

Ю. А. Мицик,
С. Ю. Степенькін

КОРСУНЬ КОЗАЦЬКИЙ

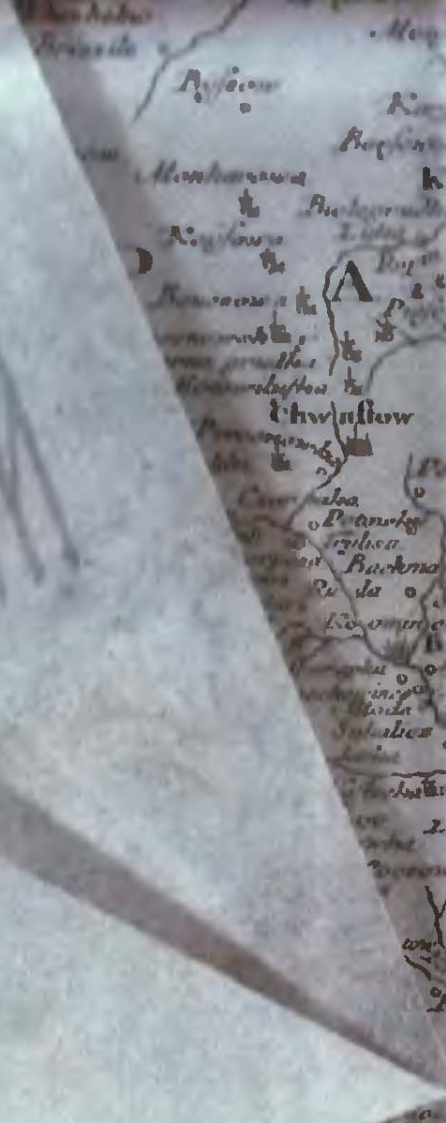

Ю. А. МИЦИК, С. Ю. СТЕПЕНЬКІН

КОРСУНЬ КОЗАЦЬКИЙ

КОРСУНЬ
КАТАЛОГ

К

Piscania

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

Podolia

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ
ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ІМ. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО
НАН УКРАЇНИ

КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК

Ю. А. МИЦИК, С. Ю. СТЕПЕНЬКІН

КОРСУНЬ КОЗАЦЬКИЙ

Київ
ТОВ «Видавництво “Кліо”»
2016

УДК 908(477.46-21Корсунь)(091)

ББК 26.89(4Укр-2Корсунь)

М70

У книжці досліджується історичне минуле старовинного козацького міста Корсуня і Корсунщини в цілому від давніх часів до ХІХ ст., простежується роль цього регіону у складному процесі державотворення України. Праця ґрунтується на малознаних і архівних джерелах.

Видання розраховане на науковців, викладачів середньої та вищої школи, краєзнавців і всіх, хто цікавиться історією козацтва й рідного краю.

Рецензент

доктор історичних наук професор *В. С. Степанков*

ISBN 978-617-7023-43-1

© Мицик Ю. А., Степенькін С. Ю., 2016

© ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2016

Регіональна історія, або ж історія регіонів, належить до числа малодосліджених галузей історії України, але нині вона переживає своєрідний бум. Це закономірно, адже, знаючи історію своєї «малої батьківщини», ми можемо скласти повніше й об'єктивніше уявлення про минуле України, насамперед її політичний, соціально-економічний, церковно-культурний розвиток.

Одним із регіонів, що заслуговує на увагу дослідників, є Корсунщина, оскільки вона лежить на тих землях, звідки пішла велика держава Русь-Україна. Тут, як і в інших українських містах Наддніпрянщини ранньомодерної доби, почали селитися козаки, котрі поступово стали відігравати значну роль у житті міст і сіл краю. Отже Корсунщину теж можна вважати колискою українського козацтва, що пізніше могутньою хвилею розлилося по всій Україні й заснувало Українську козацьку державу.

Від часу першого видання цієї книжки у 1997 році було відшукано чимало нових джерел, які дають змогу висвітлити незнані сторінки в історії краю або їх переосмислити чи уточнити. Тому й посталала потреба у другому виданні книжки.

Автори висловлюють щире подяку всім, хто порадами, критичними зауваженнями та дружньою підтримкою сприяв появі цієї книжки. Особлива вдячність – директорові Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника П. Я. Степенькіній та вчителю-методисту Корсунь-Шевченківської середньої школи № 1 Т. А. Бондаренко.

Автори

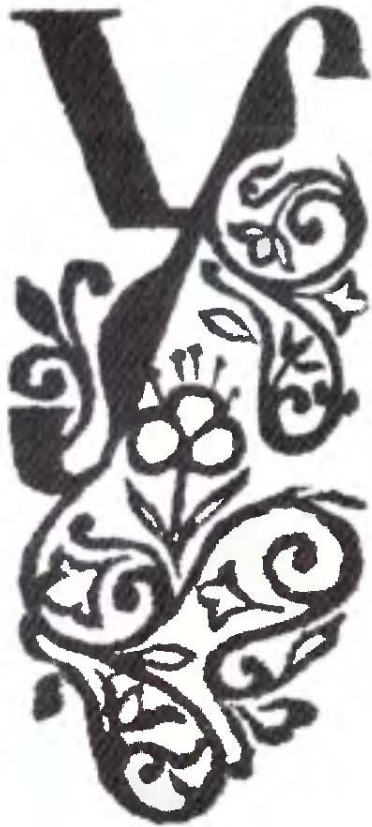
Изъ Горсунь
Князь Ицорки

РОЗДІЛ

ДАВНИНА

УМАЛЬОВНИЧІЙ місцевості над Россю, там, де річка проривається крізь гранітні скелі і мчить далі, до Дніпра, розташоване стародавнє місто Корсунь. Чорноземи, на яких воно стоїть, є одними з найкращих в Україні, а отже, й у світі. Розкішна земля, багатюща флора і фауна краю здавна приваблювали людей.

Археологи виявили на Корсунщині сліди неандертальців, що належать до середнього палеоліту (епоха мустьє), тобто 150–35 тис. років тому. У пізньопалеолітичну епоху (35–11 тис. років тому) тут, як і по всій Україні, з'явилися кроманьйонці – люди сучасного типу. Їхні поселення були порівняно невеликі й склалися з 5–8 жител типу яранг, що стояли звичайно на берегах річок. Зимові житла первісні люди будували тоді з черепів, лопаток і щелеп мамонтів, присипаних землею; з ребер та бивнів складали каркас житла, яке вкривали шкірами тварин. Наочним прикладом пізньопалеолітичного житлобудівництва є залишки житлових споруд, виявлені в межиріччі Росі й Росави на Канівщині (с. Межиріч). Про перебування первісних людей на Корсунщині свідчать часті знахідки знарядь праці цього періоду. На зміну палеоліту прийшов мезоліт (середній кам'яний вік), який в Україні тривав від

10 до 8 тис. років тому. Тоді людина приручила першу свійську тварину – собаку, зробила перші кроки до одомашнення свині та бика. Мезолітичне поселення було виявлено поблизу сучасного села Карашини. Однак, радше за все, це було тимчасове пристанище мисливців.

У епоху неоліту – нового кам'яного віку (IV–III тис. до н. е.) – відбулася «неолітична революція», внаслідок якої людина перейшла від примітивної присвоювальної економіки (збиральництво, рибальство, полювання) до принципово іншої, вищої стадії господарського життя – відтворювальної економіки, коли було започатковано хліборобство й скотарство, обпалювальна кераміка, ткацтво і т. ін. У цей час людина одомашнює свиню й бика, пізніше – вівцю, козу й коня. В епоху неоліту відбувається інтенсивне заселення Корсунщини. Сліди перебування людини були зафіксовані на території сучасних міста Корсуня-Шевченківського та сіл Деренківець, Квітки, Виграїв і Заріччя. Однак кількість населення не була сталою внаслідок постійної міграції в процесі полювання.

Територія України, на думку відомого українського археолога Леоніда Залізняка, була східним крилом прабатьківщини індоєвропейців, тобто носіїв індоєвропейських мов, до котрих належать і слов'янські, у т. ч. й українська, германські, романські та ін. мовні групи. Загальновизнано, що найдавнішими індоєвропейцями були носії культур шнурової кераміки та ямної, а також їхні безпосередні пращури: представники культур кулястих амфор та середньостогівської (1), які з 4500-х до 2500 рр. до н. е. проживали на території України, у т. ч. й на землях Корсунщини.

В енеолітичну епоху тут тривалий час проживали носії знаменитої трипільської культури (кінець V – середина III тис. до н. е.), які, за думкою багатьох істориків, були пращурами сучасних українців. На Корсунщині виявлено 22 трипільських поселення, у т. ч. два з них існували в межах сучасного міста Корсуня-Шевченківського. А найбільшим трипільським поселенням у краї було поселення на території сучасного села Миропілля, що обіймало площу в 200 га. Тому його можна вважати протомістом. Основою економіки трипільців було хліборобство, але вони знали й скотарство, полювали на диких тварин, рибалили. Отже, трипільці сформували той

тип економіки, котрий практично до нашого часу був домінуючим в Україні. Житла їх де в чому подібні до українських мазанок. На думку більшості вчених, у трипільців панував родовий лад, вони мали високий рівень духовного життя. Високорозвинена трипільська культура виявила сильний позитивний вплив на сусідів: мисливців та рибалок лісостепу басейнів Дніпра та Сіверського Дінця. Але вже у IV тис. до н. е. територія України, у т. ч. й Корсунщини, стала «Великим кордоном» – порубіжжям між мирними хліборобами та агресивними кочівниками євразійських степів, і це протистояння визначило історичну долю України на наступні 5 тисяч років (до XVIII ст. н. е.) (2). Вже від трипільської доби про землі майбутньої України можна було сказати, що вони, як влучно мовиться у прислів'ї пізнішого часу, лежали, як горох при дорозі: хто не йде, той і скубне.

В епоху бронзового віку (II тис. до н. е. – VIII ст. до н. е.) у регіоні проживали групи племен, з яких пізніше викристалізувалися протослов'янські: носії комаровсько-тшинецької (XV–XI ст. до н. е.) та білогрудівської (XI–IX ст. до н. е.) культур. Порівняно недалеко від Корсунщини (Суботів і Уманщина) було знайдено бронзоливарні центри.

Паралельно з праслов'янськими племенами у IX–VII ст. до н. е. на Корсунщині проживали кімерійці – іраномовні кочові скотарські племена. Про їхнє перебування в краї свідчить курган з похованням кімерійського знатного воїна поблизу сучасного села Квітток. У VII ст. до н. е. кімерійців витіснили скіфи. Це були іраномовні кочові племена, які займалися скотарством. На території України вони утворили свою державу – Скіфське царство. Його центр містився у правобережній частині сучасної Дніпропетровщини, а землі країни тяглися від берегів Чорного моря майже до Києва. До численних курганів давнішого часу, котрими була всяяна степова Україна, додалося чимало багатших скіфських курганів. 23 з них відкрито й на території Корсунщини (села Пішки, Сахнівка та селище Стеблів). Біля села Яблунівки лежало ціле поле, всіяне курганами, один з яких називався «Чорна могила». Під Стеблевом міститься скіфський могильник «Надросся» – єдина повністю розкопана археологами повоєнного часу пам'ятка скіфської епохи на

території українського правобережного Лісостепу V–IV ст. до н. е. Однак самі скіфи майже не жили на території нашого краю. Але під їхньою владою, або принаймні їхнім впливом, перебували протослов'янські хліборобські племена правобережного Лісостепу України, у тому числі й Корсунщини, так звані скіфи-орачі, або сколоти, як вони самі себе називали. Ці племена ототожнюються з протослов'янською чорноліською культурою (IX–VII ст. до н. е.).

На території Корсунщини виявлено 17 поселень чорноліської культури. На відміну від трипільців, де панував матріархат, у її носіїв існувала велика патріархальна сім'я, що свідчило про занепад родових відносин. Чорнолісці добре знали ливарну справу, про що, наприклад, свідчить їхній бронзоліварний центр на берегах Тясмину. З'являються у них вироби із заліза – мечі, кинджали, ножі, наконечники для стріл. Чорноліські племена жили в умовах постійної загрози з боку степовиків-кочівників і тому були змушені будувати потужні земляні укріплення. Власне, під самим Корсунем можна знайти рештки знаменитих Змієвих валів, що беруть свій початок, очевидно, у цю епоху.

Після занепаду Скіфської держави її територію зайняли іраномовні племена сарматів, сліди яких можна простежити, наприклад, у поселенні поблизу села Переможинець. Також біля сучасного села Нетеребка було знайдено сарматське поховання. Сармати стояли на нижчій стадії суспільного розвитку порівняно зі скіфами, їхні кургани були біднішими, а їхнє розселення охоплювало меншу територію, ніж Скіфія. Незважаючи на сильний сарматський вплив, на рубежі нашої ери у Наддніпрянщині все виразніше домінують слов'яни (зарубинецька (кінець III до н. е. – II ст. н. е.), частково черняхівська (V–VII ст.), носіями якої були анти, культури), сліди поселень яких виявлено археологами, зокрема, поблизу міста Корсуня-Шевченківського, у селищі Стеблеві та селах Сахнівці, Завадівці, Квітках, Черепині та ін.

На початку нашої ери формується українська (русинська, руська) народність, зародки якої Михайло Грушевський відносив якраз до антських часів, від V ст. нашої ери. Центром Русі-України стала територія між Дніпром (у районі Києва) та Россю, де проживало плем'я полян. Невипадково більшість істориків пов'язує

походження слова «Русь» з рікою Рось. Поселення наших безпосередніх предків були виявлені у самому Корсуні й на Корсунщині (села Сахнівка, Гарбузин та ін.).

Значний поштовх у розвитку Корсунщини дало входження її території у IX ст. до складу держави Київська Русь. А в XI ст., за часів правління великого князя київського св. Ярослава Мудрого (1019–1054 рр.), поселення у Корсуні стало містом. Цьому передувала така подія. У 1031 р. Русь воювала з Польщею. Розгромивши цю державу великий князь привів на Русь-Україну чимало полонених «ляхів», котрих поселив «по ріці Росі». Вони, як зазначив св. Нестор-літописець (бл. 1055 – бл. 1113 рр.), автор початкового літописного зводу «Повість минулих літ», «є... тут і до сьогодні». Найбільше поляків жило біля сучасного села Миколаївки. У 1032 р. Ярослав Мудрий «почав міста ставити на Росі: Корсунь, Треполь» (3). І справді, залишки оборонних споруд цього часу були виявлені біля сучасного Корсуня. Також, згідно з літописами, на території нашого краю було побудовано ще ряд міст, які разом із Корсунем стали частиною Пороської оборонної лінії. Це Дверен (Набутів), Боровий (Стеблів), Осетрів (Сахнівка). Ще одне тогочасне поселення було виявлено поблизу хутора Хлерівка неподалік села Заріччя (4). Боровий згадується у давньоруському літописі під 1190 р., а Дверен – під 1193 р. (5).

Тепер саме час поговорити про походження назви «Корсунь». Справа ускладнюється тим, що в Україні існує два Корсуня: один той, про який ідеться у нашій книжці (нині він має назву Корсунь-Шевченківський), а другий – Корсунь Таврійський, або Херсонес (його залишки містяться біля сучасного Севастополя). Через це ще у XIX ст. намагалися якось пов'язати ці міста й довести, що Корсунь над Россю заснували давні греки, ймовірно з Корсуня Таврійського. На цю думку наводили й залишки давньогрецького поселення, котрі були виявлені під Стеблемом (6). Прихильником цієї точки зору є, зокрема, відомий український історик Ярослав Дашкевич.

В «Історії міст і сіл Української РСР. Черкаська область» згадується легенда, ймовірно пізнього періоду, про те, що у часи хрещення Русі великим князем київським Володимиром Святим до

Києва прибули грецькі священнослужителі з Херсонеса, який руси називали «Корсунем». Вони служили потім у Десятинній церкві Києва, діставши право збирати данину у Надроссі. На згадку про свою батьківщину греки назвали «Корсунем» одне з міст над Россю (7).

Деякі польські історики ХІХ ст. (Кароль Ріггер, Новосельський) вважали, що назва «Корсунь» походить від ймення язичеського слов'янського божества Хорса, що вважався богом сонця (8). До речі, можна згадати й про спроби вивести від Хорса і назву острова Хортиця.

На наш погляд, дана проблема має інше розв'язання. Почнемо з того, що назва «Корсунь» походить від однойменного урочища, а те, в свою чергу, стало так називатися від річки Корсунки, що впадає в Рось (урочище розташоване на берегах Корсунки). Така практика найменувань населених пунктів у давнину була звичною. Варто нагадати у цьому зв'язку про тезку Корсуня над Россю, що лежить майже на Уралі. Це містечко теж розташоване на берегах річки Корсунки! До речі, існують ще деякі «родичі» Корсуня-Шевченківського, але вони, мабуть, завдячують останньому своїм походженням. Так, у 1782 р. документи згадують про «пустище Корсунка» у Бахмутському повіті Катеринославської губернії, яке після ліквідації Січі було передане генерал-лейтенантові Сергію Львову (9). Потім там виник населений пункт Корсунь, відомі й поселення зі схожими назвами, як-от: Корсів під Бродами, Корсунка (інакше – Довгеньке), Корсуни – село колишнього Кобринського повіту (Білорусь). Був у козацькі часи й маленький хутірець Корсунь (Корсунський) у Козелецькому повіті Київського полку.

Щоправда, вищезгадане «пустище» дістало свою назву, очевидно, у пізніші часи, вже від існуючого Корсуня над Россю, так само, як на Січі відомі Корсунський, Калниболоцький, Нижчестеблівський, Вищестеблівський, Канівський та інші курені. Потім (у 1792 р.) запорожці перенесли ці топоніми на свої поселення у Чорноморії. І сьогодні у Краснодарському краї, на землях кубанських козаків, є станиці Корсунська, Вищестеблівська, Нижчестеблівська, Дядківська та ін. Однак поселення на землях Січі та Чорноморського Кубанського Війська були пізнішими, вони іменувалися

від Корсунського куреня, а той, у свою чергу, – від Корсуня (суч. Корсуня-Шевченківського). А що ж, власне, означає саме слово «Корсунь»? На наш погляд, воно може мати тюркське походження, і кожна з його двох частин має певне значення. Частина «су» означає в тюркських мовах «вода», і чимало річок мають у своїй назві таку складову, як-от: Сула, Сура і т. д. Перша ж частина «кор» походить або від іранського слова «хор», як-от у назві «Хорол», і перекладається як «палаюча». Цю думку ствердив відомий український тюрколог Віктор Остапчук, котрому висловлюємо подяку за консультацію. Або, за іншою версією, Корсунь походить від тюркського слова «кара» – «чорний» (у значенні – чистий).

Тюркське походження назв річки Корсунки й однойменного урочища, а потім і міста не є випадковим. Поросся тривалий час було ареною протистояння русинів-українців та тюркомовних кочових племен аварів (обрів), печенігів, торків, ковуїв, берендеїв, половців тощо; деякі тюркомовні племена проживали в цьому регіоні як васали великих князів київських (чорні клобуки). Про це свідчать і дані археології, і писемні та усні джерела. Так, події у деяких билинах часів Київської Русі («Саур Ванидович», «Сухан») розгортаються на землях Корсунщини.

Поставши у часи правління великого князя київського св. Ярослава Мудрого, Корсунь не відігравав спочатку важливої ролі. Він був одним із типових прикордонних міст-фортець, котрі боронили тодішні південні рубежі нашої Батьківщини від наскоків кочівників. Один із них трапився влітку 1095 р., коли половці прорвалися через Рось і спалили м. Юр'їв (Білу Церкву).

У 1165 р. князь Василько Ярополкович громив половців на берегах Росі, ймовірно на Корсунщині (10). Посилення контактів із половцями – як ворожих, під час війн, так і мирних (торговельних, політичних, культурних) – на тлі загального піднесення Київської Русі не могло не зачепити Корсуня, котрий почав відігравати значнішу роль у житті держави. Під 1169 р. маємо другу згадку про Корсунь у Київському літописі, що є продовженням «Повісті минулих літ». Розповідаючи про великого князя київського Гліба Юрійовича – сина Юрія Долгорукого, засновника Москви, невідомий літописець пише і про тогорічний напад половців. Тоді одна

їхня велика орда рухалася Лівобережжям на Переяслав і обложила місто Пісочен. Друга – йшла Правобережжям, і про неї літописець написав так: «а другі [половці. – Ю. М., С. С.] пішли по тій стороні Дніпра до Києва і стали коло Корсуня» (11). Цією ордою командував половецький хан Тоглай. Половці, однак, стали схилитися до переговорів і послали своїх представників до Києва. Князь Гліб вирушив тоді під Переяслав, оскільки його син, переяславський князь Володимир Глібович, мав лише 12 років. Це той самий князь Володимир (Єпифаній) Глібович, який панував у Переяславі у 1157–1187 рр. Повідомляючи про його смерть у 1187 р., київський літописець вперше вжив назву «Україна»: «За ним же [Володимиром Глібовичем. – Ю. М., С. С.] Україна багато потужила» (12). До Корсуня ж він послав своїх представників з проханням припинити війну і почекати на прибуття князя для проведення мирних переговорів.

Уклавши мир із лівобережною ордою, Гліб Юрійович із братом Михалком вирушив під Корсунь. Однак «корсунські» половці порушили свої обіцянки і, сподіваючись, що князь Гліб забариться під Переяславом, вирішили вдарити на Київ і захопити здобич, причому останнє вже почали робити. Князь Гліб довідався про це, коли вже був на Перепетівському полі (біля сучасного села Мар'янівки Васильківського району на Київщині або ж біля сучасного села Фастівець поблизу Фастова). Тоді він вирішив перехопити половецьку орду і стати на чолі походу. Однак союзні берендеї відрадили його від особистої участі у поході, вважаючи, що достатньо послати проти ворогів брата Михалка. Гліб визнав слушність цієї думки і відрядив проти половців Михалка разом із воеводою Володиславом Воротиславичем на чолі сотні переяславців та 1500 берендеїв. Запланований похід був здійснений блискуче. Спочатку союзники знищили половецьку сторожу (300 кіннотників), потім розбили й основні сили орди чисельністю в 7000 половців. З них 5500 осіб було тоді вбито, а решта потрапила в полон. Врятувалася лише жменька напасників, у тому числі й сам хан Тоглай. Військо Михалка зазнало тоді мінімальних втрат, хоч його полководець і був поранений двома списами у стегно. У результаті перемоги під Корсунем вдалося визволити чимало полонених, які походили, головним

чином, з Полонного – маєтності Десятинної церкви у Києві, і взяти багату здобич (13).

У 1169 р. на Корсунщині сталася ще одна важлива подія, котра була безпосередньо пов'язана зі страхітливим погромом Києва, вчиненим володимиро-суздальським князем Андрієм Боголюбським. Саме в той час точилася багаторічна війна між Київським та Володимиро-Суздальським князівствами, майбутньою Московією. Хоча правили в цих князівствах Рюриковичі, а беручи ближче й Мономаховичі (сини й онуки великого князя київського у 1113–1125 рр. Володимира Мономаха), однак вони представляли різні держави, населені різними народами. 8 березня 1169 р. війська Андрія Боголюбського вдерлися в Київ, по-варварськи його пограбували, сплюндрували і, врешті, спалили, винищивши чимало мирного населення. Багато киян змушені були рятуватися втечею, мусив тікати й великий князь київський Мстислав Ізяславич, який княжив із 1167 р., і його дружина Агнеса – дочка польського короля Болеслава III Кривоустого. Майже одночасно половці напали на села Надросся, де були володіння Десятинної церкви у Києві, у 1173 р. вони тут уже постійно кочували, і тому цю орду називали «корсунською» (14).

Князь Мстислав мав у Надроссі свої давні володіння (ще з 1162 р. він був князем у Торчському й Каневі). Оскільки до Корсуня наближалася з півдня половецька орда, по якій потім вдарить брат Андрія Боголюбського Гліб Юрійович, подружжю довелося тікати і звідси. Через ворожу загрозу Агнеса відіслала свої коштовності (діадема, золота гривна, тобто шийна прикраса, барми та ін.) до Осетрова (Сахнівки), де на Дівочій Горі був княжий замок. Там їх і сховали в землі. Забрати коштовності вона не змогла, оскільки зрадили торки й захопили Осетрів. Після цього Мстислав оселився у Володимирі на Волині й помер у Володимирі-Волинському 19 серпня 1170 р., не встигнувши повернути собі Київське князівство. Агнеса не змогла приїхати до Надросся і також померла у Володимирі-Волинському 1182 р., залишивши по собі чотирьох синів від князя Мстислава: Романа, про якого ще йтиметься, Давида, Володимира і Мстислава. Скарб, що містив парадний убір княгині, довго пролежав у землі під Сахнівкою і був знайдений вже у ХХ ст. (15).

Про Корсунь певний час не згадується у літописах, але, без сумніву, він продовжував відігравати важливу роль, боронячи Київське князівство, що слабшало на очах, від ворожих нападів. Дуже потужним був удар половців 1187 р., після якого вони «стали... часто спустошити по Росі» (16). Варто згадати, що це був час після тяжкої поразки новгород-сіверського князя Ігоря – героя перлини вітчизняної літератури «Слова о полку Ігоревім» – і що напади на міста понад Россю очолював сам хан Кончак (про нього Київський літопис пише дуже непривабливо: «окаянний, і безбожний, і треклятий»). Восени 1190 р. озвався і хан Тоглай, той, котрий насилу врятувався від Михалка Юрійовича у 1169 р. Об'єднавшись із ханом Кунтувдієм, вони стали чинити постійні напади на міста понад Россю (17).

Однак напади половців не лишалися безкарними. На р. Івлі їх розбив зі своїм військом князь богуславський, вишгородський, торчський і трипільський Ростислав Рюрикович, котрий жив у 1172–1218 рр. (18). Половці не заспокоїлися, і хани Тоглай та Якуш взимку 1190/91 рр. знову збиралися вдарити на Русь-Україну десь у районі сучасної Сміли та, почувши, що проти них вийшов сам великий князь київський Святослав Всеволодович, повтікали, покинувши свої прапори й списи. Коли ж князь Святослав повернувся до Києва, то хан Кунтувдій з ордою переправився через Рось і пішов на місто Товаров на початку весни 1191 р. Але тут по половцях несподівано вдарив Гліб-Пахомій, князь канівський і білгородський, син великого князя київського Святослава, і доценту погромив напасників. У 1192 р. князь Рюрик уклав мир із Кунтувдієм, а восени 1193 р. він і князь Святослав уклали мир із Тоглаєм і Якушем та іншими половецькими ханами, які заради цього приїхали до Канева. Однак цей мир не був тривалим, бо взимку 1193/94 рр. половці знову спустошували поселення «по узбережжі Росі» й розбили союзних русинам торків (19).

Під 1195 р. Київський літопис подає важливу інформацію, котра свідчить про зростання політичної ролі Корсуня, незважаючи на стан практично перманентної війни проти половців. Тоді великий князь київський Рюрик Ростиславович віддав своєму зятеві – знаменитому князю волинському Роману Великому, сину Мстислава

Ізяславича та Агнеси, міста Торчський, Треполь, Корсунь, Богуславль, Канів і присягнув не забирати їх назад (20). Однак суздальський князь Всеволод Велике Гніздо впустив, кажучи словами Т. Г. Шевченка, «усобиць лютюю змію». Влітку 1195 р. він став домогатися у Рюрика своєї частки в Русі-Україні, претендуючи якраз на той уділ, що недавно був даний Рюриком Романові. Боячись нападу із Суздаля на ослаблене Київське князівство, Рюрик мусив погодитися з вимогами Всеволода. Київський митрополит Никифор, розуміючи, що Рюрик змушений поступитися навальній силі, звільнив великого князя київського від присяги. Всеволод же, діставши уділ, продовжив політику роздмухування ворожнечі, передавши Торчський своєму зятеві – князю Ростиславу Рюриковичу, синові великого князя, а в інші міста, у т. ч. й Корсунь, відрядив своїх намісників (посадників). Такої образи Роман Великий не міг знести. По-перше, він запідозрив тут інтригу і з боку самого Рюрика, а по-друге, на відміну від Рюрика він не боявся Всеволода, бо його авторитет ріс як на дріжджах, а Волинське князівство ставало чільним в Україні, відтісняючи Київське, котре на очах занепадало. Пізніше (у 1202 р.) Роман об'єднав під своєю владою Волинське й Галицьке князівства, котрі охоплюють собою значну частину України, і підкорив навіть Київ. Могутня Галицько-Волинська держава лише по трагічній смерті Романа у 1205 р. зупинить своє зростання. У Галицько-Волинському літописі, який продовжує собою Київський, є прекрасна похвала князеві Роману Великому (Роману-Борису Мстиславичу). Його літописець згадує як «вікопомного самодержця всієї Русі, який одолів усі поганські народи, мудрістю ума додержуючи заповідей божих... Він бо кинувся був на поганих, як той лев, сердитий же був, як та рись, і губив їх, як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур, бо він ревно наслідував предка свого Мономаха...» (21). Пам'ять про Романа збереглася в Галичині аж до наших днів, наприклад, у дитячій грі «Воротар».

Син Романа Великого Данило Галицький гідно продовжив справу батька. У 1253 р. він навіть був коронований від імені Папи римського Інокентія IV і таким чином став першим українським королем.

Розпочавши переговори з Рюриком щодо Корсуня та інших міст Наддніпря, котрі становили вже окремі князівства, Роман Великий заходився збирати проти нього війська. Були залучені до майбутнього походу й ворожі Рюрику чернігівські Ольговичі, навіть і польські війська. Однак через польські справи Романові довелося вступити в боротьбу з польським князем Мешком Старим, що склалася не на користь волинського правителя. Саме це врятувало Рюрика. Роман пішов на мирову, а посередництво київського митрополита Никифора, котрий не бажав міжусобиці, дало змогу 13 вересня 1195 р. знайти компроміс. Як відступне Рюрик дав Роману «город Полонний і половину області Корсунської» (22). Таким чином, на значній частині Корсунщини князував у 1195–1205 рр. один із наймогутніших українських князів, князь галицько-волинський Роман Великий.

Однак вищенаведена згадка про Корсунь стала однією з останніх у Київському літописі. Подальші літописи, що створювалися у Наддніпрянщині в XIII–XIV ст., майже не дійшли до нашого часу. Політичний і культурний центр Русі-України переміщується тоді до Галича, а творений на західноукраїнських землях у XIII ст. Галицько-Волинський літопис звертав уже значно менше уваги на Наддніпрянщину. Немає у ньому даних ні про Корсунське, ні про Канівське, ні про Богуславське князівства, хоча вони існували, нехай як і другорядні, аж до монголо-татарського нашестя.

У 1240 р. монголо-татарська орда хана Бату (Батия) прокотилася майже по всій Україні й сплюндрувала її. У найтяжчому становищі опинилася Наддніпрянщина, насамперед її східні та південні околиці. Після ординської навали Корсунь надовго зникає зі сторінок історичних джерел, котрих небагато лишилося від XIII–XV ст. Якщо місто й існувало у цей час, то, очевидно, як невелике поселення. Така ж доля, очевидно, спіткала й Стеблів. Л. І. Похилевич наводив переказ, що колись тут було «місто, населене переважно греками. Це підтверджується певним чином слідами фундаментів кам'яних будівель, котрі ще донедавна були видні на протязі двох верст вище містечка і однієї нижче його» (23). Нашестя Батия мало трагічні наслідки для України. Знесилені українські князівства були підкорені сусідніми державами. Остання самостійна Українська

держава – Галицьке королівство – впала 1349 р.; деякі князівства існували ще певний час як удільні у складі Литви. Але 1471 р. й останнє з них – Київське князівство – було перетворене на звичайну провінцію Великого князівства Литовського.

У XIV–XVI ст. українські землі опиняються під владою ряду сусідніх держав: Польщі, Литви, Московії, Золотої Орди, Молдавії та Угорщини. За Середню Наддніпрянщину розгорнулася боротьба між Великим князівством Литовським та Золотою Ордою. Оскільки Литва тоді ще зберігала старі права й вольності українських князівств, сприймала православ'я, офіційною мовою визнавала «руську», тобто українську або білоруську (залежно від автора й місця створення документа), то, здавалося, викристалізовувалася така форма федеративної держави, що влаштувала б і литовців, і білорусів, і українців. Тому-то українці й білоруси рішуче підтримали великих князів литовських у їхній боротьбі проти Золотої Орди. Спочатку ординців громив великий князь литовський Гедимін (1316–1341 рр.), а пізніше його справу продовжив Ольгерд (1345–1377 рр.). Найбільшим успіхом Ольгерда у цій кампанії був розгром золотоординських військ на Синіх Водах (1362 р.) і ліквідація золотоординського ярма над українськими землями. Армія Ольгерда складалася в тому поході переважно з українських вояків. Вони вирушили з Києва, а пройшовши Канів та Черкаси повернули на захід і дійшли до Синіх Вод. Хоча щодо місця битви ще не припинилися дискусії, однак більшість авторів вважає, що під «Синіми Водами» треба розуміти р. Синюху, а місце битви локалізується ними поблизу сучасного с. Малі Торговиці Новоархангельського району Кіровоградської області. Ймовірно, що армія Ольгерда пройшла й через територію Корсунщини. На Синіх Водах армія Ольгерда зійшлася у кривавій битві з ординцями, котрими командували Качи-бей, Кутлу-солтан (Кутлуг-Бука) та якийсь Дмитрій, і завдала їм нищівної поразки. Внаслідок цієї перемоги впала золотоординська неволя, були визволені землі Середньої Наддніпрянщини аж до порогів, а можливо, й південніше.

Нового удару ординцям завдав великий князь литовський Вітовт (1392–1420 рр.), який очистив від них межиріччя Дніпра й Дністра, очолив походи проти Криму, у пониззя Дону (24). У ре-

зультаті цих успіхів були засновані українські міста: Одеса (Коцюбіїв, Качибей, Хаджибей), Миколаїв (Вітовка), Каховка (Тавань), Херсон (фортеця Св. Іоанна). Саме Вітовт домігся і формальної відмови хана Ачи-Гірея (Хаджи-Гірея) від Черкас, Звенигородки та інших міст, врешті, всього регіону, де розташований і Корсунь. Це привело до відродження ряду міст ще часів Київської Русі, та, на жаль, воно було перерване турецьким нашествям. Османська імперія підкорила Крим у 1475 р., а на початку 80-х рр. XV ст. остаточно все Північне Причорномор'я, перетворила на своїх васалів Кримське ханство, Молдавію, а пізніше й ногайські орди, котрі перекочували в українські степи зі сходу в середині XVI ст. Татари вчинили ряд неймовірно тяжких для України наскоків на Львів, Галич, навіть на Київ, що після нападу і взяття його Менглі-Гіреєм у 1482 р. опинився у гіршому становищі, ніж після нашествия Батия. Здавалося, прийшла остання година для України й українців. Але український народ, хоч і перебував під владою кількох іноземних держав, спромігся на формування своїх збройних сил, котрі стали щитом від ординців, а потім й інших ворогів, і створив власну Українську державу. Український народ дав світові славне запорозьке козацтво.

ІЗ
БОРСУНЬ
КІЛІЦЬКИ

РОЗДІЛ

ЧАСИ КОЗАЦЬКІ

СТОРІЯ козацтва завжди привертала до себе увагу дослідників. Однак за російської влади після творів Дмитра Яворницького та Михайла Грушевського наукова розробка історії козацтва фактично припинилася з волі імперської влади. Тільки в незалежній Українській державі знову розгорнулися широкі наукові дослідження, що дали змогу відповісти на ряд важливих питань з історії козацтва (1). Нагадаємо деякі важливі факти з козацької минушини.

Слово «козак» прийшло зі сходу і в перекладі з тюркських мов означає «вільна озброєна людина». Не торкаючись питання про тюркських козаків, вкажемо, що це слово прижилося в Україні й ним стали називати представників особливого стану, який був вільним і мав лише один обов'язок – військову службу. Причинами створення українського козацтва були: необхідність боротьби проти агресії Кримського ханства та Османської імперії; посилення релігійного та феодалного гніту в Польщі та Великому князівстві Литовському; необхідність освоєння розкішних українських степових земель. Хоча переважну більшість козаків становили вихідці з селян та міських низів, однак серед них були й шляхтичі, навіть

князі. В основному запорожцями були українці (близько 90 відсотків), хоча до Війська Запорозького приймали всіх охочих, аби тільки був православним або вихрещувався в православну віру. Тому серед козаків була певна група осіб і неукраїнського походження (поляки, молдавани, росіяни, татари тощо), але вони швидко українізувалися, а вже їхні діти й онуки практично нічим не відрізнялися від основної маси запорожців.

Перша згадка про запорозьких козаків датована 1489 р., другу згадку маємо під 1492 р., а потім ціла лавина даних про козаків ринула зі сторінок історичних джерел.

Запорозькі козаки не тільки воювали проти ворога, а й активно займалися рибальством, полюванням, різними промислами, заселяли й освоювали широкі українські степи від Дністра до Сіверського Дінця. Вздовж Дніпра та Південного Бугу й численних річок, що в них впадали, козаки засновували свої «уходи» – поселення та місця промислів. Ці «уходи» спочатку були сезонними. Тут козаки перебували в теплу пору року, а коли наставали зимові холоди, вони підіймалися вгору Дніпром, перебували зиму в таких містах, як Київ, Канів, Черкаси, залишаючи на Низу мінімальну кількість людей. Як показали результати люстрації (ревізії) 1550 р. королівських земель у Наддніпрянщині, козацькі «уходи» йшли по Дніпру до Тавані (Каховки) та вниз Південним Бугом, вкриваючи густою мережею притоки цих обох річок, зокрема Самари, Орелі, Інгульця. Характерно, що основними «тиловими» базами козаків були такі міста, як Київ, Черкаси, Канів та деякі інші. Поблизу них козаки охоче купували землі, заселяли їх. Природно, що козацька колонізація йшла слідами їхніх предків доби Київської Русі та так званої литовської доби, і поширювалася не тільки на південь, а й на схід та захід, захопивши й Надросся.

Перший удар татар приймали на себе, звичайно, козаки-низовці, але цього часто було недостатньо, і доводилося думати про нові оборонні лінії, котрі мали захищати Україну від татарських набігів, як колись від половців. (До речі, поблизу Корсуня проходив сумнозвісний Чорний шлях – одна з найважливіших трас ординських наскоків.) Про це все більше турбувалася і шляхта Великого князівства Литовського, яка просувалася вслід за козаками і прагнула

забрати собі освоєні ними землі. Інколи й сама шляхта чи королівські або магнатські урядовці брали участь в обороні краю та колонізації українських земель.

У 1558 р. почалася Лівонська війна, котру розв'язала Московська держава. Її союзником у той час нерідко був кримський хан, який завдавав великої шкоди Україні своїми набігами. Ворожі дії Москви штовхнули Велике князівство Литовське в обійми Корони Польської. Внаслідок Люблінської унії 1569 р. утворилася Польсько-Литовська держава – Річ Посполита (дослівно – республіка). Більшість українських земель відійшло до складу Польщі. Тому питання оборони південних рубежів стало болючим для членів уряду у Кракові – тодішній столиці Польщі.

У 1570 р. було проведено ревізію Київського замку. Вона констатувала, що чимало міст Київського воєводства занедбані й це ставить під загрозу державні інтереси і безпеку Речі Посполитої. Виходячи з результатів ревізії, король Сигізмунд-Август відрядив для огляду запустілих міст Київського воєводства шляхтича Яна Бистрицького, котрий, мабуть, побував і в Корсуні. Бистрицький мав сповістити про першочергові завдання Речі Посполитої на шляху відбудови старих міст. За всіма ознаками, він швидко виконав свою місію і віддав належне містам Надросся. Однак смерть короля у 1572 р. не дала можливості реалізувати далекоглядні наміри. Потім короткий час у Речі Посполитій панував Генріх Валуа, який втік до Парижа, щоб посісти вакантний престол короля Франції під іменем Генріха III. Отже, і цього разу плани відбудови старих міст були відкладені.

Врешті-решт королем Речі Посполитої став видатний державний і політичний діяч Стефан Баторій (1576–1586 рр.). Угорець за походженням, добре обізнаний з порядками в Османській імперії, Баторій чудово усвідомлював роль і значення запорозьких козаків. Гучний похід Івана Підкови на чолі великого загону козаків у Молдавію, внаслідок якого Підкова став молдавським господарем у 1577 р., стривожив уряд Речі Посполитої. Хоча за наказом короля Підкову було схоплено й страчено у Львові 1578 р., Баторій змушений був провести козацьку реформу, щоб не допустити антипольських повстань. Це вдалося лише частково, але Баторій був задо-

воленій хоча б тим, що загрозу повстання було відстрочено, а потужний мілітарний потенціал Війська Запорозького був використаний і проти турецько-ногайсько-татарських орд, і проти Московської держави та інших противників Речі Посполитої. Найкраща частина козаків входила до так званого реєстру й набувала на основі цього певні права, вольності й привілеї. Козак оголошувався вільним, мав право на землю, маєтності і т. п. Військо Запорозьке одержувало власний прапор, клейноди, печатку. Окрім земель у пониззі Дніпра, там, де стояла Січ, і аж до Дону й Дунаю чи Дністра, козаки діставали можливість селитися в Київському та Брацлавському воєводствах, отримали у власність Трахтемирів, де стояв знаменитий козацький монастир. До наших часів дійшов перший реєстр тисячі запорозьких козаків, складений у 1581 р.

Після козацької реформи 1578 р. неминучим був процес швидкого відродження Корсуня. Адже у другій половині XVI ст. територія Поросся через часті наскоки татар була малозалюднена, і тому вплив польської державної адміністрації був тут досить слабким, а в багатьох місцях і зовсім відсутній. У цьому дикому краї селилися лише різні селяни-втікачі, уходники-промисловці, козаки й бродяги. Вони розселялися до певних пунктів, якими на Подніпров'ї були міста і містечка, колись зруйновані й покинуті через набіги татар. До них належали також Корсунь і Стеблів. Поселенці утворювали хутори, в яких проживали і займалися сільським господарством. Так у цьому безлюдному краї створювалися центри залюднення – міста. Вони були незначні порівняно з округою, що до них прилягала.

З метою зміцнення оборони південних рубежів, а також для створення хоча б якоїсь влади на півдні Київщини старости Речі Посполитої відновлювали міста українського порубіжжя та заново заселяли їх. Варто зазначити, що після Люблінської унії 1569 р. всю Наддніпрянщину, за відомостями П. Куліша, поляки почали називати Новою Польщею, на противагу Старій, Привіслянській Польщі (2).

Для освоєння цих земель польським урядом у 1570 р. було створено комісію із їх розмежування. Комісари доповідали про визначення ділянок земель, «величезних, хоч ще й порожніх просторів» (3), на які не поширювалась влада державної адміністрації. За

проведеним розмежуванням Корсунщина відійшла до Київського воєводства. На той час вона була майже незалюднена. Як писав італійський хроніст Олександр Гваньїні, між Черкасами і Каневом «не видно й жодних будинків, сіл та волостей; на всі сорок миль – пустеля й дикі поля аж до Очакова, татарського міста й замку, що стоять при гирлі Дніпра» (4). Віддаленість краю від густонаселених районів приваблювала сюди переселенців, в основному кріпосних селян, адже тут їх не могла контролювати державна адміністрація.

Заселенням Корсунщини займалися родичі славнозвісного Байди – князя Дмитра Вишневецького, який був основоположником першої відомої на сьогодні Запорозької Січі – Хортицької. Йдеться про князів Михайла Олександровича Вишневецького і його сина Олександра. Перший з них був черкаським і канівським старостою (1559–1579), київським каштеляном (1581–1584), а другий – канівським і черкаським старостою (1580–1593), запорозьким гетьманом (1578–1581). Формально саме Михайло представив королю Стефанові Баторію пропозицію щодо Корсуня, доводячи, що він лежить на звичній трасі татарських набігів і якби це місто було відроджене, то була б користь і краю, і всій Речі Посполитій. У відповідь 8 лютого 1584 р. король видав у Гродно універсал на «заложене містечка Корсуня» та надав Корсуню магдебурзьке право (5). Вже наступного року в історико-географічному творі польського хроніста Станіслава Сарницького була згадка про Корсунь як про «місто нове засноване від Стефана Першого, короля польського, з укріпленнями міцними при річці Рось, на самому шляху скіфів [тут маються на увазі татари та ногайці. – Ю. М., С. С.], себто Чорному шляху, де вбачається літера К [текст твору Сарницького пов'язаний з картою із відповідними позначками. – Ю. М., С. С.]. І обіцяв король захист цьому місту, щоб більше скіфи не змогли пересуватись безкарно Чорним шляхом. Був навіть колись тут замок знатний, що доводять руїни мурів стародавніх занедбані» (5-а).

Але фактично відродив місто Олександр Вишневецький. Корсунь став центром нового Корсунського староства, створеного внаслідок поділу Черкаського староства, а Олександр Вишневецький – його першим старостою (1584–1593) (6). Як твердить «Енцикло-

історичний словник Брокгауза і Єфрона», король Стефан Баторій передав Корсунь одному з представників козацької старшини – Тетері, і після цього став будуватися замок (7). Тут явне непорозуміння, бо ім'я Тетері було вжито помилково. Варто детальніше сказати про князя Олександра, старшого сина Михайла Вишневецького та Гальшки (Єлизавети) Зенович. Він народився бл. 1560 р., в молодому віці брав участь разом із батьком у поході короля Стефана Баторія проти Московської держави. Під Великими Луками король надав йому староство черкаське та канівське, котрим до того часу володів його батько Михайло. Він був одним із найталановитіших представників роду Вишневецьких, енергійним полководцем войовничим (брав участь у війнах проти Московії і Кримського ханства) і адміністратором. У своїй діяльності часто вступав у конфлікти (навіть збройні!) з іншими землевласниками, наприклад з канівськими міщанами (1581), з Михайлом Байбузою, найбільшим на той час землевласником на лівобічній Україні (1583–1589). Коли його батько помер, він успадкував по ньому уряд любецького старости, став опікуном малолітніх братів (Михайла і Юрія) і сестер (Марини і Софії), троюрідних брата (Костянтина) і сестри (Анни). Це дало йому великі багатства, і він значно посилив свою колонізаційну діяльність, зокрема заснував міста Лубни (1591 р.) і Пирятин (1592 р.), прислужився до заснування Чигирин та замку Ілієва Гора, купив у Криштофа Косинського (майбутнього вождя козацького повстання) Рокитно на Білоцерківщині (але одразу продав його князеві Янушу Острозькому), а у Довмонтів – Мошни (1592 р.) та інші міста. Дев'ятого квітня 1590 р. король видав у Варшаві привілей на заснування нового міста (Новгород?) над р. Россю у Корсунському старостві і на проведення там ярмарків. У 1592 р. О. Вишневецький домогся від короля Сигізмунда III привілею (від 15.10.1592 р.) для корсунських міщан на право шинкування медом та пивом (8). На сеймику волинської шляхти 1595 р. було ухвалено, щоб її послі на сейм добивалися повернення Олександрові Вишневецькому коштів, витрачених ним на побудову Корсуня, Чигирин та Ілієвої Гори. У 1591 р., ставши гетьманом Війська Запорозького, повів козаків на Білу Церкву, де розташувався його противник – князь Дмитро Курцевич-Булига. Коли вибухнуло

повстання під керівництвом К. Косинського, Олександр Вишневецький брав участь у його придушенні, але й був посередником у мирних переговорах між повстанцями і урядовими військами. Прагнув і потім досягти компромісу з повсталими козаками, принаймні, щоб відвернути їх від союзу з ординцями. Він тоді резидував у Черкасах – важливому оборонному пункті Наддніпрянщини; там-таки й помер зовсім молодим на початку вересня 1593 р. Олександр був одружений з Оленою Єловицькою, але дітей вони не мали. Після нього корсунським старостою став князь Януш Острозький (1594–1620 рр.) – син св. Костянтина II Острозького (9).

Офіційне визнання міського статусу та ще з правом самоврядування прискорило стрімкий розвиток міста. За Корсунем закріпилися також землі від р. Ольшанки (Вільшанки) до р. Синиці та Гірського Тікича, а від нього – аж до Синьої Води. Вони почали інтенсивно заселятися. Так, 21.03.1605 р. король Сигізмунд III підтвердив дозвіл корсунського старости Даниловича на поселення «на кгрунте пустым корсунским» урочищу Осетрові (на берегах Росі біля Сахнового Мосту) якомусь Павловичу, причому людям, яких той поселить, надавалося звільнення від усяких податків на 20 років (10).

Варто сказати детальніше, що являло собою магдебурзьке право. Воно прийшло до Польщі з Німеччини, з Магдебурга, де вперше було укладене й стало зразком для особливої системи міського самоврядування. У 1556 р. поляк Бартоломей Гроїтський видрукував польською мовою «Артикули (статті) магдебурзького права», а потім ще 5 книжок, що стосувалися різних відділів магдебурзького права. Це був юридичний фундамент міського самоврядування. Тільки король міг щось змінити в цій системі, але він, як правило, не торкався освячених століттями традиційних норм. Щоправда, коли магдебурзьке право надавав приватному своєму місту якийсь магнат, то він нерідко втручався у міські справи. На щастя, Корсунь уникнув такої долі. Містом повинні були управляти дві колегії – рада та лава, що разом утворювали магістрат. Рада складалася із райців на чолі з бурмістром. Вона проводила суд у цивільних справах, розпоряджалася міською поліцією, міським майном і здійснювала нагляд за виробництвом товарів. Лава складалася з лавників на чолі з вйтом і розглядала кримінальні справи. У привілеї місту

Корсуню говорилося: «Лавники, яких поспільство вибере, мають... винних, як і невинних судити, допити чинити, карати, виконувати різні справи» (11). По мірі вибуття членів лави відбувалася ротація лавників. Бурмистри заміняли лавників, а інколи й райців. Рада іноді встановлювала голосування всіх її членів по чергово. Засідання обох частин магістрату не розділялось (12). Міщани мали слухати свого в'їта, який підпорядковувався королеві, а у військових справах – старості. У разі потреби міщани мусили будувати оборонні споруди і виходити на боротьбу проти ворогів, звичайно – татар.

Корсунь швидко відбудовувався і невдовзі вже мав власну потужну фортецю. Лінія оборони складалася з глибокого рову, що заповнювався водою, і крутого земляного валу (без валганга) з дубовим частоколом. Потрапити у фортецю можна було через звідний дерев'яний міст, перекинутий через рів. Головний в'їзд був розташований з південної сторони. З фортеці до берегів Росі, Корсунки і в навколишні ліси виходило 7 підземних ходів. На той час фортеця в Корсуні була однією з найпотужніших на землях Речі Посполитої. Пам'ятки цього і пізнішого (XVII–XVIII ст.) періодів легко знаходили у XIX ст. За свідченням історика Лаврентія Похилевича, «сліди давнього багатолюдства Корсуня являються тут у великій кількості людських кісток, які знаходять тут на кожному кроці у землі під час риття фундаментів, погребів і т. п. Часто знаходили також старовинні золоті й срібні речі, монети, медалі; але все це довго переходило в руки євреїв, котрі, скуповуючи древності за безцінь, негайно переливали їх у злитки, щоб сховати слід від пошуків поліції. Нарешті нинішній власник [князь Лопухін. – Ю. М., С. С.] оголосив, що буде платити за кожну річ, знайдену хоча б і його селянином, більше, ніж коштує метал. Тоді все, що знаходили, стали приносити власнику, і таким чином збереглося кілька дорогоцінних залишків старовини. З них особливо гарним є золотий посуд вагою у понад фунт зі слов'янськими арабесками дуже чистої роботи. При ньому був довгий ланцюг з товстого золотого дроту. В середині посуду залишилась якась густа смола. Разом з цим посудом знайдено кілька срібних ковшів з гербами Московської держави. На одному з них виставлено 1619 рік. Думають, що ці речі дісталися

якомусь козакові чи шляхтичу під час московського походу. Корсунські знахідки разом з іншим придбаним склали у будинку власника досить значний музей» (13).

Місто Корсунь, діставши королівські привілеї, швидко зростало і невдовзі (1585 р.) стало центром окремого староства Київської землі. Східними кордонами староства були річки Тясмин та Дніпро (у районі Бужина і Крилова). Крайніми містами на сході були Сахнів Міст (Сахнівка), Сміла, Данилова Слобода (Медведівка), Крилов і Чигирин. На півдні Корсунське староство межувало з «Диким Полем» і сягало річок Синьої Води (Синюхи), Південного Бугу, Висі та Тясмину. Крайніми населеними пунктами були Чигирин, Данилова Слобода і Торговиця. Західний кордон староства пролягав по річках Синиці й Гірському Тікичу. Крайніми містами на заході були Торговиця, Звенигородка (до 1636 р.), Вільшанка та Лисянка. Північна межа Корсунського староства перетинала велику луку річки Рось. Крайніми межами були Стеблів, Корсунь та Сахнів Міст. У наш час на території колишнього Корсунського староства лежить більша частина Корсунь-Шевченківського, Лисянського, Звенигородського, Шполянського, Смілянського, Чигиринського, Городищенського та Кам'янського районів Черкаської області.

За адміністративно-територіальним поділом Корсунське староство належало до Житомирського повіту Київського воєводства, у повітовому центрі якого – Житомирі – містився гродський суд для вирішення кримінальних справ та цивільних суперечок. Під час засідання гродського суду в Житомирі збирали раду з офіційних осіб. Призначався день, коли возний відкривав гродську книгу, де кожний міг записати скаргу, привілей чи заповіт, адже в ті часи оригінал документа з різних причин легко можна було втратити. Доступ до гродських книг мали староста, писар та суддя. Вищою судовою інстанцією для жителів Корсунського староства був коронний трибунал у Луцьку, а з 1589 р. – у Любліні. У ньому, серед інших депутатів, було 4–5 представників шляхти Київського воєводства. До трибуналу надходили апеляції жителів воєводства.

Про значення Корсуня вже у XVI ст. свідчить хоча б той факт, що з нього походив архімандрит Данило Корсунський, паломник до Єрусалима (14).

1 березня 1585 р. польський король пожалував Корсуню герб: «лук жолтый натягнений и стрилу на тативи наложеную, в червоном полю». Нам пощастило виявити в Центральному державному історичному архіві України у Києві (далі – ЦДАІ України у Києві) невідомий список цього документа, який зняли з оригіналу у середині ХІХ ст. (очевидно, це зробив хтось із членів Київської археографічної комісії). Наведемо його текст повністю за спрощеними правилами транслітерації:

«*Стефан, Божею милосцю король полский, великий князь литовский, русский, пруский, киевский, волинский, подляшский, мазовецкий, самогитский, инфлянтский, кн.(я)жа семиградское и инных.*

Ознаймуем тим листом нашим всім вобец и кождому зособна, кому то відат належит, нинешним и напотом будучим, иж для ліпшой безпечности и пожитку панств наших посполитое коронное місто, названое Корсунь, которое в земли Киевской в старостве Черкаском, ново на пустини на шляхах табанских [явна помилка копіїста. Має бути: «татарських». – *Ю. М., С. С.*] посідаєт, хотячи на тамтой Україні укгрунтовати, ужесмо его и особливим привилесм и листи нашими фундовали право німецкое и певные вольности там наданы, то так тепер ветесмы в своем прошении от преречонных подданих наших міщан того міста Корсуни, абихмо тому місту новозаложоному, прикладом инших міст наших герб, то есть лук жолтый натягнений и стрилу на тативи наложеную, в червоном полю дали. А так мы прозбу их слушную з ласки нашої кролевской и за причиною певных панов рад наших того помененого гербу к оному місту Корсуню и подданим нашим мешчаном корсунским позволилисмо и тим листом нашим до того міста вічними часы надаем. Которий герб в сем листі нашем ест значне выражон и вымалеван [копію малюнка герба, подану у цьому ж документі, ми з технічних причин не наводимо. – *Ю. М., С. С.*]. Яко уже из сего часу зараз преречонные міщане корсунские и по ним там будучие на всі потомные вічные часы. Так по печати до всяких прав своих посполитых и судовых месцких, яко теж и на хорунгве міют уживаты и с тою ся веселити мают справуючися во всем водле фундушу волности им од нас наданных од всякого оближеня права

посполитого. А для ліпшої віри и свідецтва тот лист рукою нашою королевскою подписали, печать нашу коронную до него приложити есмо розказали.

Писар [...] [пропуск у тексті. – Ю. М., С. С.] волном коронном М[іся]ца февраля року от Рождества Христова 1585, а кролева-ня нашего року 9.

Stephanus Rex» (15-16).

Жителі Корсуня брали активну участь в освоєнні незаселених земель. Так, навесні 1590 р. Микола Повольний, службник брацлавського підкоморія Лавріна Пісочинського, доповідав своєму зверхникові про розбудову Городища, у якій брали участь 150 жителів Корсуня, а також жителі Білої Церкви та інших міст. Вони, зокрема, збудували тоді дві пекарні і дві комори, тощо (17). Ці повідомлення допускають можливість участі корсунців і в розбудові Шендерівки, тут згадуються і пани Шендерівські.

У 1587 р. помер король Стефан Баторій, а наступного року після тривалої, навіть збройної боротьби в Речі Посполитій було обрано нового короля. Ним став шведський король Сигізмунд III Ваза, який відзначався фанатичним католицизмом, прямолінійністю і жорстокістю, зокрема у вирішенні українського питання.

Взагалі остання третина XVI ст. пройшла під знаком суперечливих тенденцій. Ще тривав «золотий вік» Речі Посполитої, розвивалася панщинно-фільваркова система, до Речі Посполитої надходили великі багатства, і її магнати нерідко були багатші, ніж європейські монархи. Але збагачення панівного класу здійснювалося за рахунок експлуатації трудящих, посилення колоніального гніту щодо України та Білорусії. Все більше селян і міського плебсу тікало на Січ, покочувалося, заселяло не лише землі Січі в пониззі Дніпра, а й Середню Наддніпрянщину, де жили реєстрові козаки.

Корсунь, як і Черкаси, Канів та деякі інші міста Середньої Наддніпрянщини, став потужним осередком козацтва за межами земель Січі; тут відбувався стрімкий процес покозачення. Характерно, що не тільки селяни та міщани прагнули стати козаками, а й дрібна українська шляхта. Військо Запорозьке перетворилося на могутню мілітарну силу і все впевненіше виходило з-під контролю уряду Речі Посполитої, стаючи державотворчою силою в Україні.

Це тривожило короля Сигізмунда III, котрий мріяв знищити Православну церкву в Україні та Білорусії, прагнув придушити в зародку будь-які вияви визвольного руху українців та білорусів. Вже на сеймі 1589 р. було ухвалено, щоб українські міщани не пускали до себе на постій запорожців без волі гетьмана чи кошового отамана, хоча й дозволялось продавати запорожцям порох та провіант. Війти й бурмістри мали пильнувати, щоб з міст і містечок ніхто самовільно не ходив на Низ, не допускати проживання у своїх містах поселенців з числа запорожців. Однак такі заходи не давали сподіваного результату, а нерідко навіть загострювали ситуацію. Взагалі політика панівних кіл Речі Посполитої щодо України була незграбною, негнучкою, короткозорою, нерідко відверто реакційною. Не на висоті виявилася й українська шляхетська верхівка, котра буквально впродовж двох-трьох поколінь майже повністю сполонізувалася й окатоличилася. За цих умов роль авангарду українського народу в його національно-визвольній боротьбі взяло на себе козацтво, до якого приєдналася найкраща частина української шляхти. Хоча повстання часом вибухали стихійно, не мали перед собою чітко усвідомленої мети, однак у ході боротьби поступово викристалізувалася державотворча програма і, врешті, у 1648 р. було відроджено незалежну Українську державу.

Перші потужні повстання, у котрих чільну роль відіграло козацтво, вибухнули в Україні наприкінці XVI ст. Спочатку (1591–1593 рр.) вождем був український шляхтич з Підляшшя Криштоф Косинський. У серпні – жовтні 1591 р. повстання поширилося з Січі на «волость», тобто на ті українські землі, що лежали на північ від кордонів земель Запорозької Січі. Повстанці зайняли Білгородку, Чуднів і Білу Церкву, причому в Білій Церкві місцеве населення мало присягати на вірність саме гетьманові Косинському, а не королю Сигізмунду III. Так само мали вчинити жителі Канева й Черкас. Також були відряджені козаки, щоб прийняти присягу від жителів Переяслава й Корсуня (18). Тому, можливо, польський король Сигізмунд III 15 жовтня 1592 р. видав універсал, яким підтвердив привілей С. Баторія місту Корсуню: «Права их [корсунських міщан. – Ю. М., С. С.] майдеборского и овшем во всяких волностях и порядках местных водле листу и привилею их зоставуем». За ним

король дозволив міщанам «вольное шинкованье медом и пивами позволить и надати... волность вечными часы мещанам корсунским корчмы волные держати и шинки мевати медовые и пивные» (19). Королівський універсал мав на меті утримати в покорі корсунських міщан, що й було досягнуто.

Наприкінці грудня 1591 р. Косинський забрав із будинку білоцерківського підстарости Булиги майнові документи князя Януша Острозького, зокрема на староство Білоцерківське й Богуслав, ряд сіл, очевидно, прагнучи закріпити їх за собою. Повстання розгорталось, а в лютому – квітні 1593 р. козаки пішли на Низ, одночасно охороняючи кордони від ординців. Тим часом князь Олександр Вишневецький звернувся до великого гетьмана коронного і канцлера Речі Посполитої Яна Замойського, щоб той надав війська проти повстанців (20). Повстання Косинського заглухло, що сталося і внаслідок переговорів і переключення козаків на боротьбу проти турецько-татарської агресії. Наступні два роки пройшли під знаком нового етапу повстання й водночас походів у придунайські князівства, що були васалами Османської імперії. Якраз тоді точилася австро-турецька війна, і в ній Відень прагнув опертися й на козаків, тому й відрядив до них свого посла Еріха Лясоту. Рим підкріпив цю місію своєю (легат Олександр Комулео (Комулович)). Врешті Замойський дав добро на похід козаків на Крим старшому з реєстровців. Той прибув до Корсуня, де схилив до цього козаків. Проте козаки пішли не на Крим, а на Молдавію, маючи вождями Григорія Лободу та Северина (Семена) Наливайка. Якщо ж говорити про другий етап повстання, на чолі якого стояли насамперед Лобода і Наливайко, то він був потужнішим, ніж попередній, і боротьба розгорнулася на значній території України.

У серпні 1595 р. турки й татари вдарили на Угорщину. Замойський звернувся тоді до козаків з проханням виступити туди, але вони відмовилися приєднатися до коронного гетьмана й пішли через Білу Церкву на Корсунь. Коли Г. Лобода стояв у Корсуні, йому надійшов лист-скарга від козацького старшини Маська (Маска), який, перебуваючи у Жорнищах, нарікав на непослух міщан Куняня та Колодного. З Корсуня Лобода видав універсал, наказуючи арештувати цих зрадників і привести до міста для слідства (21).

Був у Корсуні й Наливайко. Відомо, що коли в березні 1596 р. під тиском військ польного гетьмана коронного Станіслава Жолкевського наливайківці відступали з-під Синіх Вод, то зупинились у Корсуні. Як писав сам Жолкевський 24.03.1596 р., «Наливайка з рештками його товариства, котрого лишилося при ньому дуже мало, голод прогнав з поля до Корсуня» (22). Там Наливайко збирав поповнення для свого війська. 30 березня 1596 р. саме до Корсуня або до Білої Церкви Жолкевський хотів скликати комісію для мирних переговорів з повстанцями. До переговорів тоді не дійшло. Скориставшись роздробленістю повстанських військ, Жолкевський завдав їм дошкульних ударів і витіснив на Лівобережжя. Там, під Лубнами, в урочищі Солониця, козаки прийняли останній бій. Внаслідок поразки повстання було придушене, а Наливайка і його сподвижників, у тому числі й брата діда майбутнього гетьмана Івана Мазепи, було закатовано й страчено у Варшаві.

Повстання 1591–1596 рр. надовго закарбувалося в народній пам'яті. Ще у 1757 р. був відомий «шлях Наливайка», що вів від села Журавки через село Квітки до Корсуня. Інвентарі XVIII ст. фіксують також «яр Наливайка» і «колодязь Наливайка» під Моринцями (23). Про «Наливайків брід», що лежав за 2–3 дні їзди на захід від Корсуня (на шляху на Меджибіж), згадував московський посол Іван Желябузький (1657 р.) (24).

Після придушення повстання Наливайка у 1597 р. бунтівне Корсунське староство з волі короля, як нагороду, отримав Ян Данилович (25). Це не було випадковістю. Його рід походив за генеалогічною легендою від короля Данила Галицького або від угорського графа Гвідо, одруженого з донькою князя Романа Великого, батька Данила Галицького (26). Данилович, син львівського хорунжого Станіслава та Катерини, відзначився перед тим у боротьбі проти татар. Він обіймав уряди (посади) коронного підчашого, львівського каштеляна (з 1612 р.), руського воєводи (з 1613 р.), барського старости (з 1619 р.). Був одним із авторів Вільшанської угоди з козаками (1617 р.), потім – Роставицької (1619 р.), брав участь у придушенні козацького повстання 1625 р. Деякі дослідники вважають цілком вірогідним знайомство Даниловича з Михайлом Хмельницьким – батьком майбутнього вождя Національно-визвольної

війни українського народу середини XVII ст. Ян Данилович був двічі одружений. Від першого шлюбу (з Катериною Красицькою) у нього були дві доньки. Вірогідно, що старшу доньку звали Марціана. У неї був закоханий Адам Жолкевський, син коронного гетьмана, однак Ян Данилович відмовив йому в руці своєї доньки. Тоді Адам на очах у всіх пробив себе кинджалом. До сьогодні, за існуючою легендою, привид Адама Жолкевського приходиться уночі до Олеського замку (27). Від другого шлюбу із Софією Жолкевською, дочкою і спадкоємицею коронного гетьмана Станіслава Жолкевського, Я. Данилович мав двох синів (Яна, котрий помер у 1618 р., і Станіслава) та двох доньок (Теофілу, що стала дружиною Якуба Собеського, матір'ю майбутнього короля Речі Посполитої Яна III, і Дороту, яка, проживши 80 років, померла у 1687 р.). Ян Данилович помер у 1628 р. Його маєтностями керувала вдова Софія. 12 серпня 1631 р., за порадою короля, вона передала Корсунське староство разом із Корсунем, Криловим, Звенигородкою, Лисянкою, Медведівкою, Стеблемом і Чигирином своєму синові Станіславу (28). Це сталося за 3 роки до смерті Софії (1634 р.).

Новий корсунський староста Станіслав Данилович був високоосвіченою людиною, але мав надто запальний характер, а через конфлікти з сусідами був навіть банітований, тобто засуджений до позбавлення честі. Щоб залагодити свою провину, він воював проти татар, брав участь у Смоленській війні проти Московської держави (1632–1634 рр.), котру Річ Посполита виграла, і в якій, до речі, відзначився Богдан Хмельницький. С. Данилович теж чимало прислужився під Смоленськом королеві Владиславу IV. Там, ймовірно, він зустрічався з Богданом Хмельницьким. За службу королю в 1635 р. його було реабілітовано.

Повернувшись після війни додому, Данилович заходився вербувати козаків на королівську службу. Активно займався він і справами своїх маєтностей, котрі не обмежувалися Корсунщиною. Так, внаслідок шлюбу з сестрою брацлавського каштеляна Миколи Семашка він дістав за нею Хупківську волость та деякі інші маєтки Семашків на Волині. У Корсуні він поставив своїх жовнірів на квартири, чим спричинив значне невдоволення міщан і місцевих козаків. У листопаді 1636 р. у Корсуні гостював Адам Кисіль – спо-

движник київського митрополита св. Петра Могили, майбутній дипломат Речі Посполитої, який відзначався в контактах з повстанцями Богдана Хмельницького. Тоді ж Данилович передав Звенигородку подільському воєводі Казановському. Того ж року корсунський староста вирушив у свій останній похід проти ординців. Під час боїв він потрапив у полон до ногайського мурзи Кантимира, який, безпідставно запідозривши Даниловича в тому, що саме він наказав раніше стратити його полоненого сина, наказав обезголовити корсунського старосту. Через тривалий час по тому на прохання родича Даниловича Миколая Потоцького тіло його, «майже зовсім розкладене», привезли додому.

По загибелі С. Даниловича Корсунське староство перейшло до Яна Миколая Даниловича. Він теж був високоосвіченою людиною, знання здобував за кордоном. Певний час Ян Миколай був холмським старостою, а потім (у 1637 р.) став старостою корсунським. З вибухом Національно-визвольної війни у 1648 р. він виїхав до Польщі, де й помер 1649 р. Ще у 1643 р. Данилович продав Корсунське староство Олександру Конєцпольському, який був сином великого коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського. Закінчивши розповідь про володарів Корсуня кінця XVI – першої половини XVII ст., звернемося до інших сюжетів.

Після поразки повстань Косинського та Наливайка Корсунь і далі стрімко розвивався. Соціально-економічний розвиток міста проходив у атмосфері гострого протистояння між місцевими козаками та міщанами, які швидко покозачувалися, з одного боку, і королівською адміністрацією, з другого. Суть конфлікту полягала в тому, що феодалам Речі Посполитої, насамперед Даниловичам, було вигідно мати тут якнайбільше залежних («послушних») підданих, котрі б несли різноманітні повинності, платили податок (чинш) до державного скарбу Речі Посполитої чи до панського. Козаки ж таких податей і повинностей не мали, а на них рівнялися й міщани Корсунщини, які хотіли бути вільними козаками і нести тільки військову повинність, боронячи не так Річ Посполиту, як свою Велику і Малу Батьківщину, тобто Україну та Корсунщину. При цьому корсунці воліли на свій страх і ризик боронити себе від татар, вважаючи непотрібною службу у військах Речі Посполитої.

Невипадково до козаків Корсунщини прямує потік втікачів-селян з інших регіонів. У квітні 1598 р. піддані Михайла Кендзерського з Київського воєводства втекли до Корсуня, а у Стеблів навесні 1604 р. втекла група селян з с. Черленкова (на Вінниччині) – маєтності Анастасії Черленковської, удови брацлавського войського: Федір Сайченко, Василь Тученко, Мисько Тученко, Улашин Андрієць, Чорнатка, Іван Кацюта, Петро Михайленко, Кобильчиха – удова, Гринєць Сайченко, Протас Сайченко, Микита Онищенко, Карпо Клименко, Денис Тарасеня, Гринєць Кудлаєнко, Онацько Дорошеня, Тимко Петрущич, Процько Бабич, Арсен Богденко, Павло Богденко, Юрко Богденко, Селивон Журбич, Євсюк Демидчич, Прокопець Ващишин син, Ленець Селивоненя, Борис Жупаненко, Хилько Мисчиня, Артюх Кононенко з дружинами, з дітьми, з кінями та бидлом і з усім майном. З цього приводу 18.03.1605 р. у київському гродському суді було внесено позов проти коронного крайчого Яна Даниловича та стеблівського вйта Якова, щоб за цих підданих їй було надано компенсацію. У серпні 1604 р. піддані Яна Цеклінського з сіл Сумівці та Багринівці Летичівського повіту втекли до Корсуня, Стеблева, Млієва і у с. Доблів. У 1606 р. піддані брацлавського воєводи князя Януша Збараського втекли з Немирова до Корсуня. У 1612 р. піддані пана Клишовського з с. Клишів та пана Федора Шендерівського з м. Шендерів (Вінниччина) втекли до маєтку львівського каштеляна Яна Даниловича в с. Таганча та ін. у Корсунському старостві. Можливо, тут слід шукати початки села Шендерівка на Корсунщині та походження його назви. У січні 1617 р. піддані брацлавського стольника Стефана Черленського з сіл Комарів, Черленків, що на Вінниччині, втекли до Стеблева (29).

У 1599 р. коронний гетьман Станіслав Жолкевський попереджав корсунського підстаросту, що татари збираються напасти на Корсунь. Жолкевський послав своїх людей у розвідку, а від корсунців вимагав, щоб вони теж вирушили у Степ. Однак ті відмовилися виконати цю вимогу, порушуючи тим самим королівську волю. Коли ж у січні 1606 р. ногайський султан Бухар вдерся під Корсунь, то самі козаки розгромили й прогнали від міста напасників (30).

Не припинялися конфлікти з королівською адміністрацією і з інших причин. Так, у 1603 р. корсунські міщани вступили в тяжбу з

Я. Даниловичем через пивні та медові шинки і воскобійні. Староста хотів привласнити ці прибуткові місця, посилаючись на привілей Баторія, котрий передав шинки міщанам тільки пожиттєво. Міщани ж, спираючись на привілей Сигізмунда III, доводили, що ці права їм було дано довічно. Оскільки Сигізмунд III був іще правлячим королем, то до нього й звернулися за присудом. Король відмінив своє попереднє рішення й схилився на бік Даниловича. 19.03.1604 р. король видав у Кракові декрет щодо іншого конфлікту корсунських міщан з Даниловичем, бо міщани не хотіли ремонтувати мости на річках Росі та Мшанці всупереч «давньому звичаю», відмовлялися виконувати й деякі інші щомісячні роботи (31). Того ж року корсунські міщани відмовились виконувати повинності на користь Даниловича і встановили козацьке самоврядування. Вони не пустили представників польського уряду до міста. Коли ж Ян Данилович спробував застосувати силу, то й корсунці взялися за зброю, відмовляючись повертатися у «послушенство». Тих міщан, котрі боялися вступати до козацького стану, вигнали з міста. Судова ж справа між корсунським старостою Яном Даниловичем і громадою міста затяглася. Спочатку вона підлягала розглядові референдарського суду, бо Данилович вважав і свідчив перед судом, що корсунські міщани не мають привілею на магдебурзьке право. Міщани ж доклали зусиль, щоб писарі Руської Метрики відшукали в книгах цей привілей Корсуню і зробили з нього офіційну копію. Коли наявність цього права у корсунців було доведено, а референдарський суд визнав справу «йому неналежною» і передав її у асесорський суд, то Руська канцелярія «сумлінно зафіксувала всі декрети асесорії, а референдарське рішення опустила, хоч воно мало в справі важливе значення» (32). Конфліктом мусив перейматися сам король. 29.05. і 20.08.1605 р. він видав декрети, які стосувалися провин корсунських міщан, але ні вони, ні декрет від 23.12.1605 р. між корсунською громадою, з одного боку, а Даниловичем – з другого, не дали очікуваного результату. Тоді король 2.05.1606 р. видав новий декрет, закликав їх до покори і за непослух наклав на них штраф у 10 тисяч кіп литовських грошей (33). 26.11.1605 р. у Кракові до книг було записано привілей для Корсуня (34). На варшавському вальному сеймі (7.05–16.06.1607) було

прийнято важливу конституцію (постанову), пункти 43 і 44 якої називалися відповідно «Про українську сваволю» і «Про українські міста». У першому з них наголошувалося на необхідності міщан Київського та Подільського воєводств підлягати владі королівських старост і підстарост, нести воєнну та замкову службу, а королівська адміністрація мала «без зволікання карати й гамувати»; підкреслювалося, що «Корсунь, Чигирин, Стеблев і Данилов мають підлягати цій конституції». Старости мали право відправляти суд у справах міських. У наступному пункті підкреслювалось, що, «запобігаючи сваволі брацлавських і корсунських міщан, у яких ні комісії, ні наші декрети не мають жодної ваги..., дозволяємо нашому брацлавському старості, щоб таких бунтівників... йому було вільно наказувати арештовувати, також згідно з їхніми заслугами карати, даємо йому повну силу на заспокоєння дуже шкідливих їхніх бунтів» (35). Ян Данилович мав тоді конфлікти не тільки з корсунськими міщанами, а й з «жолницькими» (на Житомирщині). Зі свідчень Лукаша Маєвського, возного генерала Кам'янецького воєводства, випливає, що він 2.02. (23.01) 1605 р. був у Корсуні у своїх справах. Він, як і Минько Верещака Жолницький, Хецько Потапович, Семен Іванович, київські міщани, був свідком того, як у корсунській ратуші возний генерал Київського воєводства Семен Іванович вручив королівський мандат бурмистру, райцям, лавникам і присяжним, щоб вони через 6 тижнів стали на королівському дворі як свідки у справі Яна Даниловича. Але Семен Іванович чомусь завірив уряд Київського замку в тому, що мандат було вручено 20(10).01.1605 р. Проти цього запротестували представники міської верхівки Корсуня, і Л. Маєвський підтримав їх своїми свідченнями (36).

У 1609 р. в Україну, у тому числі й на Корсунщину, мали бути відряджені королівські комісари Збігнев Олесницький, Щенсний Слупецький та Флоріян Олешко, щоб з'ясувати причини невдоволень і навести лад серед козаків-реєстровців, покаравши винних у бунтах (37). Але такі постанови лише ятрили козацькі рани й доливали масла у вогонь. Хоча конфлікт, що вибухнув у 1603–1605 рр., було врешті розв'язано на користь королівської адміністрації, однак Данилович мав теж чимось поступитися. Так,

у 1615 р. він заборонив проводити тут люстрацію (ревізія, перепис населення, маєтків і податків), щоб не було формальних підстав змушувати корсунців платити податки до скарбу Речі Посполитої. Однак уже наступного 1616 р. люстрація таки була проведена. Вона, зокрема, показала, що шинки й корчми вже були в руках не міщан, а королівського старости Я. Даниловича. Взагалі ж люстрація відобразила стрімке зростання Корсуня та його переважно козацький характер.

За всіх конфліктів і суперечностей Корсунь не зупинявся у своєму розвитку, що виразно показують результати люстрацій 1616 і 1622 рр. Так, згідно з люстрацією 1616 р. Корсунське староство приносило старості прибуток у 5400 флоринів (далі – фл.). З них – 3500 фл. припадало на Корсунь з оренди млинів, корчем та мита, 1000 фл. на Чигирин – з оренди млина та мита, 800 фл. на Стеблів – з оренди млина і корчем, 100 фл. на Данилову Слободу – з оренди млина і корчем. Корсунські міщани не давали чиншу, не мали ніяких повинностей, окрім військової (38).

Слід зазначити, що за люстрацією 1616 р. Корсунське староство було одним із найприбутковіших у Південній Київщині. Так, Білоцерківське староство давало прибутку 1800 фл., Канівське – 1500 фл., Черкаське – 1315 фл., а Богуславське – 800 фл. (39).

У 1622 р. в Корсунському старостві намітився певний спад у розвитку господарства, але воно, однак, залишалось найприбутковішим у південному регіоні. Якщо 1622 р. Богуславське староство давало прибуток у 4000 фл., Канівське – 4000 фл., Білоцерківське – 2700 фл., Черкаське – 2700 фл. (40), то Корсунське староство давало прибуток старості у 4998 фл. Корсунь давав 2500 фл. оренди з млинів та корчем, а з двох поташних буд – 1500 фл.; Стеблів давав з оренди млинів і корчем 300 фл.; Чигирин давав з оренди млинів 500 фл.; Крилів – 500 фл. з оренди млинів і за перевіз через Тясмин при впаданні його в Дніпро.

У 1622 р. населення Корсунського староства вже платило деякі податки. Корсунські міщани платили чинш (регулярний оброк грошима або натурою) і давали осип (данина зерном). Річний чинш становив 178 фл. 29 грошей. Місто Стеблів давало чиншу 20 фл. Жителі міста Звенигородки сплачували гонове, подушне і шкіряне.

Міщани Чигирини, Крилова і Данилової Слободи не сплачували нічого, оскільки у них іще не вийшов термін слободи (41). Взагалі у 1616–1622 рр. відбувається масове покозачення селян ряду староств Наддніпрянщини, в т. ч. Корсунського, Богуславського і Черкаського. Селяни відмовлялися виконувати підданські повинності й платити податки (42).

1625 р. ознаменувався для Корсуня і черговою люстрацією, котра зафіксувала зростання Корсунщини і Корсуня зокрема. Так, у Корсунському та Канівському повітах нараховувалось тоді 96 населених пунктів, 4630 будинків, 27 780 дорослих осіб чоловічої статі (43).

Нам вдалося також опрацювати малознану люстрацію Корсунського староства, складену між 1629–1631 рр., яка друкувалася лише у витягах. Повний її текст зберігається в одному з архівів Кракова (44). Згідно з цим документом Корсунське староство, яке належало Софії Данилович, включало в себе, окрім Корсуня і міст, згаданих у попередніх люстраціях (Данилівка або ж Медведівка, Звенигородка, Крилів, Стеблів, Чигирин), також і м. Лисянку і села Сидорівку та Шендерівку. Люстрація виявила, що Корсунське староство збільшилося (це стосується і території, і кількості населення, зокрема у самому Корсуні нараховувалося вже 2600 будинків), зміцніло економічно (збільшення виплачуваного податку на третину, зростання кількості млинів, поташних буд), але його оборонні споруди й артилерія дещо підупали. Дізнаємося з люстрації, що на Лисянку, Звенигородку і с. Сидорівку висували претензії білоцерківський, богуславський та брацлавський старости. Видно, як посилювалася роль козацтва у старостві, люстрація вказує навіть імена деяких козаків – власників млинів. Один із них (Білошарка) ймовірно є той самий Матвій Білошарка, який значиться у Реєстрі Війська Запорозького 1649 р. разом із синами Андрієм та Кирилом Білошарченками (45). Як у 1629, так і в 1636 рр. Корсунське староство давало прибуток у 6861 фл. на рік (46). Пізніше (у 1645 р.), як встановив український історик М. Г. Крикун, Крилів було подаровано Стефаном Кохановським Станіславу Конецпольському (47).

Приблизно така ж економічна ситуація була і в сусідньому Богуславському старостві. Але тут вона ускладнювалася іще через

одну обставину. Покійний хорунжий коронний Снопковський, державець Канева й Богуслава, віддав ці староства на два роки в оренду єврею Копелю (Капелю). Щорічно той мав виплачувати з цих обох староств до польського скарбу 9500 фл., не забуваючи, звичайно, і про свою кишеню. Усвідомивши, яку величезну суму оренди Копель мав викачати з двох староств, можна зрозуміти причини антиєврейських настроїв під час повстань 30-х рр. XVII ст. та під час Національно-визвольної війни середини XVII ст. Ці настрої, внаслідок яких євреїв нерідко вбивали повстанці або виганяли за межі України, якщо ті відмовлялися стати православними, мали насамперед соціальні причини. Єврейських орендарів убивали за те саме, за що й польських і українських панів, а зовсім не з нібито притаманного українцям антисемітизму. Адже повстання в Україні кінця XVI – першої половини XVII ст. і Національно-визвольна війна мали сильну антифеодальну спрямованість, мали також і релігійне забарвлення, і тут, як і скрізь в Європі за часів середньовіччя та раннього нового часу, жертвами повстанців нерідко ставали іновірці (у цьому випадку – католики, уніати, іудеї).

У першій чверті XVII ст. Корсунь став важливим торговельно-ремісничим центром. Особливо активними були його торговельні зв'язки з Запорозькою Січчю. Козаки, які становили переважну більшість населення Корсунщини, наочно довели, що вони й самі здатні розвивати економіку краю, навести лад у громадсько-політичному та культурному житті. Виразно відчувається і зростання ролі Корсуня як релігійного та культурного центру. Очевидно, саме на початку XVII ст. під Корсунем був заснований Свято-Онуфріївський монастир, що стояв на острові р. Рось між селами Гарбузином і Набутовим (48). Є дані і про відродження цього монастиря вже під час Національно-визвольної війни, причому титаном та покровителем монастиря виступав Григорій Гуляницький, який певний час був корсунським полковником, а пізніше – героєм Конотопської битви 1659 р. У місті також був ряд православних церков, зокрема Св. Іллі, Св. Миколи, Різдва Христового та ін. Козаки з Корсунщини бували у київських монастирях, вносили свої роди у синодики. Так, у «Поменнику» Свято-Михайлівського

Золотоверхого монастиря п. п. XVII ст. 12 і 15.08.1631 р. вписано такі роди корсунських козаків, як-от: Прути, Маяки, Олешківські, причому вказано на конкретних представників двох останніх родів відповідно: Федір, Зіновія, Анастасія, Григорій, Тимофій; Леонтій, Катерина, Іван, Марія, Марія, Марія, Ганна, Тетяна, ієромонах Йосиф, ієродиякон Максим, Прокіп. У створеному на підставі цього «Поменника» «Помяннику» (1667 р.) бачимо цей же рід, є тут і ширші згадки про рід Прутів, тобто «Парфенія Прутили, козака с Корсуня» (Парфеній, Євдокія, Симеон, Євдокія, Іван, Юліяна, Терентій, Марія, Зіновія, ієрей Стефан). Рід Маяків чомусь тут відсутній, зате є рід «пана Василя Пожеги с Корсуня» (Яків, Василь, Іван, Дмитро, Григорій, Климентій, Любов, Ірина, Євдокія, Агафія, Євфимія, Євфимія, Ксенія, Влас, Федір, інокія Таїсія, Домнікія, Симеон, Мирон, Кіндрат) (49).

У 20-х рр. XVII ст. Корсунщина стала звичайним місцем постовів Війська Запорозького. Так, напередодні знаменитої Хотинської війни 1621 р. звідси надходила до Варшави та інших міст Речі Посполитої інформація про дії запорожців та ординців. У листі від 14.08.1620 р. львівський підкоморій Войцех М'ясківський писав до київського воєводи Томаша Замойського про морський похід запорожців на чолі з Яцьком Бородавкою (100 човнів), при цьому він посилався на листи «з Корсуня і з Стеблева». Бував у цих краях і гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. До нашого часу дійшов лист, писаний ним зі Стеблева 12 червня 1620 р. (тут і далі датування подій подається за новим стилем) і адресований богуславському підстарості Вільяму. Виявляється, Військо регулярно розташовувало у Богуславі на зимових квартирах артилерію і коней. Цього разу Сагайдачний, знаючи про постійні переходи вояків через Богуслав, пощадив місто й переніс зимові квартири для артилерії на Лівобережну Україну. Богуслав мав нести тільки мінімальні повинності, даючи Війську належний провіант та фураж для коней. Тому Сагайдачний своїм листом просив підстаросту, щоб він наказав панам богуславцям забезпечити належні поставки провіанту й фуражу (50). До речі, є дані, що з сусіднього Стеблева походив друг і сподвижник Сагайдачного, який став гетьманом по його смерті – Оліфер Голуб (51).

Перезимувавши, козаки влітку 1621 р. виступили у похід до молдавських кордонів. Там, під стінами фортеці Хотин, вони прийняли на себе основний удар військ Османської імперії, котрими командував сам султан Осман II. З кінця серпня до початку жовтня 1621 р. під стінами Хотина тривали запеклі бої, і врешті об'єднане українсько-польсько-литовське військо змусило султана підписати мир. Туреччина, яка розраховувала повторити минулорічний успіх (перемога у битві на Цецорських полях у вересні 1620 р.) і планувала підкорити Поділля, відступила з тяжкими втратами своєї армії. Хотинська перемога навіки обезсмертила Військо Запорозьке і гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного в очах усієї Європи.

Після такої славної перемоги Річ Посполита мала б задовольнити вимоги козаків, які блискуче зарекомендували себе у першій чверті XVII ст. походами проти Османської імперії, допомогою Речі Посполитій у походах на Москву (тоді запорожці доходили аж до Уралу та Північного Льодовитого океану!), участю у Тридцятилітній війні (походи в країни Центральної і Західної Європи, зокрема Чехію, Сілезію, Австрію, німецькі держави, Італію, Францію, Угорщину та ін.). Але панівні кола Речі Посполитої думали інакше, цинічно називаючи козаків нігтями, котрі відрізають, як тільки ті виростають задовгими. Коли розпочиналась війна і козаки були потрібні, тоді король і уряд Речі Посполитої давали їм щедрі обіцянки, розширювали реєстр Війська Запорозького (Сагайдачний привів під Хотин понад 60 тисяч козаків); запевняли у своїй готовності покінчити з дискримінацією Православної церкви в Україні та Білорусії. Однак як тільки війна закінчувалась і небезпека спадала, обіцянки Речі Посполитої ставали майже порожніми. Так було і цього разу. Сагайдачний, тяжко хворіючи після поранення під Хотином, до останньої хвилини свого життя (20 квітня 1622 р.) писав листи до Варшави, до всіх впливових осіб, щоб добитися виконання обіцянок польського уряду щодо Війська Запорозького. Але ці клопотання залишались майже безрезультатними. Через це серед козаків посилювались суперечності, зростала боротьба між прихильниками угодовського курсу щодо Речі Посполитої і його противниками, котрі будь-коли були готові підняти повстання проти загарбників. Серед обох угруповань вистачало

славних вождів, які по-різному бачили майбутнє Війська Запорозького та України в цілому, однак поступово посилювалася партія прихильників повстання. Головною причиною цього було зростання соціального, національного та релігійного гніту Речі Посполитої в Україні.

У 1625 р. вибухнуло повстання проти Речі Посполитої, яким керував Марко Жмайло. У цьому повстанні Корсуню, без сумніву, належала важлива роль, хоча брак документів не дає змоги розкрити це питання детальніше. Повстання зазнало поразки, і 20 липня 1625 р. було укладено Куруківський мир (Куруків або Крюків, нині правобережний район Кременчука). Приблизно в цей час Корсунський полк став одним із шести класичних козацьких реєстрових полків поряд із Чигиринським, Черкаським, Канівським, Білоцерківським і Переяславським, а його чи не першим полковником імовірно був знаменитий Тарас Федорович (Трясило), про що туманно свідчить «Історія Русів».

Сформований Корсунський реєстровий полк, як і інші п'ять, мав виконувати функції бойової одиниці, перебуваючи на службі в збройних силах Речі Посполитої. Полк повинен був охороняти південні кордони держави з метою заміни прикордонних функцій Січі. Оскільки на території Корсунського староства проживала значна кількість нереєстрових козаків, то вони впливали на політичну ситуацію в краї. Мали вони вплив і на настрої реєстровців, які часто ухвалювали самостійні рішення, що суперечили політиці польської державної адміністрації.

У 1625 р. до Корсуня приїжджав видатний український церковний і культурний діяч, київський митрополит Йов Борецький. Як відомо, після запровадження Берестейської релігійної унії 1596 р. її сприйняли тодішній митрополит Михайло Рогоза і більшість православних єпископів. Лише двоє єпископів (Михайло Копистенський та Гедеон Балабан) залишилися православними, але вони померли через десяток років. Оскільки православних єпископів не лишилося, Церква опинилась у тяжкому становищі. Тоді на допомогу їй прийшло Військо Запорозьке на чолі з Сагайдачним, члени православних братств, українська православна шляхта, котрі домоглися відновлення православної ієрархії в Україні та Білорусії еру-

салимським патріархом Теофаном у 1620–1621 рр. Якраз тоді на київського митрополита і було висвячено видатного українського вченого, викладача Київської братської школи Івана Борецького, котрий, ставши ченцем, дістав нове ім'я – Йов. Цей митрополит надзвичайно шанував козацтво, яке захищало його від репресій з боку польських властей; високо оцінював його роль у національно-визвольній боротьбі і сам був його духовним батьком. Через це і називали його «козацьким митрополитом». Тож не дивно, що Йов Борецький приїхав до Корсуня, де він, можливо, бував не раз. Тут він освятив новозбудований православний храм, але, на жаль, точно не відомо, який саме. Ймовірно, це була Свято-Іллінська церква.

Куруківський мир не міг бути тривалим, тому що козаки не хотіли його виконувати. До певного часу Річ Посполита не застосовувала репресій, покладаючись на талант видатного вождя запорожців гетьмана Михайла Дорошенка, який був прихильником миру з Польщею. Анонімний польський шляхтич писав у своєму листі до якоїсь владної особи, що козаки не визнають умов миру, просив, щоб король Сигізмунд III і великий коронний гетьман Станіслав Конецпольський «не дражнили цієї гадини [так анонім називав козацтво. – Ю. М., С. С.], а краще б погладжували її в Корсуні чи в Києві» (52).

Енергія козацтва була використана М. Дорошенком для походу проти турків у Молдавію (1628 р. корсунський полковник Філоненко здійснив похід у Молдавію) та реалізації укладеного ще на самому початку 1625 р. військового союзу з Кримським ханством. Його тодішні керівники, хан Мехмед-Гірей III та його брат калга-султан Шахін-Гірей, сини Саадат-Гірея, родича хана Шаламат-Гірея (*) прагнули незалежитися від Османської імперії й обіпертися в цій боротьбі на Річ Посполиту й Військо Запорозьке. Коли Туреччина інспірувала військовий переворот у Криму, то хан і його брат калга-султан врятувалися втечею на Базавлуцьку Січ. Весною 1628 р. козаки на чолі з М. Дорошенком вирушили їм на допомогу, з боями пройшли від Перекопа до Бахчисарая і взяли столицю Кримського ханства. Вони знову посадили на престол Мехмед-Гірея III, а потім обложили турецьку базу в Криму – Кафу (Феодосію). На

жаль, під час маршу до Бахчисарая на переправі через р. Чорну було вбито М. Дорошенка, і на його місце вибрали Мозирю (Мозирницю). Турки спішно перекинули морем до Криму нові війська, і козаки з боями мусили відходити через Арабатську стрілку на Січ. Потім вони вчинили ще два походи, але без особливого успіху. Мехмед-Гірей III був убитий в ході боїв, а Шахін-Гірей емігрував до Персії. Пізніше він оселився на Січі й покозачився. Є деякі підстави припускати, що саме він під ім'ям Шангірея став пізніше корсунським полковником у перший рік Національно-визвольної війни. За Реєстром 1649 р. Шангірей уже не був корсунським полковником, а козаком Корсунської полкової сотні. Під час молдавського походу Богдана Хмельницького 1650 р. Шангірей очолював Канівський полк, з яким прикривав переправи на Дністрі разом із Київським полком, у травні 1653 р. був значним корсунським обивателем.

На кінець 20-х рр. XVII ст. польську адміністрацію занепокоїв непослух нереєстрових козаків усієї Наддніпрянщини. Тому в лютому 1629 р. на сеймі було ухвалено конституцію «Про свавільні купи», в якій зазначалося, що «свавільники» і далі «згромаджуються у свавільні купи», продовжуючи вчиняти розбої. Конституція зобов'язувала державну адміністрацію на місцях проводити езекуції проти «свавільників». Це стосувалося і корсунських нереєстрових козаків, які не вважали себе виписаними з реєстру і продовжували самостійно виконувати функції бойового загону. У цей час козацтво знову звертає свої погляди в бік Польщі, яка не слухала порад не дратувати «гадину», а навпаки, поволі обмежувала права й вольності козаків і не хотіла не лише ліквідувати унію, а навіть припинити гоніння на православних. Після загибелі М. Дорошенка, страти самими ж козаками Мозирі та інших перестановок гетьманом став Грицько Чорний (Савич), котрий безоглядно орієнтувався на Річ Посполиту. Його недолуге гетьманування не могло тривати довго, й у березні 1630 р. вибухнуло нове повстання, котре очолив Тарас Федорович (Трясило). Коли було схоплено й страчено зрадника Г. Чорного, чимало проугодівськи налаштованих старшин сховалося в Корсуні. Подальші дії в цьому місті описав автор анонімного польськомовного листа, що датується не рани-

ше 21 травня 1630 р.: «Підступили (повстанці) під Корсунь. Там стояло на квартирах три хоругви наших кварцяних жовнірів, а з ними півтори тисячі старинних запорозьких козаків. Тут наші козаки й жовніри вийшли проти них і взялися боронити переправу до Корсуня. Корсунські ж міщани, бачачи, що прийшли козаки, вчинили вилазку з міста в тил і вдарили по них; там тоді у наших відбили всі вози і самих сильно розбили. Того ж часу Тарас, їхній гетьман, послав до козаків і простолюду з кількадесят тисячами грошей і з універсалом, щоб усі виступили проти ляхів, якогось латиша, свого приятеля. Коли останній ішов із Сівера з 600 козацької кінноти, на нього напали кварцяні жовніри, котрі теж йшли з Сівера на допомогу п. гетьманові [С. Конецпольському. – Ю. М., С. С.] з силою в 700 кіннотників. Там їх (козаків) було розбито, а самого латиша живцем взято, його піддали тортурам, і тоді він сказав, що «писав до нас з Києва на Запорожжя Борецький, щоб ми рушили військом проти ляхів, кажучи, що ляхи утискують нашу віру». Той же Тарас, козацький гетьман, написав до всієї України і до іншої Русі всієї, щоб всі, хто є віри грецької, йшли до Війська Запорозького й боронилися проти ляхів» (53). Але історія зі сподвижником Трясила, якимсь повстанцем латиського походження (54), очевидно, вже не має до Корсуня прямого стосунку. З інших джерел відомо, що корсунські міщани підняли повстання під впливом агітації Трясила і це сталося 4 квітня 1630 р., якраз під час боїв під Корсунем. Польські й союзні їм загони були розбиті, повстанці завдали шкоди маєтностям тодішнього корсунського підстарости Андрія Павловського, про що свідчить і скарга-протестація останнього, внесена до книг Житомирського гродського суду 1 вересня 1630 р. (55).

Після Корсуня повсталі козаки, до яких приєдналися й українські селяни та міщани, оволоділи Каневом, а потім – Переяславом. Під стінами Переяслава розгорнулися криваві бої і, як писав польський шляхтич – самовидець і учасник тих боїв, козаки-повстанці билися тоді завзятіше, ніж проти московитів, турків та татар, і взагалі вони «волили б жити тисячу років під турками чи євреями, ніж один рік під поляками». Водночас один із керівників повстання козак Коробка (чи не батько Федора Коробки – генерального

обозного у 1650–1654 рр.?) розбив на переправі через Дніпро біля урочища Стайки 300 жовнірів князя Домініка Острозького-Заславського. Того ж дня він переправився на другий бік Дніпра й розбив ротмістра А. Павловського із сотнею кіннотників. Тоді проти Коробки вирушив Самуїл Лащ із 3 тисячами жовнірів і розбив його загін, який прямував під Переяслав, а самого Коробку було взято в полон (56).

Але бої під Переяславом не припинялись, і обидві сторони несли в них тяжкі втрати. «Львівський літопис» Михайла Гунашевського говорить про огляд Конецпольським місця надзвичайно тяжкого бою. Там він, вражений великою кількістю трупів, заплакав і промовив: «Ото унія! Лежить русь із поляками!» (57). Переяславські бої виразно засвідчили, що Україну вже неможливо втримати під владою Речі Посполитої, що національно-визвольна боротьба українського народу піднялася на новий етап. У ході повстання коронний гетьман запропонував 8 червня 1630 р. умови миру, в яких вимагалось повернутися до Куруківського перемир'я, видати Тараса Трясила і т. д., зокрема «повернути все, захоплене у жовнірів, що стояли в Корсуні» (58).

Після тривалих боїв повстання 1630 р. закінчилося перемир'ям, причому козакам удалося домогтися виконання низки своїх вимог, наприклад, про збільшення реєстру Війська Запорозького з 6 тисяч до 8 тисяч. Річ Посполита мала відступити, тверезо оцінивши свої значні втрати внаслідок повстання. Однак і повстанці зазнали втрат, зокрема загинув син київського митрополита Йова Борецького – Іван. Це була високоосвічена людина, яка виховувалася при дворі князя Криштофа II Радзівіла разом з онуком київського уніатського митрополита Іпатія Потія Ярославом та з братами Арцишевськими (аріанами), один з яких пізніше став командувачем голландських військ у Бразилії і заснував там міста Ріо-де-Жанейро, Пернамбуку і Баїю, а другий воюватиме разом із Хмельницьким під стінами Смоленська у 1632–1634 рр., а потім закладе фортецю на місці сучасного Дніпропетровська (у лівобережній частині міста).

Втрати повстанців змусили і їх піти на певні поступки Речі Посполитій. Тарас Трясило склав гетьманську булаву, а сам подався на Січ з 10 тисячами козаків, які вимагали продовження боротьби.

Пізніше він, очевидно, перейшов на Дон, а у 1636 р. привозив у Москву прохання про дозвіл на перехід частини запорожців на службу Московському царству.

Замість нього було обрано гетьманом Івана Петражицького-Кулагу, що пізніше безрезультатно шукав якогось компромісного розв'язання проблеми польсько-українських відносин. Про Тараса Трясила з того часу нічого невідомо. Існує лише переказ, що він повернувся до Корсуня, де й помер і був похований у 1636 р. (на Богуславському цвинтарі Корсуня).

Восени 1632 р. козаки скинули з гетьманства І. Кулагу, а на його місце поставили Андрія Діденка, який зібрав значну частину козаків у Корсуні. Він та інший керівник Війська – Каленик (деякі джерела називають і його гетьманом, але це був, очевидно, кошовий отаман, що перебував на самій Січі) вирішили йти походом на Кримське ханство. За три дні до свята Покрови Пресвятої Богородиці (10 жовтня) до Корсуня прибув Андрій Зеленський – посол від князя Криштофа II Радзівіла та Ісайї Копинського. У листах, що він привіз, повідомлялось про смерть короля Сигізмунда III та про спроби обрати на трон Яна-Казимира, вихованця єзуїтів, а не прихильнішого до православних і до козаків іншого сина Сигізмунда III – Владислава. Тому в Корсуні у листопаді зібралась козацька рада, в якій взяло участь понад 2 тисячі козаків, у т. ч. корсунський полковник Мисько Пивоваренко. На цій раді вперше був сформульований (як мінімальний) принцип державної автономії козацьких земель. Учасники ради одностайно підтримали православну віру й присягнули в разі потреби збройно виступити на її захист. Були спішно відряджені козацькі представники до впливових в Україні людей з метою створення своєрідного передвиборного блоку на елекції короля. Зусиллями Війська Запорозького, української православної шляхти, протестантів Речі Посполитої, очолюваних князем Криштофом II Радзівілом, та ін. вдалося провести на трон Владислава IV. Слід віддати належне останньому – з усіх претендентів на трон він найкраще розумів проблеми Православної церкви та Війська Запорозького і справді намагався якось вирішити їх. Саме в цей час було обрано київським митрополитом св. Петра Могилу – видатного церковного й культурного діяча України і

Молдавії. Після переговорів з ним Владислав IV легалізував Православну церкву в Україні та Білорусії і наказав повернути їй частину храмів, монастирів та маєтностей, забраних перед тим греко-католиками (уніатами). У подальшому король планував провести державну реформу, спрямовану на посилення влади монарха, хотів з допомогою запорожців завдати потужного удару Османській імперії і тому прагнув посилити козацтво, надати йому ширші права й привілеї. Однак Річ Посполита еволюціонувала в бік аристократичної республіки, зростала роль сейму (парламенту), а влада короля зменшувалась. Тому сейм, боячись посилення влади короля, паралізував його заходи щодо реформи, у тому числі й у козацькому питанні.

У 1632–1634 рр. відбулася Смоленська війна, в якій Річ Посполита, спираючись на допомогу козаків, завдала поразки Московській державі. У війні брали участь і реєстровці Корсунського полку на чолі з полковником Тимошем Филоненком. Серед учасників був і Богдан Хмельницький, котрого король нагородив за доблесть дорогоцінною шаблею. Филоненко був корсунським полковником у 1628–1632, 1634–1637 рр. (у 1632–1634 рр. корсунським полковником був Мисько Пивоваренко). Відомо, що раніше (у 1625 р.) Филоненко брав участь у зруйнуванні турецької фортеці Тягині (Бендер), а у 1628 р. напав на турецькі володіння у Молдавії.

Однак після цього сталося охолодження у стосунках між урядом Речі Посполитої та Військом Запорозьким, котре виступило авангардом у національно-визвольній боротьбі українського народу.

Влада Речі Посполитої, стривожена активними зовнішньополітичними діями козаків, насамперед їхніми походами проти Османської імперії та Кримського ханства, спробувала взяти козаків під суворий контроль і з цією метою збудувала на Низу фортецю Кодак (нині – Дніпропетровськ). Протягом весни – літа її було зведено нижче впадіння Самари в Дніпро, поблизу першого Дніпрового порога – Кодацького. Тепер ніхто не міг проплисти з «волості» на Січ чи повернутися з Січі без відома польської залоги. Проте запорозький гетьман Іван Сулима з козаками взяли Кодак і зруйнували його. Цей виступ був придушений, а Сулиму та його сподвижників страчено у Варшаві. Уряд Речі Посполитої і сам король подбали

про відновлення Кодака, і вже у 1636 р. руками козаків та селян з усієї Середньої Наддніпряни, у т. ч. й Корсунщини, Кодак став швидко відновлюватися (в основному ці роботи були завершені у 1639 р.).

Переконавшись, що не так той король, як ті королів'ята-магнати керують Річчю Посполитою, що політика цієї держави щодо України й козацтва лишилась незмінною, козаки знову піднялися на повстання, і до них приєднались набагато більші маси селян та міщан України. Приводом до повстання стала негативна відповідь короля й уряду Речі Посполитої на автономістські вимоги козацького посольства, представлені на сейм (березень 1637 р.). Більше того, король навіть став вимагати вивести козацьку артилерію з Корсуня, де козаки її розташували, не питаючи згоди польського військового командування. Коли козацькі послы повернулися до Корсуня й повідомили про відповідь уряду Речі Посполитої, вибухнуло повстання, яке очолив на першому етапі (1637 р.) гетьман Павло Павлюк (Бут). Повстання швидко охопило Чигирин, Черкаси, Канів та інші козацькі полкові міста.

14 жовтня 1637 р. один із сподвижників Павлюка Карпо Скидан призначив місцем зосередження повстанців м. Мошни і закликав прибути туди всіх козаків з усіма їхніми прихильниками зі зброєю, кіньми, боєприпасами та провіантом. Всі мусили йти у бій заради православної віри. Переважну більшість населення України об'єднало гасло релігійної війни, хоча повстання мало значно ширший характер. Воно велося і під гаслами національно-визвольними, і під гаслами антифеодальними. Не випадково П. Павлюк проголосив себе «паном усієї Русі» і став призначати свою, українську, адміністрацію у визволені від польської влади міста й села. До речі, сам Павлюк теж мав прибути під Мошни. Він тоді вів переговори з кримським ханом Інаєт-Гіреєм, ймовірним союзником (на жаль, тоді ханство не підтримало українських повстанців), і чекав на підмогу з самої Січі. У жовтні 1637 р. Скидан був уже в Корсуні і закликав саме сюди стягуватися всіх повстанців. 9.12. (29.11) 1637 р. полковник Карпо Скидан був уже в Мошнях і тут видав універсал до козаків і селян Корсуня і Стеблева з наказом збиратися до Мошен, причому зазначив: «під час свого перебування в Корсуні ми

не раз присилали до вас, наказуючи там збиратися» (59). Корсунським полковником тоді (1637–1638) був Максим Нестеренко.

У листопаді 1637 р. Владислав IV видав універсал про виступ коронних військ на придушення повстання. Очолив цю каральну експедицію великий гетьман коронний Миколай Потоцький. 10 грудня він доповідав про розвиток повстання, відзначивши, що й реєстрове козацтво, «не тільки в Стеблеві й Каневі... до Скидана удалися, бачачи, що й артилерія Павлюкова вже до Чигрина прийшла і до Млієва полки їх (запорозькі) поприходили!» (60). З цієї причини Потоцький 16 грудня видав універсал, адресований до реєстровців. Їм пропонувалося скласти зброю і видати керівників повстання, котрі вбили пропольськи налаштованих козацьких старшин: Саву Кононовича (гетьман Війська Запорозького у червні – жовтні 1637 р.; формально П. Павлюк став гетьманом лише у жовтні 1637 р. після його вбивства) та Федора Онушкевича (військовий писар). Не затримуючись Потоцький рушив ближче до центру повстання, здійснюючи каральні акції. Частина старшини не витримала психологічного тиску й перейшла на бік поляків. Загострилася боротьба між угодовським і радикальним крилом козацтва, що особливо була відчутною у Каневі та Стеблеві. Про це повідомляв Потоцького корсунський підстароста Пшеджалщевський (61). Однак прихильники повстання не здригнулися навіть тоді, коли Потоцький з військами увійшов у Надросся.

21 грудня гетьман С. Конєцпольський направив розвідувальні зағони під Корсунь і Богуслав. У Корсуні поляки не застали повстанців, а лише реєстрових та вірних їм козаків. Підстароста корсунський Пшеджимирський «відкрив перед ними ворота. Гетьман польний же з Богуслава виступив до Корсуня, а передові зағони поляків зайняли Сахнів Міст і Нетеребку». «Послушні» корсунські козаки «били чолом» гетьманові і заявляли про свою покірність та пояснювали свою малочисельність тим, що не могли втримати повстанців (62). Але без розправи з повсталим містом не обійшлося.

У грудні 1637 р. поляки уже перейшли Сахнів Міст і стали під Кумейками, де розгорнулися бої з козаками, до яких підійшло 1500 осіб піхоти з Чернігівщини під командуванням Коростеля. Вони

стояли перед тим у Драбівці. З Білозір'я вів кількасот кінних якийсь Мурко і т. д.

У цей час вирішальну роль в організації збройних сил повстанців відіграв полковник Карпо Скидан. Перебуваючи в Лубнах, він, як «старший на всій Україні та на Задніпрі», звернувся до всіх православних Лівобережної та Сіверської України. Він, зокрема, писав, що «дійшло до нас певне і достовірне повідомлення, що вороги нашого християнського руського (у тогочасних документах для визначення українців вживали термін “русини” (“руські”), а для визначення росіян – “московити”) народу, нашої стародавньої грецької віри, а саме ляхи, маючи проти нас злий умисел і забувши страх Божий, йдуть в Україну за Дніпро, прагнучи перетворити в порошок як Військо.., так і королівських, князівських та панських підданих, нищать і проливають християнську кров, чинять насильства над дружинами й дітьми, беруть у неволю». Тому Скидан закликав усіх православних збиратися до нього (63-64). 14 листопада 1637 р. Скидан уже з Мошен видав універсал, в якому закликав усіх козаків збиратися на Корсунську раду, нагадуючи про свій попередній заклик (з Корсуня) (65).

8 грудня 1637 р. полковник К. Скидан видав у Мошнах новий універсал. Цього разу він звернувся безпосередньо до «їх милостей панів отаманів, рицарського Війська його королівської мості Запорозького», «до черні й братів наших люб'язних у Корсуні та Стеблеві» і знову нагадав їм про свої неодноразові заклики збиратися до Корсуня, коли він сам там був, а тепер місцем збору призначав Мошни, щоб дати відсіч ворогам (66).

25 грудня 1637 р. універсал з Мошен видав уже сам Павлюк разом із військовим писарем Стефаном Догоринським. Гетьман повідомляв про свої успішні бої проти ворога у Мошнах і закликав усіх, щоб поспішили до нього на допомогу. Тут же Павлюк писав про криваву різанину, що вчинили поляки у Корсуні та інших містах, у котрих «церкви спустошили, дітей і жінок по селах вирізали!» (67). Однак підмога не підійшла вчасно, бо Дніпро ще не замерз. Тому повстанцям не вдалося розвинути успіх, навіть довелось відступати.

На світанку 26 грудня 1637 р. Павлюк зі своїм військом вийшов із Мошен на Кумейки. Саме тут, під Кумейками, і відбулась

генеральна битва, яку повстанці програли. Павлюк з частиною свого війська вирвався з кільця і пішов на Чигирин, а тих, хто лишився, очолив Дмитро Гуня. 32 години Гуня відступав табором до Боровиці. 30 грудня 1637 р. Потоцький дістав інформацію від корсунського підстарости про збір повстанців між Криловим та Чигирином і що до Боровиці йде з Січі підмога (68).

До речі, 4 тисячі татар і ногайців підійшли під Корсунь і Крилов та деякі інші міста, але вони лише вичікували, не беручи участі в боях проти Речі Посполитої. Одначе все це змусило Потоцького активізувати свої дії. Спочатку його війська блокували повстанців під Боровицею, не даючи їм підходу до води й провіанту. У цій тяжкій ситуації старшина пішла на переговори, віддалившись від черні, що їм дорого обійшлося. Павлюк і чотири його сподвижники вийшли з табору для переговорів, але їх схопили. Тільки Скидан, який не повернувся з Чигирина, а також Гуня й Филоненко врятувалися втечею. Павло Павлюк, Василь Томиленко та Григорій Лихий у кайданах були відвезені до Варшави, де їм після тортур відрубали голови. Після капітуляції повстанців на раді в них були відібрані прапори, гетьманська булава й інші клейноди, причому це здійснив українець за походженням і православний Адам Кисіль. Був під час капітуляції і Богдан Хмельницький. Після цього поляки розбили під Ірклієвом 4-тисячний загін Кизима і взяли у полон його керівника (Кизим теж був страчений у Варшаві). Потім вони вирушили на Лівобережну Україну. Частина повстанців втекла із сім'ями за кордон, у тодішню Московську державу. Так, 18(8).02.1638 р. до Сівська прибула група втікачів, у т. ч. Степан Михайленко з Корсуня (69). 1 березня 1638 р. у Варшаві розпочався сейм, котрий суттєво обмежив права й вольності Війська Запорозького і зменшив реєстр до 6 тисяч. Тепер козаки вже не могли поселятися ніде на «волості», крім Чигирина, Черкас і Корсуня. Але повстання не припинилось. На початку 1638 р. його очолили Дмитро Гуня і Яцько Остряниця (Острянин). Доля цього, другого етапу повстання, вирішувалася влітку. На початку липня 1638 р. корсунський полковник Филоненко привів до Гуні 2 тисячі повстанців, які зупинилися на правому боці Дніпра. Це була підмога з Корсуня, Чигирина й Черкас. Вона прибула на лівий бік Дніпра,

але, прориваючись до козаків в облозі, втратила багато провіанту. І Поляки взяли в облогу повстанців на Старці, які опинились у тяжкому становищі. Знову почалися переговори, і польське командування, як і раніше, вимагало видачі керівників. Тоді Філоненко, Гуня й Острянин з невеликим загоном вирвалися із оточення і втекли на Січ. Острянин з частиною повстанців рушив на схід, перейшов тодішній кордон з Московською державою і там, у Дикому Степу, поклав початок Слобідській Україні. Отже, повстання зазнало остаточної поразки. Самійло Величко пише, що «підмовивши на задум добрих козаків-молодців і друзів своїх кільканадцять з Філоненком, він, Гуня, звелів їм таємно й ховано... приготувати один дубас», і коли «трактат з польним гетьманом і козаками мав закінчитись через ніч, він, Гуня, з Філоненком, віддерши тієї ночі з деревця королівську хоругву та взявши булаву, ...вийшов з окопу начебто оглядати розставлені від себе козацькі караули, а приспівши до приготованого човна, сів у нього з усією своєю дружиною і відплив на Низ... понісши свою молодецьку голову від лядської кари». Про Філоненка розповідається у народній думі «Сава Кононович» («Івась Удовиченко, Коновченко»).

На 30 серпня 1638 р. було призначено в Корсуні раду, на котрій реєстровці мали погодитися на не вигідні умови миру й присягти королеві. Однак Потоцький не довіряв Корсуню, через що побоювся проводити там раду, тим більше, що до нього доходили вісті про неспокійні настрої місцевих селян. Так, у Звенигородці навіть почали готувати збройне повстання. Тому місцем проведення козацької ради назначили Київ, але пізніше – 14 грудня 1638 р. – провели її у Масловому Ставі. Був на цій раді і Богдан Хмельницький. Хоча про його роль у повстанні 1637–1638 рр. майже нічого невідомо, але з цього моменту він став одним із чільних керівників реєстровців, діставши тут посаду військового писаря. Корсунським полковником після Філоненка тимчасово був призначений Михайло Мануйленко, але після прийняття «Ординації Війська Запорозького» 14 грудня 1638 р. його замінив Кирик Чиж. Однак і цей був недовго: незабаром його замінили на більш лояльного поляка Марціна Гурського.

За умовами «Ординації Війська Запорозького» козаки мали селитися лише в Корсуні, Черкасах, Чигирині й тільки там володіти

маєтками, оскільки тут вони були потрібні для оборони краю від татар. Замість гетьмана призначався комісар. Ним міг бути лише хтось із шляхти. Він не міг жити в Трахтемирові, оскільки місто «було спустошене і знищене пожежею». Йому була назначена «тимчасова квартира в Корсуні». Маєтки козаків закріплювалися за ними. Скасовувалося право на вибір старшин самими козаками. Виписані з реєстру перетворювалися на посполитих. На полковницькі посади призначалися поляки (70). На Січі був поставлений урядовий гарнізон. 1 березня 1639 р. сейм видав інструкцію козакам, які стояли в залозі на Січі. Так, спочатку на Запорозжжі три місяці в залозі мали стояти Чигиринський та Білоцерківський полки, потім три місяці – Черкаський і Переяславський, а нанаступні три місяці – Канівський і Корсунський.

У щоденнику польського шляхтича Шимона Окольського було вміщено реєстр старшини Корсунського реєстрового полку, складений після «Ординації» 1638 р. (71). У ньому зазначається, що в Корсунському полку нараховувалось 1000 козаків. Осавулом було призначено Івана Нестеренка Бута. Також призначені 10 сотників: Михайло Манилович (у Грушевського – Мануйлович), Максим Мастеренко (у Грушевського – Нестеренко), Павло Гайдученко, Іван Ющенко, Андрушко Балаксієнко, Микола Вояновський, Ясько Якубенко, Сашко (у Грушевського – Сасько) Демидович, Богдан Щисковський (у Грушевського – Щигловський), Мисько Іванищенко (у Грушевського – Іваниченко). Це є перша згадка про сотенну структуру полку. Судячи з неї, у полку було 10 сотень. При кожному сотнику було призначено по одному ватаману (отаману): Лесько Гомідзевич (у Грушевського – Ганчевич), Семен Москаль, Процик Униченко, Ясько Голубицький, Нестор Костенко, Яхно старий Ливинський, Михайло Скиба, Федько Брасуленко, Федір Шолуда (у Грушевського – Жолудь), Кузьма Череваненко.

Поразка повстання 1637–1638 рр., репресії з боку поляків призвели до масової еміграції українців до Московської держави. Там вони заселяли т. зв. Слобідську Україну, котра до їх приходу була пустинною землею. Сюди втекли, наприклад, ченці Мгарського монастиря, повстанці з різних місцевостей України. Тікали на Слобожанщину цілими сім'ями, беручи з собою якомога більше майна. Серед втікачів було й чимало вихідців з Корсунщини. Так, після

Мошенської поразки до Сівська, що був тоді прикордонним місцем Московської держави, прибула 18 лютого 1638 р. група українців. Серед них були Степан та Дем'ян Михайленки (очевидно, брати), причому перший до того проживав у Корсуні, а другий – у Черкасах (72). 17 квітня 1638 р. до Курська прибув цілий гурт втікачів з України. Тут були й Іван Йосипович Бут і Михайло Денисенко, які походили з Корсуня. Іван Бут приїхав із сім'єю – дружиною Килиною, сином Якимом (10 років), дочкою Марією (7 років). Він був озброєний рушницею та рогатиною, мав коня з возом. У Денисенка був тільки кінь (73).

Після поразки повстання 1637–1638 рр. в Україні настав омріяний польською шляхтою «золотий мир», або «золотий спокій», який переривали тільки ординські наскоки. Так, узимку 1640 р. брат кримського хана Іслам-Гірея III очолив напад Чорним шляхом на Київщину, минувши Корсунь і Білу Церкву. Коронні гетьмани не змогли протидіяти орді через сніговий бурян (74). Про Корсунь у цей час знаходимо небагато звісток. Зокрема, в лютому 1642 р. коронний гетьман С. Конєцпольський пропонував сейму поставити військо в Україні для оборони від ординців. До цього війська в разі потреби мала би приєднатися шляхта з українських староств, у т. ч. із Корсуня, Білої Церкви та інших міст. Така сила може розгромити потужні ворожі сили (75). Є дані, що корсунським полковником (очевидно, наказним) був певний час Жабокрицький, який під час подорожі коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського по східних володіннях Польщі зустрів його 20 жовтня 1643 р. у Деренківці. Ситуація у цьому регіоні не відрізнялася суттєво від інших регіонів Наддніпрянщини та й усієї України. Як відзначав відомий французький інженер і мемуарист Гійом Левасер де Боплан, котрий прожив в Україні 17 років (1630–1647 рр.), вона в цей час стала раєм для панів та пеклом для селян. Не кращим від селян було становище міщан та козаків. Останні втратили після Маслодавської угоди надто багато, щоб заспокоїтися. Тим більше, що феодали Речі Посполитої посилювали соціальний гніт, прагнули перетворити козаків у своїх підданих, забирали їхні маєтності, змушували сплачувати величезні податки. Невдоволення зростало. Кінець кінцем «золотий спокій» виявився тільки короточасним затишшям перед бурею.

В ОРСУНЬ
КОНЦОМ

РОЗДІЛ

A large, detailed embossed illustration of a battle scene is positioned in the middle of the cover. It depicts a chaotic battle with soldiers on foot and on horseback, engaged in combat with various weapons like swords and spears. The scene is rendered in a relief style, giving it a three-dimensional appearance.

КОРСУНЩИНА В РОКИ
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648-1658 рр.

К відомо, приводом для Національно-визвольної війни українського народу проти колоніального гніту Речі Посполитої став напад («наїзд») шляхтича Данила Чаплинського, чигиринського підстарости, на хутір Суботів – власність писаря Війська Запорозького Богдана Хмельницького. Хоча це була звична як для тогочасної Речі Посполитої подія, але зрозуміло, що за спиною Чаплинського стояв коронний хорунжий Олександр Конецпольський та інші польські феодали, які перед тим двічі влаштовували замах на життя Хмельницького. Адже Богдан Хмельницький на той час став одним з найавторитетніших старшин у Війську Запорозькому, і є дані джерел, що він навіть намагався підняти повстання у 1646–1647 рр.

Переконавшись, що король Владислав IV і уряд Речі Посполитої не будуть навіть пробувати покарати Чаплинського, зазнавши арешту й викупившись із в'язниці, наприкінці 1647 р. Богдан Хмельницький втік із невеликою групою сподвижників на Низ. Там він збудував укріплення на острові Бучки в гирлі р. Томаківки при її впаданні в Дніпро, відрядив посольства до Стамбула, Бахчисарая та донських козаків, скликав до себе всіх неудо-

волених. На початку 1648 р. Хмельницький оволодів Січчю, котру за Маслоставською угодою козаки були змушені перенести на Микитин Ріг (нині – Нікополь Дніпропетровської області), і вибив звідти польський гарнізон. Переважна більшість козаків Корсунського полку, котрі стояли там у залозі під командуванням Марціна Гурського, перейшла на бік Б. Хмельницького. У своєму щоденнику Богуслав Машкевич писав, що «якийсь Хмельницький, зібравши трохи гультайства, прогнав із Запорожжя Корсунський полк, що складав там гарнізон, після чого закликав народ до сваволі, а тепер до нього пристає все населення» (1). Пізніше відбулася козацька рада, на якій гетьманом було обрано Богдана Хмельницького. В усі кінці України полетіли зазивні універсали, у них гетьман повстанців закликав український народ до виступу проти польської влади.

Довідавшись про збурення на Низу, стривожені керівники Речі Посполитої почали стягувати до Наддніпрянщини війська. Сам великий гетьман коронний Микола Потоцький видав 15.02.1648 р. універсал, закликаючи коронні війська збиратися під Корсунем. Він і сам тут перебував і 20 лютого 1648 р. видав універсал, у якому закликав повстанців скласти зброю і здати Хмельницького (2). Проте цей універсал не мав жодних наслідків. Українська армія продовжувала швидко зростати. На Січ з усіх «уходів» і з самої «волості» прибували повстанці з числа козаків, козацьких помічників, мисливців, рибалок, які промишляли на землях Війська Запорозького, врешті селяни, міщани, козаки, навіть православні шляхтичі з усіх кінців України. Тоді Потоцький відрядив із Черкас для придушення повстання на Січі частину свого війська: сухоходом йшли частини під командуванням його сина Стефана, а Дніпром пливли човнами реєстрові козаки. Однак останні теж повстали і, проголосивши своїм старшим Филона Джеджелія, прибули на Січ, щоб приєднатися до Хмельницького. Тим часом підійшов до гетьмана і союзний татарський загін, яким командував перекопський мурза Тугай-бей. Це дало змогу перекрити шлях Стефану Потоцькому і взяти його в облогу в урочищі Жовті Води.

Діставши повідомлення про тяжкий стан війська на чолі зі Стефаном Потоцьким, великий коронний гетьман виступив з Черкас через Сахнів Міст на Корсунь. Це сталося 20 травня 1648 р.

Підійшовши до Корсуня, Потоцький поставив своє військо на березі річки Рось недалеко від шляху на Богуслав. Невдовзі він дізнався про розгром свого сина на Жовтих Водах (16 травня 1648 р. за новим стилем), причому Стефан Потоцький тоді був тяжко поранений і, потрапивши в полон, невдовзі помер від ран. Хмельницький же повів свою армію і татар на Корсунь.

Довідавшись про поразку сина, М. Потоцький перш за все помстився жителям Корсуня. Згідно з офіційною інформацією українського уряду, яку доставив пізніше до Москви посол Української держави Силуян Мужилівський, з наказу Потоцького «жони і діти козацькіє стинано, маєтності їх в луп пущено. На остаток місто Корсун... з церквями спалили, церковния апарати, сосуди, срібро побрали, полупили, агнци Божие, тіло Христово на землю роскидали, священников постинали, позабияли» (3). Ці дані про пограбування й спалення Корсуня поляками підтверджують і українські літописи, наприклад літопис Самовидця (його автором був, вірогідно, генеральний підскарбій часів гетьманства Івана Брюховецького Роман Ракушка-Романовський, який тривалий час жив у Корсуні, а можливо, й походив звідти). Спаливши Корсунь, Потоцький вирішив відступати до Білої Церкви, подалі від старовинних козацьких міст і сіл. Але було вже пізно.

26 травня 1648 р. під Корсунем польське військо було вщент розгромлене українською армією Богдана Хмельницького та союзними татарами. Оскільки хід цієї битви детально описано (4), то нагадаємо лише деякі її фрагменти.

Отже, українська армія стрімко наближалася до Корсуня чотирма колонами. В авангарді йшов полк Максима Кривоноса і татари Тугай-бея. Вони влаштували засідку на шляху з Корсуня на Богуслав. Коли польський рухомий табір увійшов до глибокого яру, що називався Крута Балка (район Виграєва), виявилось, що дорога вже перекопана й завалена деревами. Поляки опинилися у пастці. У цей час зусібіч залунали постріли, засвистіли стріли й розпочалася кривава січа. Стиснуті з усіх боків, не маючи змоги розвернутись, поляки не могли дати опір українським повстанцям. За кілька годин усе скінчилося. Кварцяне військо Речі Посполитої було розгромлене вщент. За словами кримськотатарського хроніста серед-

ни XVII ст. Мехмеда Хаджі Сеная з Криму, шлях втечі поляків з-під Корсуня був устелений «ніби бруком, їхніми (поляків) тілами... і неможливо було коням мусульманських рицарів стати на щось інше, як не на трупи гяурів». Цей же хроніст у своєму чотиривірші описав Корсунську битву дуже яскраво:

Від чорної куряви почорніло обличчя дня,
Гора, що ніколи не здригнеться, затремтіла від жаху,
Стільки крові змішалось із землею, що аж до Страшного суду
На цій землі не буде нічого рости, крім червоних маків! (5).

Хто не загинув під Корсунем, той потрапив у полон, у тому числі й обидва гетьмани – Потоцький та Калиновський. Їх було передано татарам, і разом з іншими полоненими поляками проведено вулицями Бахчисарая, столиці Кримського ханства. Татарські діти кричали їм услід ламаною українською мовою: «Потоцька дурна! Калиновська дурна! А Хмельницький і Тутай-бей мудра!». Те, що до Криму повезли велику здобич, взяту під Жовтими Водами та Корсунем, підтверджують і численні польські хроністи й мемуаристи. До речі, про цю битву видатний польський поет і хроніст Веспазіян Коховський склав спеціальний вірш («Корсунська поразка»), де оплакував гірку долю польського війська і коронних гетьманів, яких везуть у Крим «не для відпочинку» і «не на паланкині», «а обох везуть на поганому возі» (6).

Лише небагатьом полякам вдалося вирватися з козацького «мішка» і принести своїм страхітливую звістку про поразку польських військ. Вона глибоко вразила й деморалізувала польських та сполонізованих українських шляхтичів, свідченням чого є їхні розпачливі листи і сумні нотатки хроністів. Однак навіть вороги віддавали належне силі української зброї і таланту Богдана Хмельницького як полководця, і не випадково порівнювали Корсунську битву з перемогою карфагенського полководця Ганнібала над римлянами під Каннами у 216 р. до н. е., що є хрестоматійною в історії воєнного мистецтва.

Одразу після Корсунської перемоги Богдан Хмельницький написав листа до короля Владислава IV. У ньому гетьман України повідомляв короля про перемогу і пропонував розпочати мирні

переговори. Хмельницький тоді не знав, що король, який ставився досить прихильно до козаків, помер незадовго до Корсунської битви, 20 травня. За тиждень гетьман написав з-під Корсуня листа і до білоцерківського підстарости Сигізмунда Чорного, який не хотів воювати проти повстанців. Хмельницький у цьому листі писав про перемогу під Корсунем і давав йому поради, як захищатися від нападників (7). Тут варто зазначити, що саме у цьому листі Хмельницький вперше офіційно назвав себе «гетьманом Війська Запорозького».

Корсунська битва стала початком створення Української козацької держави. Одразу ж після її завершення населення України остаточно перейшло на бік повсталих. Люди масово почали записуватися до козацьких полків. Водночас козаки жорстоко розправились із тими, хто не належав до православної віри, насамперед з католиками та євреями. Ті ж, хто залишився в живих, змушені були прийняти православну віру. Як свідчив Самовидець, «козацтво по розных городах розишовшися, полковников, сотников собі понастановлявши и гдеколвек знайшлася шляхта, слуги замковие, жида й уряди міские – усе забияли, не щадячи ані жон и дітей їх, маетности рабовали, костели палили, обваліовали, ксіонзов забияли, дворі зась и замки шляхецкие и двори жидовские пустошили, не зоставяючи жадного цілого. Рідкий в той криві на тот час рук своїх не умочил и того грабленія тих добр не чинил. И на тот час... (було) наругання от посполитих людей, а найбільше от гултяйства, то ест от броварников, вынников, могилников, будников, наймитов, пастухов, же любо бы який человек значний... мусіл задля позбитя того насміховиська и нестерпимих бід в побоях, напоях, и кормах незвичайних, и тії мусіли у войско и приставати до того козацтва. Где по городах по замках шляхту доставало, гдеколвек позачинялись были... Все тое подостававши, вистинали, бо першей, устрашившия, шляхта жидов повидавали з маетностями, а напотом и самих подоставали и вистинали. И многие на тот час з жидов, боячися смерти, християнскую віру приняли» (8).

Після Корсунської перемоги Корсунський полк став військово-адміністративною одиницею. Тому система адміністрування Корсунщини змінилася кардинально. Адміністративно полк поділявся

на сотні, кількість яких у різний час була неоднаковою. Польські адміністративні посади і інститути державного управління були замінені українськими, козацькими. Корсунський полк очолював полковник, якого призначав сам гетьман. Полковник призначав полковий уряд, до складу якого входили писар, суддя, обозний, осавул і хорунжий. Полковому уряду підпорядковувались сотенні уряди, які очолювали сотники, вибрані на козацькій раді. Крім сотника, сотенний уряд складався з писаря, отамана, осавула і хорунжого. Справами селян відав війт, обраний сільською громадою.

Полковникам і сотникам належала військова і цивільна влада. У полкових і сотенних містах козацька старшина призначала городового отамана. У Корсуні та Лисянці для міщан продовжували діяти норми магдебурзького права. Органами самоврядування у великих містах залишалися виборні магістрати, у малих – ратуші. На чолі міст стояли війт, бурмистри, райці та лавники, які разом складали магістрат. Ратуші малих міст підпорядковувались козацькій адміністрації. Всі важливі питання вирішувалися на козацькій раді.

У другій половині 1648 р. змінилася система судочинства на території Корсунщини. Гродські і старостинські суди було скасовано. Створювалася розгалужена система козацьких судів. У полковому місті суди були полкові, а в сотенному – сотенні, які провадили розгляд цивільних справ. Вищою судовою інстанцією був Генеральний суд, до якого можна було подати апеляцію. Козацькому суду підлягали міщани й селяни у важких кримінальних справах. Судові засідання вели керівники місцевої адміністрації. Більшість дрібних кримінальних і цивільних справ розглядали магістратні та ратушні суди.

Межі Корсунського полку не були сталими. Але в основному вони окреслювались таким чином. На півночі Корсунський полк граничив з Київським. Крайніми містами були Богуслав, Корсунь, Сахнівка. На сході полк межував із Черкаським і Чигиринським полками. Крайніми містами були Деренківець, Мліїв, В'язівок. На півдні Корсунський полк доходив до річки Вись, котра була південним кордоном Речі Посполитої. Крайніми містами були Гуляйполе і Капустина Долина. На заході він межував із Білоцерківським

та Уманським полками. Крайніми містами були Медвин, Лисянка, Звенигородка, Водяники, Калниболото, Гуляйполе. Тобто територія Корсунського полку займала більшу частину сучасної Черкаської області (Городищенський, Катеринопільський, Корсунь-Шевченківський, Лисянський, Шполянський райони) та Богуславський і частину Миронівського районів Київської області (9).

Як зазначалося вище, склад і територія Корсунського полку не були сталими. Зазнавали змін і кордони між полками та сотнями, і кількість реєстровців (за умовами Білоцерківського договору 1651 р. їхня кількість була зменшена вдвічі). Впливали на склад і територію полку й сотень воєнні дії, що тут відбувалися у 1653–1654 рр. та й пізніше. Так, до Зборівського договору 1649 р. існував Лисянський полк, який після укладення договору увійшов до складу Корсунського полку вже як Лисянська сотня. Однак на початку 1657 р. ця сотня знову ненадовго стала окремим Лисянським полком. Він був одним із тих козацьких полків, які швидко виникали в порубіжних регіонах і зникали внаслідок контрнаступів Речі Посполитої і не вигідних для України змін кордону й чисельності реєстровців. Свідчення про нього в документах фрагментарні й уривчасті, тому визначити межі Лисянського полку можна лише умовно.

З червня 1648 р. Хмельницький і кримський хан Іслам-Гірей III, котрий якраз прибув зі своїми військами до повстанців, пройшовши через Корсунь, провели спільний військовий парад у Білій Церкві. Потім хан повернув додому, пограбувавши ряд українських міст, залишивши при Хмельницькому тільки орду на чолі з Тугайбеєм, побратимом гетьмана. Богдан Хмельницький досить довго стояв у Білій Церкві, за що його потім нерідко критикували історики. Однак із цими докорами важко погодитися. Адже гетьман мусив ретельно підготуватися до походу на захід, сформувати нову потужну армію, дати лад в управлінні й скоординувати численні повстання, що вибухали тоді нерідко після вмілої агітації козаків Хмельницького. Треба було водночас і формувати нові органи влади, як центральні, так і місцеві, розбудовувати відроджену Українську державу. Гетьман розгорнув також активну дипломатичну діяльність. Так, у своєму листі від 18 червня 1648 р., писаному вже з

Черкас, він звернувся до московського царя Олексія I, повідомляючи його про Корсунську перемогу і висловлюючи пропозицію укласти збройний союз проти Речі Посполитої, щоб разом бити ворога (10).

Була б хибною думка, що гетьман марнував час, не розвиваючи успіх, не виступаючи проти деморалізованої польської шляхти. Створюючи в уяві керівників Речі Посполитої свій імідж миротворця, він розумів, що не можна стримувати повстання, яке стало всенародним, не можна втрачати ініціативу. Тому він спорядив у похід п'ять найкращих полків під загальним керівництвом черкаського полковника Максима Кривоноса, який був фактично наказним гетьманом. Три полки (Черкаський, Канівський і Корсунський) рухалися на захід у напрямку Дубно. Ще два полки (Уманський і Вінницький) діяли південніше. До цих п'яти полків масово приєднувалися на шляху українські селяни та міщани, дрібна шляхта. Тоді, як відомо, вся Україна покозачилася, полки виникали навіть там, де раніше ніколи не було козацьких земель.

Корсунським полком тоді командував Іван Шангірей. У ході літнього походу 1648 р. він із полком мав слідувати за Кривоносом до Прилуки, і там, у Прилуці, українці повинні були чекати на підхід головних сил української армії на чолі з самим гетьманом та послів із Варшави (11). Корсунський полк брав участь у всіх діях авангарду української армії, очолюваного Максимом Кривоносом, очищаючи Правобережну Україну від польських військ, пройшовши зі славою шлях від Білої Церкви до Старокостянтинова. Під ним зав'язалися тяжкі бої, бо кожна з воюючих сторін прагнула контролювати переправу через р. Стир біля с. Россоловці. Один із керівників коронного війська князь Домінік Острозький-Заславський писав у листі від 29 липня, що до його рук потрапило тоді кілька полонених козаків, серед яких був і Мартин, сурмач Корсунського полку (12). Приблизно тоді ж під час кривавих боїв у ворожий полон потрапили ще троє козаків з авангарду Кривоноса. Першим із них був Григорій з Вільшаної, другим – Іван Бубенок, а третім – корсунський полковник (очевидно, наказний) Олексій Тучко. Вже один цей факт свідчить про участь Корсунського полку в найважливіших битвах літа 1648 р., коли вирішувалась доля

Правобережної України. За припущенням І. С. Стороженка, у полку на той час було 3-4 тисячі козаків (13). Однак документальних підтверджень цього немає. Полковник Тучко показав, що Хмельницький уже зустрічався з московськими послами, котрі докоряли йому за союз із татарами і пропонували (додамо, що ця пропозиція була зовсім не щирою) збройну допомогу Москви. Хмельницький же мав посприяти Москві у тому, щоб посадити Олексія І на трон Речі Посполитої (14). Тут ідеться, очевидно, про зустріч Хмельницького зі стародубцем Григорієм «Климовим» (Клименком, Климовичем), який віз листа сівського воєводи З. Леонтєєва до А. Киселя. Його затримали козаки під Лоевом і привели до гетьмана, що стояв тоді в Мошнах. Скориставшись нагодою, Хмельницький передав через цього гінця два свої листи, писані 18 червня 1648 р. до царя Олексія І та до сівського воєводи. Гетьман, зокрема, повідомляв царя про перемоги на Жовтих Водах та під Корсунем і пропонував разом бити ворога (15).

На цікаву інформацію натрапляємо в листі польського шляхтича Жвана до батька від 24 серпня. Наступ на ворога вело вже 16 полків загальною чисельністю у 180 тисяч козаків. Тільки двоє з цих полків впросили гетьмана дати їм перепочинок, бо «масу хуторів і домів у містах, як-от у Корсуні і в Каневі, було спалено». За іншими даними, вони хотіли відвезти додому величезну здобич (16).

Національно-визвольна війна розгорялася все більше, каральні акції Речі Посполитої, особливо керовані князем Яремою Вишневецьким, підкидали хмизу в цей вогонь. Нарешті справа дійшла до чергової генеральної битви, що відбулася під Пилявцями 22–23 вересня 1648 р. Ця битва стала найганебнішою в історії Війська Польського. Внаслідок страшеної паніки польські війська втекли, покинувши свій табір, артилерію, прапори, обоз, запаси провіанту, багатющі скарби. Натхненні успіхом, повстанці під проводом Богдана Хмельницького пройшли Західну Україну, обложили Львів і, взявши з міста великий викуп, обложили потім Замостя (вже на межі з етнічними польськими землями), з якого теж взяли викуп. Наприкінці 1648 р. передові частини української армії вже напували коней у Віслі. Впродовж усього переможного походу 1648 р. у діючій армії перебував і Корсунський полк.

З-під Замостя Хмельницький змушений був повернути назад. Це не було помилкове рішення, як дехто вважає. Наближалася зима, в українському війську поширилася епідемія чуми, від якої померло багато козаків, у тому числі й Максим Кривоніс; все важче було діяти у відриві від головної бази повстання – козацької Наддніпряни, тим паче, що попереду стояли потужні польські замки, розташовані вже на етнічних польських землях. Частина повстанців висловлювала невдоволення походом, стала самовільно покидати табір гетьмана. Тоді Хмельницький мусив вжити суворих заходів проти свавільників, ставив варту на шляхах. Але навіть Тугай-бей, який втратив від чуми під Замостям рідного брата, вирішив повернутися до Криму. За таких умов форсування Вісли було б явною авантюрою і могло обернутися тяжкою мілітарною катастрофою для українського війська, яка перекреслила б усі успіхи кампанії 1648 р. Хмельницький мусив відступити. Skorиставшись з обрання нового короля Речі Посполитої (ним став брат Владислава IV Ян-Казимир), він уклав з ним перемир'я і вирушив з військами додому. Але тут гетьман припустився значного прорахунку, бо не залишив своїх гарнізонів у Галичині й Західній Волині, що мало потім негативні наслідки.

Хоч як там було, але кампанія 1648 р. щасливо завершилася. Хмельницький в'їхав тріумфатором до Києва, де київський митрополит Сильвестр Косов, усе духовенство, викладачі й спудеї Києво-Могилянського колегіуму вітали його як «нового Мойсея», котрий визволив свій народ з ворожої неволі. Велика радість була, звичайно, в усіх українських містах і селах, не менше раділи й жителі Корсуня та Корсунщини.

Маємо дуже мало відомостей про історію Корсунщини в роки Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., гостро дається взнаки брак джерел. Українські архіви доби Гетьманщини зазнали неймовірних втрат іще за Руїни (насамперед внаслідок нищення гетьманської столиці Чигирини), а втрати у XVIII–XX ст. були не менш тяжкими (варто згадати нищення карателями Меншикова нової столиці Батурини, де загинув майже повністю державний архів). Тривалий період бездержавного існування України під владою Російської імперії так само негативно

вплинув на збереження українських архівів та їх вивчення. Тому й доводиться буквально по крихтах знаходити дані, що стосуються Корсуня й Корсунщини. Досить сказати, що від багатющих колись зібрань Корсунської полкової канцелярії залишилось усього 4 документи 1649–1707 рр., що перебувають у складі окремого фонду ЦДІА України в Києві (17). Також віднайдено ще три документи канцелярії Корсунського полку українським істориком В. Ринсевичем (18).

Загальне ж уявлення про надроський край дають мемуари Павла Алеппського (Халєбського), який описав подорож свого батька, антиохійського патріарха Макарія, з Молдавії до Москви (1654 р.) і зворотний шлях (1656 р.). Оскільки подорож патріарха Макарія пролягала через Україну і, зокрема, через Надросся, ґрунтовні спогади Павла Алеппського мають надзвичайно велику вартість, хоч інколи в них трапляються певні невідповідності (фрагмент опису Надросся з мемуарів подається у додатку № 8). Шкода, що Павло Алеппський не побував тоді безпосередньо в Корсуні й тому не залишив нам опису цього прекрасного полкового міста Гетьманщини. Зате він побував у Богуславі, де бачився з Богданом Хмельницьким у 1654 р.

Термін перемир'я, котре на початку 1649 р. польські війська стали порушувати, закінчувався. Мали розпочатись нові мирні переговори, і Хмельницький хотів провести їх у Богуславі. Але того року врожай був знищений війною і в місті спалахнув голод (19). Через це Хмельницький призначив місцем переговорів Переяслав. Хід цих переговорів (лютий 1649 р.) добре відомий. На них було укладене нове перемир'я аж до дня св. Юрія Переможця (16 травня 1649 р.), але й воно було нестійким, оскільки порушувалося з обох боків.

Повстанцям не була байдужою доля їхніх братів-українців, котрі опинилися на захід від тимчасового польсько-українського кордону, а панівні кола Речі Посполитої не могли змиритися із втратою своїх величезних маєтностей на всій Лівобережній та Сіверській, а також значній частині Правобережної України. Через це конфлікти на кордоні не припинялися і врешті-решт вилилися у нову воєнну кампанію 1649 р. Не така успішна, як кампанія 1648 р., вона, однак, була виграна українською армією.

З початком весни Б. Хмельницький, «отмінивши... приязнь и постанову з королем полским, затыгши самого хана з великими потугами татарскими и незличоними своїми військами козацькими», рушив на захід. Серед 11 полків, що підтримали гетьмана, був і Корсунський (20). Спочатку польські війська були наглухо заблоковані у Збаражі, де вони зазнали величезних втрат від штурмів та голоду (21). Були втрати й серед українських повстанців. Саме тоді й загинув герой Національно-визвольної війни Станіслав-Нестор Морозовицький (Морозенко), що був корсунським полковником з початку 1649 р. Це була непересічна людина. Шляхтич за походженням, начебто син теребовлянського підстарости, він здобув блискучу освіту у Гданську, у Фризькій академії (Голландія, Франкер) у 1634–1635 рр., пізніше – у Падуанському (Італія) і Ягеллонському (Польща, Краків) університетах, був слугою короля Владислава IV. Добре знав французьку, німецьку та польську мови. Морозенко пристав до війська Б. Хмельницького після перемоги на Жовтих Водах та під Корсунем. На подільському Придністров'ї С. Морозенко за короткий час організував із селян шість надзвичайно вправних хоругв, які наступали на Кам'янець-Подільський. Під час визвольного походу 1649 р. під Збараж очолив Корсунський полк. Загибель Морозенка під стінами Збаража засмутила не тільки корсунців, а й усю Україну. Невипадково польські хроністи писали, що за ним дуже жаліла чернь, невинно, що й сьогодні живе присвячена Морозенку народна українська пісня:

Ой, Морозе, Морозенку, ти славний козаче,
За тобою, Морозенку, вся Україна плаче...

На підмогу блокованим у Збаражі полякам поспішив з великим військом сам король Ян-Казимир. Довідавшись про це, Хмельницький залишив частину війська під Збаражем, а сам таємно вночі вивів більшість армії назустріч королю під Зборів і на світанку, під час переправи ворогів, зненацька вдарив на них. Поразка польського війська була цілковитою. У потужне кільце потрапила вся ворожа армія на чолі з королем. Здавалося, ще один удар – і Національно-визвольна війна буде завершена. Але тут вперше зрадив кримський хан Іслам-Гірей III. Не бажаючи посилення когось

із супротивників, він зажадав від гетьмана, щоб той замирився з королем, інакше він вдарить по українцях. Довелося розпочати мирні переговори. 18 серпня 1649 р. було укладено Зборівський мир, на підставі якого значна частина України переходила під владу гетьмана Війська Запорозького і фактично ставала незалежною від Речі Посполитої. Польська шляхта мусила покинути свої маєтності й не претендувати на місцевих селян – своїх колишніх кріпаків. Реєстр Війська Запорозького із 6 тисяч збільшувався до 40 тисяч. Були й інші важливі статті (всього 11), вигідні для України, однак формально вона ще залишалася у складі Речі Посполитої. Через це Зборівський мир не міг бути тривалим. Однак народ сприйняв його з полегшенням, і на всю Україну пролунала оптимістична пісенька:

Та не буде лучче,
Та не буде краще;
Як у нас на Вкраїні
Та нема ляха, та нема пана,
Не буде унії!

До нашого часу дійшов Реєстр Війська Запорозького, складений восени 1649 р. Судячи з нього, Гетьманщина – Українська козацька держава – складалася з 16 полків, серед яких чільне місце посідав Корсунський, бо в числі цих 16 полків він стояв на четвертому місці, пропустивши вперед тільки Чигиринський (гетьманський), Черкаський та Канівський полки. У його складі нараховувалося 3472 козаки, тобто і за чисельністю Корсунський полк був одним із найбільших на Гетьманщині. Так, у Чигиринському полку був 3291 козак, у Білоцерківському – 3032, у Канівському – 2957, в Уманському – 2949, у Прилуцькому – 2106, у Переяславському – 2851, у Брацлавському – 2662 тощо.

Корсунський полк, як і інші, поділявся на сотні, яких було 19. У Реєстрі вони названі переважно не за місцевостями, а за прізвищами тогочасних чи колишніх сотників. Нижче наводиться перелік сотень Корсунського полку:

Полкова (250 козаків);
Горкушина (223), сотник Остап Ярошенко;

Вергуненкова (208), сотник Василь Горкуша (Горкуша перед тим командував першою сотнею, ймовірно Корсунською міською);
 Демкова (142), сотник Данило Прутилчич;
 Івахниченкова (203), сотник Мисько Івахниченко (Івахник);
 Маркова Бажаненкова (226), сотник Марко Бажаненко;
 Тулюпенкова (103), сотник Гарасим Тулюпенко;
 Куришкова (231), сотник Куришко;
 Корчовська (244), сотник Данило Корчовський;
 Костенкова (103), сотник Василь Костенко;
 Гарасименкова (250), сотник Семен Гарасименко;
 Мліївська (151), сотник Мартин;
 Максима Городийського (149), сотник Максим Кулій;
 Ярутина (108), сотник Ярута;
 Лисянська (120), сотник Яків Губиненко;
 Демкова (252), сотник Демко Якимович;
 Гавриленкова (250), сотник Гринець Гавриленко;
 Вільшанська (211), сотник Кіндрат Свиридович;
 Ситницька (48), сотник Григорій Воробієнко (22).

На нашу думку, у 1649 р. сотні могли бути розташовані у таких населених пунктах: Полкова, Горкушина, Вергуненкова, Демкова, Івахниченкова, Маркова Бажаненкова та Тулюпенкова – у Корсуні; Куришкова – у Стеблеві; Корчовська – у Медвині; Костенкова – у Богуславі; Гарасименкова – у Сахнівці; Мліївська – у Млієві; Максима Городийського – у В'язівку; Ярутина – у Деренківці; Лисянська і Демкова – у Лисянці; Гавриленкова – у Звенигородці; Вільшанська – у Вільшані; Ситницька – у Ситниках.

Варто звернути увагу, що у 1654 р. адміністративно-територіальний поділ полку значно змінився. За посольськими донесеннями, під час присяги козаків Корсунського полку на вірність московському цареві полк нараховував 5105 козаків і поділявся на 16 сотень: по дві – у Корсуні та Богуславі, по одній – у Стеблеві, Синиці, Медвині, Лисянці, Звенигородці, Кальниболоті, Тарасівці, Вільшані, В'язівку, Новому Млієві, Деренківці та Сахнівці (23). Тобто порівняно з 1649 р. у Корсуні кількість сотень зменшилась на 5, у Лисянці – на 1, а в Ситниках взагалі сотні не стало; натомість додалися нові сотні у Богуславі, Синиці, Кальниболоті та

Тарасівці. Однак причин, які б допомогли зрозуміти значне зменшення сотень, зокрема у Корсуні, поки що не вдається встановити.

Вважаємо за доцільне дещо докладніше зупинитися на окремих історичних постатях, які згадуються у Реєстрі 1649 р. Так, корсунським полковником був Лук'ян Мозиря. До цього він виконував різні дипломатичні доручення. 12 червня 1648 р. Богдан Хмельницький відрядив до Варшави посольство на чолі з чигиринським полковником Федором Вешняком (Якубовичем). Крім нього, до складу цієї дипломатичної місії входили Лук'ян Мозиря, Григорій Бут, якого інколи помилково називають Болдартом, а також писар Іван Петрушенко. Українські послы повезли до Варшави на сейм насамперед «Реєстр кривд», заподіяних козакам, та вимоги ліквідувати «Ординацію» 1638 р., а також листи до короля та уряду Речі Посполитої. Наприкінці червня – у липні 1648 р. послы виступили на сеймі і виклали вимоги повстанців, не забувши представити вже покійного короля Владислава IV як прихильника козаків, що хотів знести «Ординацію» і посилити козацтво перед війною проти Османської імперії. Послів довго тримали у Варшаві, а потім відпустили з доволі щедрими і, на жаль, нещирими обіцянками. Але послы досить тепло попрощались з формальним тодішнім головою Речі Посполитої – примасом (найголовнішим єпископом у Речі Посполитій), гнезненським архієпископом Мацеєм Лубенським.

Польська сторона вважала, що вона виграла час, затримуючи посольство, але більше підстав так вважати мали українські послы, бо повстання в Україні безупинно розгорялось, а чутки про нібито зумисну затримку послів і навіть їхнє вбивство тільки посилювали невдоволення. Згідно з цими чутками, послів було посаджено у Варшаві на палі. А вони тим часом простували назад, але щоб не потрапити до рук свавільних польських загонів, обрали довший шлях через Полісся. Варто зазначити, що справді серед «яструбів» Речі Посполитої ширилась інформація про арешт і навіть страту дипломатів Богдана Хмельницького.

Після Пилявецької битви українські послы прибули до ставки Хмельницького, і Мозиря, мабуть, супроводжував гетьмана в його переможному поході. Не виключено, що у складі Корсунського

полку він громив певний час ворога на Поділлі. Після Шангірея корсунським полковником у серпні 1648 р. став С. Морозенко. Останнього не пізніше травня 1649 р. замінив Л. Мозиря, а Морозенко був уже тільки наказним полковником корсунським. Коли московський посол Григорій Унковський прибув до Чигирина 7 травня 1649 р., то його зустрічали Б. Хмельницький, І. Виговський, Я. Соколовський, полковники Ф. Вешняк, П. Шумейко та полковник корсунський Мазуренко (24), тобто Мозиря. Пізніше Мозиря разом зі своїм полком брав участь в облозі Збаража, і про це говорить анонімне джерело польського походження (25). Вірогідно, що він разом із корсунцями брав участь і в переможній Зборівській битві. Під його керівництвом були такі визначні особи, як І. Креховецький, І. Золотаренко, М. Нестеренко та ін. Отже, заслуги Л. Мозирі перед повстанцями мали бути дуже значними, оскільки йому довірили керівництво одним із найкращих полків Гетьманщини.

Коли в розпал Берестецької битви кримський хан Іслам-Гірей III не тільки втік з поля бою зі своєю ордою, а й захопив із собою Хмельницького, котрий пробував вмовити хана повернутися, разом із гетьманом було захоплено 18 козаків, які супроводжували його, серед них були і генеральний писар Іван Виговський та Лук'ян Мозиря. Коли про ці події пізніше розповідав у Москві український посол Семен Савич, то писці, що нотували все сказане, помилилися і назвали Лук'яна Мозирю «Иваном Лукьяновым». Однак полковника з таким прізвищем («Лукьянов») не згадує жодне інше джерело, а вказівка Савича, що цей «Лукьянов» був із ним разом у посольстві, засвідчує, що йдеться саме про Мозирю. Коли врешті Хмельницький умовив хана зупинити орду й повернутися на поле битви, то зразу ж написав універсал до козаків, які перебували в облозі, і доручив відвезти його саме Мозирі. Універсал закликав козаків готуватися до битви на 4 липня, коли гетьман і хан повернуться під Берестечко. Мозиря доставив цей універсал за призначенням, однак хан все ж відмовився повернутися і не тільки зірвав цим плани Хмельницького, а й арештував його самого. Мозиря, тоді вже білоцерківський полковник, вирвався зі своїм полком з блокади, як і інші добірні козацькі полки (26). Потім він був одним із активних організаторів оборони Гетьманщини під час

наступу каральних військ на Київ та Білу Церкву. Тут варто зазначити, що у Берестецькій битві Корсунський полк майже не зазнав утрат.

Зазначимо, що після поразки під Берестечком Корсунь став одним із центрів, де знову збиралися повстанські «купи», і сам Хмельницький певний час перебував тут. Оскільки вже 7 серпня московський посол Григорій Богданов повідомив, що на момент його від'їзду від Б. Хмельницького при гетьманові було «ратних людей Корсунського полку з 4000, а інших багато людей розпущено по домівках» (27).

У розпал боїв під Білою Церквою гетьман відрядив посольство по допомогу до Москви, наголошуючи на необхідності спільних дій у боротьбі за православну віру. Це було, очевидно, 18 серпня 1651 р. Посольство мало надзвичайно важливе значення у такий тяжкий для України час. Тому його мав очолити сам Виговський, але врешті цю місію було доручено канівському полковникові С. Савичу, про якого йшлося вище. Разом із ним до складу посольства входили Л. Мозиря, І. Золотаренко («Ничипорович») та зять Виговського – канцелярист і літописець Михайло Гунашевський (автор «Львівського літопису»). Разом із послами вирушили в путь старець Іларіон з Києво-Печерської лаври та грецький ієромонах Захарій (28). Посольство їхало через Лубни й Ромни на Путивль і Москву.

18 серпня до Путивля прибув місцевий купець і агент Василь Бурий і доповів: ось-ось мають прибути й українські послы, що і сталося, очевидно, через день. Ченців пропустили через кордон одразу, а послів затримали, незважаючи на спеціальний лист гетьмана. Послы написали про це Хмельницькому, і той мусив повторити своє прохання у листі до путивльських воєвод від 30 вересня 1651 р. Однак воєводи дістали вже якесь розпорядження «зверху», і послів було пропущено до Москви ще до приходу гетьманського другого листа. 1 жовтня 1651 р. Савич, Мозиря та інші учасники посольства були на аудієнції у царя, і канівський полковник розповів про хід Берестецької битви. Москва, хоч і не зважилася тоді допомогти Україні, проте була щедрою на обіцянки, з якими послы й вирушили додому.

А тим часом бої під Білою Церквою закінчились, і 28 вересня 1651 р. було укладено Білоцерківський мирний договір. Його гірші ніж за Зборівським миром умови викликали широке невдоволення в Україні. Особливо ремствували козаки через скорочення вдвічі реєстру. Опозиція проти гетьмана стала групуватися навколо колишнього корсунського полковника Мозирі та миргородського полковника Матвія Гладкого, того самого, що підписував разом із деякими іншими українськими дипломатами Білоцерківський договір, а також чернігівського полковника Стефана Подобайла.

Спочатку стосунки між гетьманом та Мозирею були нормальні, про що свідчить уже сам факт перебування Хмельницького зі своєю сім'єю в Корсуні восени 1651 р. До речі, гетьман взяв третій шлюб із Ганною Золотаренко – сестрою полковників Золотаренків (Івана та Василя), причому вінчання відбулося восени 1651 р. у Свято-Іллінській церкві Корсуня (вінчав назаретський митрополит Гавриїл). Коли ж почали укладати новий реєстр, Мозиря став до лав опозиції. Виникали заворушення й збройні виступи, стали називати імена можливих гетьманів, котрі могли б замінити Хмельницького (Вдовиченко, Бугай, шляхтич Дядюля), причому кандидатуру Вдовиченка називав публічно і сам Мозиря. Було зірвано укладення реєстру в Корсунському та Білоцерківському полках. Наприкінці 1651 р., діючи через посередників, Мозиря організував збройний виступ козаків Білоцерківського та Корсунського полків, внаслідок чого було вбито білоцерківського полковника Михайла Громику, а також іще деяких осіб.

Ще до 24 грудня 1651 р. Хмельницький спішно відрядив до Корсуня і Білої Церкви генерального осавула Демка Лісовця (Лисянського) на чолі кількох десятків козаків, і вони зупинили виступ, арештувавши перш за все Мозирю. Знову почався перегляд реєстру Корсунського полку.

На початку січня 1652 р. Л. Мозирю було страчено за наказом гетьмана. Як писав Б. Хмельницький у листі до київського воєводи Адама Киселя від 6 січня 1652 р., «Мозиря одержав гідну заплату. Він і деякі його товариші вже не живуть. Після його смерті я [Б. Хмельницький. – Ю. М., С. С.] дав знову булаву старому корсунському полковнику Килдієві [Антонову. – Ю. М., С. С.], наказавши йому, щоб

він всіх тих, через яких сталася смерть небіжчика [Громики. – Ю. М., С. С.], карав без винятку і він кожного засуджує на смерть для прикладу» (29). Смерть Мозирі вразила не тільки козаків, а й ворогів. Відомий польський хроніст XVII ст. Веспасіян Коховський, учасник каральних акцій 1651 р., написав і про страту Мозирі у своєму творі. До його свідчень щодо страти чомусь надто критично поставився М. Грушевський, який вважав, що Мозирю було тільки заарештовано. Однак виявлення канадським істориком Френком Сисиним невідомих листів Хмельницького до Киселя беззаперечно свідчить про страту Мозирі з волі гетьмана у присутності представників коронного гетьмана великого Миколая Потоцького – Г. Войниловича і С. Маховського.

27 січня 1652 р. новий реєстр Війська Запорозького було нарешті складено й подано для внесення в книги Київського гродського суду. 29 січня 1652 р. до Варшави відбуло чергове українське посольство на чолі з полковником Герасимом Яцкевичем, котре повезло королеві цей реєстр.

Так закінчилося життя Лук'яна Мозирі. Важко й зараз судити про всі обставини суперечки між ним і гетьманом Хмельницьким, складно визначити з нинішньої історичної перспективи, хто ж був правий у цьому трагічному конфлікті. Але факт залишається фактом: Лук'ян Мозиря загинув, як і його батько, від рук своїх же побратимів по зброї. Але навіть коли Мозиря й помилявся, піднявши зброю проти гетьмана у тяжкий для України час (мабуть, помилявся саме він, а не Хмельницький!), все одно він увійшов до української історії як енергійний організатор, талановитий полководець і дипломат, один із видатних вождів Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.

Не поступався славою перед Л. Мозирею і корсунський полковий писар Іван Степанович Демкович-Креховецький – шляхтич герба «Сас» з Червоної Русі, син Томаша Креховецького з Демкова та Анни Волковської. Здобувши добру освіту, І. Креховецький служив поручиком польської панцирної хоругви, потім – збирачем податків у Жидачівському повіті. Був двічі одружений (перша дружина – шляхтянка Ганна Цемежинська, по її смерті Креховецький одружився з Ядвігою Менжинською з Псенжополя). Він став до лав

повстанців Богдана Хмельницького з перших днів Національно-визвольної війни і був навіть першим генеральним писарем Війська Запорозького на її новому етапі. Цікаво, що деякі свої документи Хмельницький писав у співавторстві з Креховецьким, про що свідчать і два підписи на них (30).

I. Креховецький з честю пройшов пліч-о-пліч з гетьманом похід 1648 р., але навесні 1649 р. біля Хмельницького з'явилась могутня постать Івана Виговського. Саме він із цього моменту став правою рукою гетьмана і генеральним писарем (канцлером) Гетьманщини. Креховецький же переходить у рідний Корсунський полк, де обіймає другу, після полковника, посаду писаря. Він був і корсунським полковником (листопад 1657 р., вересень 1658 – липень 1659 р.), генеральним суддею Війська Запорозького (1663–1665 рр.). Хмельницький не забував, однак, про нього і постійно залучав до дипломатичних місій. Так, у 1650 р. Креховецький був послом до короля Речі Посполитої Яна-Казимира. Коли у 1656 р. Москва грубо порушила умови українсько-російського договору 1654 р., саме Креховецький став одним з ініціаторів нової зовнішньої політики Української держави, пропонуючи укласти союз зі Швецією та Трансільванією (Семигородом), що й було зроблено. Він особисто брав участь у посольстві до Трансільванії разом із майбутнім гетьманом Іваном Брюховецьким. Коли трансільванський князь Д'єрдь II Ракоці вступив зі своїм військом на територію Польщі як союзник Швеції та України, на допомогу йому та шведському королю Карлу X Густаву Хмельницький відрядив козацький корпус Антона Ждановича. Серед інших українських воєначальників були тоді Іван Богун, Іван Іскра та Іван Креховецький, на той момент, очевидно, наказний корсунський полковник. Тоді цей корпус брав участь у взятті Варшави, Кракова та ряду інших польських міст.

Таланти I. Креховецького як воїна і дипломата завжди високо цінувалися, і навіть польський історик XIX ст. Людвік Кубаля, який аж ніяк не симпатизував українським повстанцям, не втримався від похвали, назвавши Креховецького «вправним і досвідченим чоловіком». По смерті Б. Хмельницького саме Креховецький разом із Юрієм Немиричем та Іваном Богунем у Корсуні скріпив своїм

підписом угоду зі Швецією (1657 р.). Із шведського боку угоду підписав посол короля Карла X Густава Г. Лільєнкрона (31).

У 1658 р. Креховецький надійно підтримував гетьмана І. Виговського, ставши навіть корсунським полковником (1657–1658 рр.), а під час правління Павла Тетері він уже був генеральним суддею (1663–1665 рр.). У ніч на 13 квітня 1665 р. прихильник І. Брюховецького лубенський полковник Г. Гамалія раптово захопив Корсунь. У полон потрапив й І. Креховецький. Його відвезли до Москви, а звідти – у сибірське заслання. З Сибіру Іван Креховецький повернувся у 1668 р. Востаннє згадується у джерелах 1670 р. як корсунський козак (3 жовтня 1670 р. він продав Ф. Кандибі свої маєтності: Кики, Гноєнки (Мирошниківка), Старосілля з ґрунтами за 16 000 злотих).

Із Корсуня походив і відомий козацький рід Золотаренків. Ганна Золотаренко стала дружиною самого гетьмана Богдана Хмельницького, її брат Іван був записаний у Реєстрі до Полкової сотні. Пізніше, у 1652–1655 рр., він був полковником ніжинським, причому у 1654–1655 рр. був і наказним гетьманом, командуючи українськими військами в Білорусії. Відзначився в боях проти Речі Посполитої на білоруських землях. Посаду ніжинського полковника у 1655–1656, 1659–1663 рр. обіймав його брат Василь, це він був одним із претендентів на гетьманську булаву у 1663 р., але внаслідок «чорної ради», яку пізніше описав Пантелеймон Куліш у однойменному романі, його стратили, виконуючи наказ конкурента, гетьмана І. Брюховецького. В. Золотаренко був певний час і ніжинським наказним полковником (1654–1655 рр.). Тиміш Золотаренко, двоюрідний брат попередніх, був також наказним ніжинським полковником у 1654 р. і корсунським полковником у 1657–1658 рр.

У Корсуні гніздився і могутній рід української православної шляхти Гуляницьких. Відзначимо, що рід Гуляницьких походив з Волині (наприклад, до 1648 р. священником церкви у Луцьку був Афанасій Гуляницький) і дав, зокрема, трьох полковників. Кирило Гуляницький був у 1663–1664 рр. глухівським сотником, Іван – корсунським полковником у 1653, 1654–1657 рр. і ніжинським у 1657 р., нарешті, Григорій був корсунським полковником у 1662–

1664 рр. та ніжинським у 1656–1659 рр. Саме як ніжинський полковник Григорій Гуляницький тримав оборону Конотопа і став одним із героїв Конотопської битви 1659 р., коли українська армія Івана Виговського вщент розгромила російські війська.

Григорій Гуляницький воював у лавах української армії ще в 1648 р. і вже тоді був направлений гетьманом у складі посольства до Москви. У 1652 р. потрапив у немилість до гетьмана і мусив ховатися у корсунському Свято-Онуфріївському монастирі на Валковському острові р. Рось, доки Хмельницький змінив свій гнів на милість. До речі, цей монастир був відновлений коштом Г. Гуляницького, через що його набагато пізніше називали «Гуляницьким монастирем» (32).

Слід звернути увагу, що до Полкової сотні Корсунського полку були записані Васько, Іван, Іван та Клим Гуляницькі. Майже всі вони згадуються у поминальних рядах Івана, Григорія та Діонісія Гуляницьких. Клим же згадується лише в останніх двох поминальних рядах. У Горкушиній сотні були вписані Яцько та Грицько Гуляницькі. Перший був уписаний до поминальних рядів Івана, Григорія та Діонісія Гуляницьких. Другий – лише включений до поминального ряду Діонісія Гуляницького. До сотні Марка Бажаненка були вписані Іван та Мартин Гуляницькі, які значилися у поминальних рядах Григорія та Діонісія Гуляницьких.

Варто зауважити, що між Корсунем і Ніжином існував надзвичайно тісний зв'язок. Тут перепліталися родинні, політичні, економічні інтереси цілого ряду представників козацької старшини, але це питання потребує додаткового дослідження.

До старовинного козацького року належав і Максим Нестеренко. У 1637–1638 і у січні 1652 – червні 1653 рр. він обіймав посаду корсунського полковника, а крім того, був у 1655 р. й наказним полковником. Ще 1646 р. він перебував у Варшаві на нараді в короля Владислава IV, де розглядалося питання війни проти Османської імперії. З початком Національно-визвольної війни 1648–1654 рр. приєднався до повстанців. Можливо, брав участь у Корсунській битві 26 травня 1648 р. Був одним із трьох полковників, які у вересні 1648 р. ксрували успішною облогою фортеці Кодак (нині – Дніпропетровськ). За Реєстром 1649 р. входив до сотні

Марка Бажаненка Корсунського полку. Максима Нестеренка визнавали одним із досвідчених дипломатів Української держави, на його рахунок цілий ряд важливих посольств до Османської імперії та Речі Посполитої (1649–1650 рр.), зокрема, він був у складі посольства, відрядженого на сейм (грудень 1649 – початок 1650 р.) для ратифікації Зборівського договору. Займався він і організацією розвідки та контррозвідки повстанців у 1648–1649 рр., зокрема, саме він вислав у лютому 1649 р. із Переяслава 2 тисячі розвідників, котрі діяли по всій Польщі, доходячи до берегів Балтійського моря та австрійських і чеських кордонів. 25 травня 1653 р. Максим Нестеренко як корсунський полковник завірив угоду між братами Супруном і Кирилом Шупиченками, корсунськими козаками, щодо батьківського млина на Росі. У 1655 р. разом із І. Богуном на чолі загону вів бої з поляками в районі Немирова і Брацлава (32-а).

Не можна не згадати про Романа Катіржного, який був записаний до Полкової сотні Корсунського полку. Він колись потрапив у неволю і був засланий на галеру гребцем, тобто приречений на повільну загибель. Однак у 1642 р. невільники, головним чином українці, повстали і, захопивши галеру, пропливли Егейським, а потім Середземним морем, і дісталися Сицилії. Тут вони були урочисто прийняті віце-королем Королівства обох Сицилій Фердинандом III Габсбургом і вирушили до Рима. Після аудієнції у Папи римського Урбана VIII вони відбули на Батьківщину. Роман Катіржний (прозваний так тому, що був гребцем на турецькій галері – «каторзі») залишився у Сицилії, де служив чотири роки королеві Фердинанду. У 1647 р. він повернувся в Україну і брав активну участь у Національно-визвольній війні як воїн і дипломат. Так, під час укладення Білоцерківського миру він дорікав польським представникам за те, що вони забороняли раніше козакам виходити у морські походи проти Османської імперії. У жовтні 1654 р. бачимо його вже як наказного ніжинського полковника. До цього він міг бути корсунським полковим осавулом. Наприкінці того ж року він помер.

Серед реєстровців Корсунського полку 1649 р. можна побачити й інших видатних діячів краю. Так, до Полкової сотні був запи-

саний Богдан Кондратенко. Це Богдан Кіндратенко, який 12–25 грудня 1654 р. як сотник Корсунського полку очолював посольство від Б. Хмельницького до московського царя. У Івахниченковій сотні сотником був Мисько Івахниченко, який у 1638 р. був сотником Корсунського полку під прізвищем «Іванищенко» (33). Він 7 грудня 1649 р. підписав купчий запис Григорія Фуртника на продаж сіножаті на р. Рось козакові Конону Мазниченку як «Михайло Івахник, на тот час пулковник наказний корсунський».

До Куришкової сотні був вписаний Михайло Манойлович. Це – Михайло Мануйлович, уродженець Стеблева. Після придушення козацького повстання під проводом Дмитра Гуні Мануйлович у серпні 1638 р. тимчасово був поставлений корсунським полковником. За Ординацією Війська Запорозького 1638 р. він був сотником Корсунського полку як «Михайло Манилович» (34).

У Демковій сотні сотником був Демко Якимович. Він був сотником Корсунського полку (? – 1649 – ?, 1657 – ?, 1663, ? – 1666), лисянським полковником (1657). У 1657 р. Якимович як лисянський полковник подарував лисянському Свято-Троїцькому монастирю напрестольне Євангеліє, надруковане у Львові 1636 р., з особистим написом (35). У травні 1666 р. він як сотник Корсунського полку очолював посольство гетьмана П. Тетері до кримського хана.

У Реєстрі 1649 р. до Полкової сотні було вписано Івана Половченка, який, будучи сотником Корсунського полку, 20 червня 1659 р. склав присягу на вірність королеві Яну-Казимиру. Також до Полкової сотні було вписано Мелешка Тироненка. 13 вересня 1660 р. він як Мелентій Тараненко зазначився серед послів до московського царя від гетьмана Ю. Хмельницького. Вони привезли полоненого поляка, посла І. Виговського, до Криму. У Івахниченковій сотні було записано Грицька Поддоненка. Це Григорій Піддонченко, який, як корсунський сотник, у 1660 р. також був у складі посольства Ю. Хмельницького до московського царя.

У Горкушиній сотні значився Василій Ігнатенко, який 27 жовтня 1659 р. як писар «Василий Игнатов» підписав Переяславські статті з Москвою замість корсунського полковника «Якова Петровича [Улізка. – Ю. М., С. С.]» (36). Також до Горкушиної сотні було вписано Жадана Дмитренка. Він 5 квітня 1672 р. підписав купчий

лист Федора Кандиби на Дахнівське крило пасіки у Лебедині, продане послушником Лебединського монастиря Прокопом за дорученням Івана Богомола. Як зазначалося в листі: «при которой той... продажі..., могоричники білі, а меновіте... Жадан Дмитренко» (37). У Горкушиній сотні перебував Ярош Черепінський. У нього 1652 р. брацлавський полковник Тимофій Носач придбав хутір у Припоні Корсунського полку. У Горкушиній сотні записаний також Іван Ющенко. Він у 1638 р. був сотником Корсунського полку (38).

До Вергуненкової сотні було вписано Андрушку Балакшієнка. Він у 1638 р. був записаний сотником Корсунського полку як «Андрушко Балаксієнко» (39). До Івахниченкової сотні було вписано Федора Жолодзаха. Це Федір Жолудь, який у 1638 р. був сотником Корсунського полку під ім'ям «Федір Шолуда» (40).

У Івахниченковій сотні був записаний Федір Калина. Він як сотник Корсунського полку був полонений поляками у листопаді 1648 р. На допиті 14 листопада 1648 р. він сказав, що його сотня рушила з військом Б. Хмельницького до Томашева, а звідти – під Замостя. До Івахниченкової сотні входив Юсько Шрамченко. Це Йосип Шрамко, який 6 квітня 1656 р. написав купчий лист Федора Кандиби на половину млина у Вишніх Буках біля Корсуня, продажу мельником Микитою Дем'яненком з дружиною. У Горкушиній сотні було записано Якіма Грабаренка. Це корсунський городовий отаман Яким Грабар, який згадується у купчому листі Федора Кандиби на Дахнівське крило пасіки у Лебедині від 5 квітня 1672 р.

До сотні Марка Бажаненка було записано Івана Бутка Нестеренка. Це Іван Бут Нестеренко, який 1638 р. був осавулом Корсунського полку (41). У Гарасименковій сотні значився Семен Горкуша. 2 червня 1651 р. на допиті полонених українців поляками зазначалося, що українське військо складалося з 12 полків, серед яких був: «8). Полк із Сахнівки – полковник Гаркуша» (42). До Гарасименкової сотні також було вписано Яська Якубенка. У 1638 р. він був сотником Корсунського полку (43). У Мліївській сотні перебував Семен Бут. Про нього згадується у донесенні московського стольника В. Кікіна за 16 травня – 1 серпня 1667 р. Той зазначав, що гетьман І. Брюховецький наказав, щоб «Семен Бут, Корсунський піхотний полковник, пошол в Запороги присяги виконувать» (44).

До Демкової сотні був записаний Ісай Бондаренко. Його допитували московити у 1665 р. Причому зазначалося, що Бондаренко є «старий корсунський пушкар». У цій же сотні був вписаний Іван Мартиненко. Це шляхтич герба «Рогаль» Іван Мартинович Левицький, який у 1660 та 1669 рр. був значним військовим товаришем Корсунського полку. У Тулюпенковій сотні значилися брати Кирик і Супрун Шупиченки. 25 травня 1653 р. вони уклали угоду щодо батьківського млина на Росі.

Багато прізвищ козаків, вписаних до реєстру, міститься у двох виявлених нами купчих, що були в канцелярії Корсунського полку. Так, у купчій Григорія Фуртника від 7 грудня 1649 р. на продаж сіножаті на р. Рось серед корсунських обивателів згадується Левко Трохименко, який у реєстрі був записаний до Демкової сотні. Тут же зазначалося прізвище Конона Мазниченка, «козака обивателя корсунського», який і купляв сіножать. Він у реєстрі був унесений до Тулюпенкової сотні. Серед «товариства козаків, обивателів корсунських» згадується і Северин Федурченко, який у реєстрі був записаний до Тулюпенкової сотні як Северин Федорченко.

Другим документом є купча на продаж ставу й сіножаті на р. Сакавиці Ганні Мартюшенко від 14 березня 1660 р. Сіножаті й став продавали брати Антон і Яким Гавришенки. Вони були вписані до Демкової сотні. Також серед «товариства корсунського» згадується Павло Туча, який був записаний до Горкушиної сотні. У цій купчій серед корсунського товариства фігурує Самійло Сухопара, який у 1660 р. був іще й корсунським наказним полковником.

Розглянувши персональний склад козаків Корсунського полку, повертаємося до основної розповіді. Відомості щодо Корсуня у джерелах періоду мирного перепочинку після Зборівського миру майже не відображені. Ймовірно, козаки Корсунського полку брали участь у молдавському поході Богдана Хмельницького 1650 р. Восени того ж року царські послы П. Протасьєв та І. Богданов прозвітували про воєнне становище в Україні. Між іншим, вони заявили, що коли гетьман перебував між Брацлавом і Корсунем, то мав зустріч із кримськими послами (всього 10 осіб), які поспішали до Варшави (45). 5 вересня 1650 р. Хмельницький був в Орлівці,

звідки писав листа до Киселя з протестом проти затримання М. Потоцьким двох сотників Корсунського полку (46).

На початку весни 1651 р. гетьман знову відвідав Корсунь. Саме звідси він написав 11 березня 1651 р. листа до Сигізмунда Ракоці, брата трансільванського господаря Д'єрдя II Ракоці (47). У цьому посланні Хмельницький дякував Сигізмунду за дружні почуття, висловлені у попередньому листі, якого приніс трансільванський гонець. Інші документи дають змогу дещо доповнити цей епізод дипломатичної історії України. Отже, до Хмельницького у Корсунь прибуло трансільванське посольство від Д'єрдя II Ракоці, котре принесло і вищезгаданий лист Сигізмунда. У відповідь гетьман відрядив до Трансільванії посольство у складі чотирьох козаків на чолі з корсунським козаком Семеном Сірим. Посли мали передати Д'єрдю II лист Хмельницького й усну інформацію. Гетьман прагнув добитися від господаря допомоги та виконання обіцянок про спільні дії проти Речі Посполитої. У разі успіху гетьман обіцяв підтримати претензії Сигізмунда Ракоці на корону Речі Посполитої. За даними інших джерел, Сигізмунд мав навіть стати православним і встановити у Польщі православну віру (48). Таку інформацію, принаймні, подали представники коринфського митрополита Йоасафата – грек Ілля «Мануйлов» та серб Василь «Данилов», який прибув в Україну ще у 1647 р. і служив потім при Виговському в Генеральній канцелярії. Отже, ці послы до Москви виїхали з Корсуня.

Основна маса документів свідчить про те, що в берестецький похід Хмельницький виступив з Білої Церкви, але цьому суперечить лист Анджея М'яковського, секретаря Карла-Фердинанда, брата короля Яна-Казимира, надісланий до його патрона 9 червня 1651 р. На основі свідчень чотирьох слуг сокальського старости, які були відряджені останніми до Хмельницького в Богуслав, він доносить, що українська армія, очолювана самим гетьманом, виступила у похід із Богуслава і мала при собі всього 6 тисяч татар. Вагу цього свідчення підсилює й те, що один зі слуг-гінців бував навіть на радах у Хмельницького і що вся четвірка виступила з Богуслава разом з українською армією (49).

Інші джерела вказують на те, що Корсунський полк на чолі зі своїм полковником Кілдієм Антоновичем був при гетьманові ра-

зом з Миргородським та Уманським полками і дійшов з ними до Зборова і далі, отже, брав участь у нещасливій Берестецькій битві. Частина корсунських козаків була задіяна на іншому, білоруському фронті. Український шляхтич Семен Павша, котрий воював на боці Речі Посполитої, доносив своїм листом від 29 травня 1651 р. з Бабичів, що під час боїв за Овруч польський роз'їзд взяв у полон чотирьох козаків, серед них, зокрема, один походив з Чигирина, а другий – з Корсуня (50).

Битва під Берестечком закінчилася поразкою української армії, яка у вирішальний момент стала жертвою відходу кримського хана Іслам-Гірея III з поля битви. Рухаючись з усією ордою, хан насильно захопив з собою Хмельницького і Виговського. Українська армія певний час тримала оборону, а 10 липня 1651 р. із втратами вийшла з оточення.

Тим часом гетьман та генеральний писар зуміли знову схилити хана на свій бік і вийти з неволі. Вони прибули до Корсуня і здійснили ряд заходів із мобілізації українських військ. Так, з Корсуня був направлений універсал Хмельницького від 17 липня, в якому він закликав правобічні полки зібратися під Корсунем (51). Є дані, що аналогічного змісту універсали були надіслані в усі полки, причому лівобічні мали збиратися під Переяславом, а правобічні – на р. Росаві та на Масловому Ставі (52). Сюди, до Корсуня, писали гетьману донесення полковники повстанців, зокрема київський полковник Антон Жданович, який повідомляв Хмельницького про втрату Києва (53); сюди прибували війська й дипломатичні місії. Мав рацію А. М'яковський, котрий зазначав у своєму донесенні Карлу-Фердинанду від 10 липня 1651 р., що Хмельницький збирає масу «черні» поблизу Корсуня й Чигирина. Хоча кримський хан і вагався у своїй політиці щодо України, але не заперечував проти приходу на службу до Хмельницького 30-тисячної орди, на чолі якої стояли 24 мурзи, насамперед Каммамет-мурза, Ширин-мурза і Котлуша-мурза. Татари кочували за 5-6 миль від Корсуня. 24 липня 1651 р. канівський полковник Л. Мозиря прислав до гетьмана у Корсунь 5 полонених поляків, узятих під Бородянкою. Прибували до Корсуня й українські розвідники. Так, корсунець Василь Кравченко («Кравцов») дійшов аж до Берестечка і пробрався

в польський табір під Любомлем. Він був свідком того, як король відмовився брати участь у поході коронних військ на Наддніпрянщину, як відмовлялося йти туди й посполите рушення. Такі важливі свідчення, без сумніву, піднесли дух Хмельницького і всього Війська Запорозького.

Влітку 1651 р. до Корсуня прибули кримські послани та російський представник Г. Богданов, який перебував у Корсуні з 23 по 28 липня. 24 липня він був удостоєний аудієнції у гетьмана разом із назаретським митрополитом Гавриїлом. 28-го числа Хмельницький та Виговський відпустили посла до Москви, давши йому листи до царя. Митрополит же залишився у Корсуні, щоб пізніше повернутися через Молдавію у Назарет. Під час перебування у Корсуні посол був свідком того, як гетьман дав перепочинок змореному Корсунському полку, розташувавши по домівках основні його частини, але залишив при собі 4 тисячі козаків. Богданов мав у Корсуні зустрічі з Хмельницьким, Виговським, митрополитом Гавриїлом, Іллею «Мануйловим» та ін., бачив і чув чимало цікавого. Наприклад, як 24 липня гетьман зустрів митрополита Гавриїла на своєму подвір'ї, як вони разом увійшли до будинку й вели між собою приятну розмову. Тоді митрополит розповів гетьманові про те, що виконав його прохання і клопотався у Москві про налагодження російсько-українського воєнного союзу проти Речі Посполитої (54). Можна припустити, що саме Гавриїл 30 липня 1651 р. повінчав у корсунській Свято-Іллінській церкві Б. Хмельницького з корсунською міщанкою Ганною Золотаренко, рідною сестрою майбутнього корсунського полковника Івана Золотаренка. Ганна була гідною дружиною гетьмана, навіть видавала власні універсали.

Організаційні та дипломатичні заходи українського уряду дали свої позитивні наслідки. Після серії тяжких боїв під Білою Церквою величезна армія Речі Посполитої, котра нараховувала близько 300 тисяч душ (разом із «лужною челяддю»), мусила зупинитися і розпочати мирні переговори. У боях під Білою Церквою відзначився й Корсунський полк. Так, в анонімному листі з литовського табору від 22 серпня 1651 р. зазначалося, що 17 серпня був посланий роз'їзд із Києва під командуванням Нольда. Тільки він розташувався біля Золотих воріт, як побачили козаків, що стояли на па-

горбі. Це були відряджені Хмельницьким з Корсуня понад 3 тисячі козаків і 2 тисячі татар. Ці повстанці вбили біля млина 40 польських обозників та пошарпали ворожі вози. Коли ж роз'їзд напав на них, вони прийняли бій біля мосту через Дніпро. Там козаки вбили чимало ворогів, але надвечір підійшла допомога Нольда – драгунські частини. Через їхній мушкетний вогонь, що завдав козакам втрат, вони мусли відступити (55).

7 вересня 1651 р. було укладено Білоцерківський мирний договір, умови якого були гіршими, ніж умови Зборівського миру. Як уже говорилося, мав бути вдовічі скорочений Реєстр Війська Запорозького. Проблема «випису» з Війська завжди була болючою для козаків. Не обійшлося без серйозних ускладнень і цього разу: загострились конфлікти між різними політичними угрупованнями всередині табору повстанців. Передчуваючи небезпеку, гетьман тривалий час перебував у тих полкових містах, де ситуація була особливо напруженою, – Корсуні та Білій Церкві. Зокрема, у Корсуні Хмельницький був до 9 вересня 1651 р. Цей факт підтверджує і лист німецького найманця на польській службі Людвіга Ерберія від 14 жовтня 1651 р.: «Сам Хміль є у Корсуні». Він же зауважив, що союзні з українськими повстанцями татари ще не покинули Україну й перебувають за 7 миль від Корсуня, а недавно до них знову приєдналися нурадин-солтан і великий візир Кримського ханства Сефер Казі-ага з 14 тисячами ординців, котрі прагнули здобичі. Ерберій додав, що Хмельницький винищив кількасот ординців під Чигирином, коли вони грабували край. Присутність татар під Чигирином і Корсунем була вимушеною, бо поляки ще перебували у небезпечній близькості й могли порушити мир.

Врешті польсько-литовські війська відійшли, покинули Україну й кримські татари, але в середовищі повстанців не було спокою. Під час упорядкування реєстру вибухнули заворушення у Корсунському полку, причому їх жертвою став білоцерківський полковник Михайло Громіка. Як зазначав Хмельницький у своєму листі від 24 грудня 1651 р., він негайно відрядив до Корсуня генерального осавула Демка (Лисовця?) з кількома десятками вірних козаків, котрі арештували керівників заколоту. Тепер гетьман чекав на їх повернення з Корсуня. До 27 числа Демко повернувся у Чигирин,

а вже на початку січня 1652 р. Л. Мозиря, корсунський полковник, який діяв через своїх людей, піднімаючи заворушення у Корсунському полку, був страчений. При його страті були присутні послы великого гетьмана коронного Миколи Потоцького Габріель Войнилович та Себастьян Маховський, ймовірно, вже полковники (56). Хмельницький послав тоді до Корсуня й інших заколотників, щоб скарати їх заради збереження миру.

Хоча новий Реєстр Війська Запорозького був уже навіть переданий до Київського гродського суду для внесення в актові книги, однак іще не були готові нові реєстри Корсунського та Білоцерківського полків у зв'язку з антипольським виступом у них. Про це йшлося вище. От про цю затримку Хмельницький попереджав представників уряду Речі Посполитої (57). Є дані про антипольський виступ у Корсуні і в польських джерелах. Так, коронний стражник Олександр Замойський писав своєму братові Яну, старості калуському, про вбивство в Корсуні М. Громики і про те, що Хмельницький декого карає за це, і про те, що Корсунський полк, однак, опирається і не хоче складати новий реєстр. Хмельницький навіть мав надіслати в Корсунь грізні універсали, погрожуючи, що в разі непослуху він «козаків там не буде мати, а віддасть їх у “послушенство”», тобто переведе в розряд залежних селян. Автор листа був упевнений, що Хмельницькому вдасться схилити корсунців до своєї волі (58), і не помилився.

Білоцерківський мир мали ратифікувати на сеймі Речі Посполитої у 1652 р. (перший сейм). 7 березня 1652 р. до Варшави прибуло українське посольство на чолі з полковниками Герасимом Яцкевичем та Михайлом Таборенком. Останній якраз походив з Корсуня і ще у 1649 р. був волинським полковником. Однак і Білоцерківський договір, так само, як і Зборівський, не було ратифіковано сеймом Речі Посполитої, і це, звичайно, не надавало стабільності миру.

Польські власті прагнули зміцнити своє становище в Україні і почали потроху відновлювати старі порядки на Гетьманщині. Це викликало новий сплеск Національно-визвольної війни. Батозька битва 31 травня – 2 червня 1652 р. стала переконливим реваншем української армії за Берестечко. На полі битви загинуло майже все військо великого коронного гетьмана Марціна Каліновського, і сам

він також наклав головою, загинув тут і брат майбутнього короля Яна III Собеського – Марек та багато інших.

Про цю перемогу швидко довідалися не тільки в Польщі, а й далеко за її межами. Папський нунцій (постійний дипломатичний представник) у Польщі андріанопольський архієпископ Джованні повідомляв з Варшави про неї Папу римського Інокентія X, згадуючи при цьому про Чигирин та Корсунь як найпотужніші твердині Хмельницького (59). Хмельницький після Батога дійшов до Кам'янця-Подільського, але не взяв це місто, укріплене самим Господом, як писали сучасники, і повернувся до Корсуня. Тут він прийняв молдавського посла грека Іллю «Мануйлова» і відрядив його 8 липня 1652 р. до Москви, давши йому свій лист до путивльського воєводи Ф. Хілкова (60).

У вересні 1652 р. частина українських земель, у тому числі й Корсунщина, були охоплені моровою пошестю. Про це свідчив, наприклад, путивльський купець Йосип Шемирін, який повернувся з України 8 листопада 1652 р. (61). Не пройшла ця подія і повз увагу анонімного автора літопису Самовидця. Ось його повідомлення: «Того ж року барзо приморки великие были в Корсуню и по иных городах в тих повітах, также и на Задніпру в Переясловлю и в пригородках его, в Носовці, Прилуці, опроч Ніжина, – много вимерло людей, же пусти zostали двори» (62).

У червні 1653 р. з Москви до України повернулося українське посольство, очолюване Силуяном Мужилівським та Кіндратом Бурляєм. Разом із ними їхали до гетьмана з Москви царські послы Артемон Матвеев та Іван Фомін. У липні вони прибули зі Ставищ до Медвина і того ж дня вирушили на Стеблів. Під цим містом вони зустріли козака Ониська Долівського, котрий з дозволу гетьмана повертався додому з-під Кам'янця-Подільського. Переговоривши з ним, послы поїхали через Стеблів та Корсунь і 5 липня прибули у Городище, а потім – через Орловець та Балаклею до Сміли, де була резиденція Тимофія Хмельницького. Тут проживала його дружина, дочка молдавського господаря Василя Лупула Роксанда зі своїм почтом і навіть 300 молдаванами-вояками.

13 липня 1653 р. путивльські купці, які торгували в Переяславі, донесли воєводам Ф. Хілкову та П. Протасьєву про те, що

Хмельницький повернувся з-під Кам'янця-Подільського до Корсуня, хоче дати аудієнцію російським послам Матвєєву та Фоміну. Про це ж свідчать і російські листи, писані Дмитром Мартиновим і сівським жителем Андрієм Бутом 16 липня 1653 р. (63).

Влітку 1653 р. у Молдавії стався державний переворот. Василя Лупула було скинуто, і господарський престол посів Георгій Стефан. У відповідь на заклик тестя про допомогу Тиміш Хмельницький написав до нього листа з В'язівки про виступ у черговий молдавський похід, що й розпочався 13 липня. До війська Тимоша Хмельницького, яке проминуло Корсунь, під Калниболотом приєдналося 2 тисячі татар на чолі із Аксакал-мурзою. Це був третій похід Т. Хмельницького до Молдавії, якщо рахувати походи 1650 і 1652 рр., але й останній. Під час оборони Сучави у вересні 1653 р. гетьманич загинув. Варто зазначити, що в усіх трьох молдавських походах брали участь козаки Корсунського полку, причому під час третього, коли українці увійшли навіть у Валахію, у війську гетьманича був чи не весь Корсунський полк на чолі з полковником, ймовірно, наказним.

28 серпня 1653 р. Богдан Хмельницький виступив із Суботова до Білої Церкви, щоб дати відсіч польському наступу. Українська армія стояла вже наготові під Корсунем (64). Кампанія 1653 р. завершилася Жванецькою битвою. Власне, її битвою у класичному розумінні назвати важко. Українсько-татарське військо блокувало під Жванцем польський табір, де перебував і сам король Ян-Казимир, і легко нейтралізувало всі спроби поляків вирватися з мішка. Лише чергова (третя) зрада Іслам-Гірея, який уклав під Кам'янцем-Подільським сепаратний договір з поляками (на умовах Зборівського миру), не дала змоги і тут покінчити із польською армією. Ця зрада була останньою краплею в чаші терпіння гетьмана і він рішуче звертається до Москви, що в тих умовах ставала найреальнішим союзником.

Переговори про спільний виступ проти Речі Посполитої велися з московським урядом іще з 1648 р., але Москва не поспішала з військовою допомогою, чекаючи, доки обидва противники (Україна і Річ Посполита) знесиляться. До того ж російський уряд побоювався вступати у війну проти Речі Посполитої, добре пам'ятаючи три поспіль програні їй війни (Лівонська, війна під час «Смути»,

Смоленська); побоюючись і того, що в Московській державі вибухнуть антифеодальні повстання. Але на шостому році Національно-визвольної війни Москва таки вирішила виступити проти Речі Посполитої.

Саме під час Жванецької кампанії в Україну прибуло посольство з Москви на чолі з Родіоном Стрешньовим та Матвеем Бредихіним. 27 грудня 1653 р. вони вирушили з Умані на Корсунь у супроводі 24 уманських козаків (вдвічі меншою кількістю, ніж вимагав етикет, бо майже весь Уманський полк виступив у похід). Посольство їхало через Маньківку й Вільхову, в яку вони прибули через день. Тут їх зустрів місцевий сотник Мартин із 15 козаками. Ситуація у Вільховій була неспокоїною, бо тільки 28 грудня під містом грабували татари. Ці п'ятнадцятеро козаків на чолі з сотником Мартином провели 30 грудня послів до Звенигородки. Тепер уже Звенигородський сотник з 15 козаками виїхав під сотенним прапором назустріч послам і змінив почесний ескорт з Вільхової. Те саме повторилось і в Тарасівці, і в Вільшані. 31 грудня чигиринський перекладач Кость привіз послам лист від Хмельницького, написаний гетьманом у Стеблеві. У цьому посланні гетьман призначав послам місцем аудієнції свою столицю – Чигирин. 1 січня 1654 р. послі вирушили за вказаним маршрутом у супроводі вільшаницького сотника Андрія та 20 козаків. Через В'язівку, де їх зустрів зі своїми козаками місцевий сотник Іван, потім через Балаклею та Смілу вони врешті прибули до Чигириня (64).

Хмельницький же перебував 28 грудня 1653 р. у Ставищах, а наступного дня приїхав до Стеблева. Того ж таки дня він уже був у Корсуні, де разом із Виговським видав універсал-привілей про надання Межигірському монастиреві у Києві села Чернин (65). Наступного дня гетьман написав у Корсуні листа до керівників великого (тобто з особливими повноваженнями) посольства, а саме: Василя Бутурліна, Івана Алфер'єва та Ларіона Лопухіна із запрошенням приїхати до Переяслава на переговори. Для зустрічі послів гетьман відрядив з Корсуня «Івана Федоренка» (66), тобто знаменитого Івана Богуна.

18 (8) січня 1654 р. відбулася Переяславська старшинська рада, на якій вирішили укласти воєнно-політичний союз із Московською

державою проти Речі Посполитої. На цій раді Корсунський полк був представлений сотниками: «Демян Семенов, Михайло Иванов, Марко Бажанов, Еремій Волошен, Трофим (Унітко) Квітка, Родион Бондаренко, Иван Дяченко, Иван Шенгир, Роман Каторжной, Максим Нестеров, Остафей Горкуша», осавулами: «Мелетей Мироненко, Прокофей Черетченко» і писаром – «Осип Степанов». Від рядових козаків були присутні «Андрій Андрієв» і «Мануйло Корсунцо» (66-а). Імена та прізвища у документі подано у викривленому вигляді, оскільки записали їх московські писарчуки, які, наприклад, українські прізвища з закінченням на «-енко» часто записували на московський манер (із закінченнями на «-ов»). І все ж вони дають уявлення про кадровий склад Корсунського полку. Зокрема, тут бачимо Максима Нестеренка (Бута) та Івана Шангірея, який був корсунським полковником відповідно у 1637–1638, 1653–1654 і 1648 роках. «Михайло Иванов» це, очевидно, Михайло Івахнюк – корсунський наказний полковник у 1649 р. Несподівано тут натрапляємо на сотника «Романа Каторжного». Несподівано тому, що цей сотник звичайно пов'язувався з Ніжинським полком, де він і помер восени 1654 р. у званні ніжинського наказного полковника. Роман Катіржний – людина з надзвичайною біографією: потрапивши в турецький полон і опинившись на галерах (через що дістав прізвисько Катіржний), він був у числі 207 українських повстанців (було ще 70 невільників-християн інших народів), які у 1643 р. захопили галеру Антипаші Маріолі (самого пашу і ще багатьох турків було вбито повстанцями) і взяли в полон 40 турків і 4-ох багатих єврейських купців. Галера пристала до берегів Сицилії. Це повстання невільників-гребців знайшло відображення у тогочасних італійських і польських «летючих листках» і певною мірою (були змішані події повстань 1627 і 1643 рр.) в українській народній думі «Самійло Кішка». Роман поступив на службу до Фердинанда III – віце-короля Королівства Обох Сицилій – і перебував на ній протягом чотирьох років. Діставши звістку про початок повстання на Україні, повернувся на Батьківщину і став одним із активних його учасників, зокрема брав участь у мирних переговорах під Білою Церквою (1651 р.), наполягаючи, щоб поляки не забороняли козакам чорноморських походів проти Османської імперії.

Пізніше (березень–серпень 1654 р.) до Москви виїжджали делегації від різних станів Гетьманщини (міщанство, козацтво, духовенство). Вони мали там укладати свої домовленості, котрі й склали українсько-російський договір 1654 р. Цей договір був незавершений (наприклад, православне українське духовенство відмовилося підписувати будь-які угоди з московським патріархом), до того ж він не охоплював усіх важливих сфер державного життя, по-різному тлумачився українською та російською сторонами тощо. Однак тоді він був рівноправним, і поки було так, успіхи України та Росії на міжнародній арені були незаперечними. Проте Москва не хотіла цієї рівноправності, сприймала незалежність України як тимчасове явище і прагнула перетворити її на свою колонію, що врешті-решт їй і вдалося зробити. Вже восени 1656 р. Москва брутально порушила договір 1654 р., уклавши в розпал переможної війни проти Речі Посполитої сепаратне перемир'я з останньою. Це значно ускладнило взаємини між Україною та Московською державою, спричинило нові, вже обопільні порушення договору, і, врешті, 1658 р. Україна офіційно денонсувала його, уклавши Гадяцький договір із Річчю Посполитою.

Варто зазначити, що Переяславська рада не була представницькою, у її роботі брали участь лише близько 200 осіб, причому не змогли чи не схотіли стати її учасниками представники навіть деяких полків Гетьманщини, не кажучи, наприклад, про західні регіони України, котрі перебували по той бік лінії фронту. А ця лінія проходила приблизно західніше Вінниці та Житомира. Якщо врахувати, що зміст усних домовленостей у Переяславі знало тільки вузьке коло представників українського уряду, а тим часом поширювалися досить вірогідні чутки про намагання Москви перетворити український народ на царських холопів, заново охрестити всіх українців, яких не занурювали при хрещенні у воду, а тільки обливали, про наміри Москви заборонити приватне винокуріння, паління тютюну, запровадити для українського населення мужицький одяг тощо, то стає зрозумілим, чому в тодішньому українському суспільстві стався розкол, чому виникли заворушення і навіть збройні виступи, що навіть Хмельницькому довелося готуватися до втечі у разі повстання в Чигирині.

Присяга на вірність цареві була формальною й охопила тільки невелику частину України. Складення її можливо було провести лише на території Гетьманщини, та й те не на всій, бо на західних кордонах відновився польський наступ і влаштувати там присягу було дуже небезпечно, навіть з огляду на можливий перехід козаків під польську зверхність. Ні жінки (а це половина населення), ні селяни не розглядались як суб'єкт політичного права, і тому не присягали. Православне духовенство, можливо за поодинокими винятками, категорично відмовилося присягати, не бажаючи переходити під зверхність московського патріарха і московського царя. Отже присягали тільки козаки та покозачена шляхта, а також міщани. Але не всі козаки і не всі міщани. Відмовились, наприклад, присягати полковники Іван Богун (вінницький), Йосип Глух (уманський), Іван Сірко та ін., чимало рядових козаків. Нерідко присягу вимагали складати силою, як у випадку з війтом Переяслава, а багато хто під час присяги називався не своїм ім'ям, а це нівелювало присягу. Аналіз присяжних книг (вони збереглися лише в Білоцерківському та Ніжинському полках) доводить, що царські представники просто списували імена й прізвища козаків з Реєстру 1649, або вірогідніше – 1651 р., й додавали до нього списки міщан, задовольняючись присягою керівництва полків та сотень (невідомо, наскільки представницькою та щирою).

Так було і в Корсунському полку. Сюди 24 січня 1654 р. було відряджено князя Василя Горчакова. З ним вирушили у путь князь Федор Борятинський та Іван Істленьєв, котрі, відповідно, їхали у Брацлавський та Уманський полки, але їм було з Горчаковим по дорозі. Останній мав побувати в Корсуні, а також у сотенних містах Корсунського полку: Стеблеві, Богуславі, Синиці, Медвині та Лисянці (67). У зведеному списку, де зазначено полкові й сотенні міста Гетьманщини, куди мали бути скеровані царські представники, частину сотенних міст Корсунського полку чомусь віднесено до Брацлавського полку, а саме: Звенигородку, Калніболото, Гуляйполе, В'язівок, Мліїв Старий і Мліїв Новий, Деренківець, Сахнівку, Вільшану, Тарасівку, Капустину Долину й Водяники. Така плутанина не була випадковою, про що буде сказано далі.

Навздогін за царськими представниками з Переяслава вирушив сам гетьман. Хмельницький, без сумніву, добре пам'ятав про повстання в Корсунському полку наприкінці 1651 р. й боявся, щоб присяга цареві не викликала нового вибуху невдоволення. Тому він прагнув особисто стати в Корсуні та силою свого авторитету не допустити вибуху повстання. Саме з Корсуня вже 27 січня 1654 р. Хмельницький написав листа московському послові князю Василю Бутурліну, щоб той прискорив відрядження московських військ в Україну для подальшого їх виступу в похід проти Польщі (68). Прихід цих військ, безумовно, став би важливим козирем Хмельницького як у зовнішній, так і у внутрішній політиці. 1 лютого 1654 р. з Корсуня гетьман надіслав повторного листа до Бутурліна, котрий перебував уже в Старій Басані. Цей лист містив те саме прохання. Також і Виговський послав до Бутурліна своє послання і додав до нього лист Карач-мурзи, який писав до Хмельницького. З цими ж листами гонець із Корсуня привіз Бутурліну відписки князя Горчакова, а також Борятинського та Істленьєва. Ці послы доносили Бутурліну, що до Хмельницького в Корсунь прибули татарські послы. Як свідчив сам Хмельницький у своїх листах до російських послів (В. Бутурліна, І. Алфер'єва та Л. Лопухіна) від 5 лютого 1654 р. і 10 лютого 1654 р., хан Іслам-Гірей III відрядив до нього послів зі скаргою на козаків полку І. Богуна (Вінницького – ?), які громили ординців, що поверталися назад. Хан просив, щоб козаки дали змогу вільно повернутися Камамбет-мурзі, Осман-азі, які зі своїми ногайцями мали проходити під Корсунем. Тоді ж Хмельницький повідомив татарських послів про укладення союзу з Москвою, причому вони поставилися до цього спокійно і навіть пообіцяли разом громити поляків (ця обіцянка була марною). Доносили послы і про те, що повз Корсунь ординці вели значний ясир. Найважливішу ж інформацію вони приберегли насамкінець свого листа.

Виявляється, що Виговський, стривожений нападом польських військ на Брацлавщину і татарською небезпекою, по суті, заборонив Борятинському їхати до Брацлава, а Істленьєву – до Умані. Йшлося в листі й про місію Горчакова: «А князю Василью в Корсуні и Корсунского полку в городех и местечках к вере приводить

нельзе ж» (69). Отож, Хмельницький і Виговський зрозуміли, що присяга може призвести до вибуху повстання (тим більше, що уманський полковник Глух відмовився присягати), і під зручним приводом не дали можливості царським послам виконати своє завдання.

Стривожений Бутурлін негайно передав до гетьмана і генерального писаря нові листи через свого гінця Микиту Сівцова. Водночас послав і до царських представників, щоб ті, як тільки пройдуть татари, виконали царський указ щодо присяги в Корсунському, Брацлавському та Уманському полках. Як цю проблему було вирішено після відходу татар, московські дипломати підозріло мовчать, а вищезгадана плутанина в переліку сотенних міст Корсунського та Брацлавського полків є ще одним доказом того, що царські представники не приймали як належно присягу в цих полках, а також в Уманському, а склали список присяжників, спираючись на Реєстри 1649-го та 1651 рр. Цілком можливо, що реально присяга цареві була складена лише частиною козацької старшини Корсунського полку, причому серед них не було корсунського полковника Григорія Гуляницького. Одначе до Москви було надіслано оптимістичну реляцію про загальну присягу в Корсунському полку.

Згідно з посольськими донесеннями, у Корсунському полку присягнуло 16 сотників, 18 городових отаманів, 23 осавули, 5048 козаків і 1027 міщан. Якщо взяти дані по конкретних містах, то картина, очима московських представників, має такий вигляд (70):

Місто	сотники	отаманн	осавули	козаки	міщанн
Корсунь	2	1	–	78	26
Стеблів	1	1	2	347	15
Богуслав	2	1	2	605	59
Синиця	1	1	1	176	37
Медвин	1	1	1	201	83
Лисянка	1	1	3	523	79
Водяники	–	1	1	163	100
Звенигородка	1	1	2	513	48
Калниболото	1	1	–	317	62
Гуляйполе	–	1	1	95	41
Капустина Долина	–	1	1	206	88

Місто	сотники	отаманн	осавули	козакн	міщанн
Тарасівка	1	1	2	365	46
Вільшана	1	1	1	626	209
В'язівок	1	1	2	246	51
Новий Мліїв	1	1	1	208	13
Старий Мліїв	–	1	1	40	34
Деренківець	1	1	1	179	17
Сахнівка	1	1	1	150	19

Приглядаючись уважніше до звіту московських послів, не можна не звернути увагу на кричущі диспропорції в їхніх свідченнях. Як же могло бути так, що в самому полковому місті Корсуні присягнуло лише 78 козаків та 26 міщан, і це при тому, що Корсунь був, між іншим, найбільшим містом полку? Все це ще раз переконує в тому, що московські послы, як і сам Бутурлін, під час опису Переяславської ради видавали бажане за дійсне, і тому до їхніх свідчень треба ставитися з великою пересторогою. Сподіваємося, що подальші пошуки в архівах принесуть нарешті достовірні дані про хід присяги в Корсунському полку, якщо така взагалі мала місце.

Весну й початок літа 1654 р. Б. Хмельницький провів майже безвиїзно у Чигирині, готуючись до походу проти Речі Посполитої. Московські війська мали діяти переважно в Білорусії, куди гетьман відрядив зі свого боку значний корпус під командуванням Івана Золотаренка, наказного гетьмана. Сам Хмельницький почав збирати війська під Богуславом.

У липні-серпні 1654 р. Б. Хмельницький з основними силами став табором під Фастовом, висилаючи війська на боротьбу вже не тільки проти Речі Посполитої, а й Кримського ханства, котре по смерті Іслам-Гірея III і з приходом до влади хана Мухамед-Гірея IV зайняло відверто ворожу позицію щодо України та Росії й уклало проти них військовий союз із Річчю Посполитою. Як показав на допиті полонений козак Лесько Михайленко 29 серпня 1654 р., гетьман послав Корсунський і Чигиринський полки на переправи через Дніпро, щоб боронити їх від ординців (71).

Пізніше гетьман сам вирушив у похід і став табором під Крилівцями на Волині, воюючи проти польських військ. 25 вересня 1654 р.

гетьман повідомив московського царя Олексія І про намір татар вдарити на Чигирин і Корсунь та інші українські міста (72). Провівши ряд успішних боїв під Луцьком та Острогом у вересні-жовтні 1654 р., Хмельницький повернувся до Наддніпрянщини.

3 листопада 1654 р. гетьман знову був у Корсуні й звідси написав до царя про татарську небезпеку і необхідність зміцнення південних рубежів України. З цим листом він відрядив із Корсуня посольство, очолюване Богданом Кіндратенком. Посол мав розповісти про загрозу наступу польсько-татарських військ і попросити на допомогу 15–20 тисяч московського війська. Разом із Кіндратенком мав прибути до Москви і перебіжчик з польського табору Радул Ластовецький, який раніше проживав в Україні. Ластовецький мав розповісти про польські наміри й передати інформацію від козака Веленевського, котрий перебував у польській неволі, однак використав це для розвідування намірів ворога, про що й розповів Ластовецькому (73). 14 грудня 1654 р. це посольство прибуло до Москви і виконало місію, доручену йому Б. Хмельницьким.

Ще 8 листопада 1654 р. гетьман писав із Корсуня до нового кримського хана Мухамед-Гірея IV про повернення з Криму українського посольства, а з ним і ханського представника Тохтамишаги. Переговоривши з послами в Корсуні, гетьман написав листа, у якому не погоджувався з пропозицією хана порвати союз із Московською державою, а пропонував ханові відновити той українсько-кримський союз, що існував впродовж шести років (1648–1653 рр.) (74).

Як свідчили московські послани Д. Тургенев і Я. Портомоїн, вони прибули в Корсунь 10 листопада 1654 р., але гетьмана там уже не застали і вдовольнилися лише розмовою з корсунським полковником Семеном Дубиною. 21 листопада вони мали бути на аудієнції у Хмельницького в Чигирині, а гетьман після цього поспішив знову до Корсуня через небезпеку польсько-татарського наступу. Лист до Виговського відомого Остафія Астаматієнка від 11 листопада 1654 р. стверджує, що гетьман і генеральний писар повинні були прибути до Корсуня (75).

20 листопада 1654 р. Хмельницький написав до царя Олексія І про нову загрозу з боку Речі Посполитої та Кримського ханства і

про мобілізацію української армії для нової війни. 1 грудня 1654 р. знову з Корсуня до Москви полетів лист гетьмана. У ньому повідомлялося цареві, що поляки напали на Шаргород. У зв'язку з цим гетьман вимагав повернути з Білорусії в Україну корпус Івана Золотаренка і прискорити виступ у похід проти поляків в Україні корпусу московських військ під командуванням боярина Василя Борисовича Шереметева. Цього листа привіз до Москви посол Роман Андрієнко (76). Наступного дня гетьман видав у Корсуні універсал про закріплення за Ніжинським монастирем м. Мрин, котре перед тим надав йому ніжинський полковник І. Золотаренко (77). 16–21 грудня Хмельницький надіслав з Корсуня п'ять листів, адресованих російським воєначальникам Ф. Бутурліну, Р. Корсаку, В. Шереметеву, у яких писав про спільні дії проти польських військ (78). Зокрема, у листі від 21 грудня 1654 р. до Шереметева Хмельницький повідомляв, що провідником для московських військ, котрі йшли на допомогу, він послав Трохима та Івана Гуляницьких, очевидно, з числа корсунських козаків.

1655 рік розпочався з нового походу української армії проти польських військ. Спочатку була битва у полях під Охматовим («Дрижипільська»), що закінчилася з невеликою перевагою українців, після чого гетьман відійшов до Наддніпрянщини. Старожилки Охматова й досі згадують про великі могили (понад 10), у яких начебто були поховані загиблі у цій битві (ці могили нині розорано). Вже 4 березня 1655 р. Хмельницький стояв у Богуславі й звідти писав цареві про бої під Маньківкою і татарський наскок на Умань та Торговицю, у зв'язку з чим він наполегливо просив прислати обіцяну допомогу. Майже одночасно (8 березня 1655 р.) був писаний з Богуслава гетьманський лист і до московського патріарха Никона, де містилося аналогічне прохання. З цими посланнями гетьман відрядив до Москви богуславського сотника Яська та уманського сотника Тимофія, які віддали згадані листи за призначенням 23 березня 1655 р. (79). 2 квітня 1655 р. гетьман послав із Богуслава нового листа з канівським сотником Йосипом Томиленком та Климом Дубовиком. У ньому повідомлялось про польські й татарські воєнні плани (80). Після цього Хмельницький відбув до Чигирина, але 7 червня 1655 р. він прибув до Корсуня, де написав листа до

ніжинського полковника Золотаренка, в якому вимагав від нього продовжити наступ у Білорусії, не затримуючись на облозі Бихова (81). У Корсуні Хмельницький 10 червня видав універсал, за яким Ольшанка закріплювалася за Мгарським монастирем (82). Через день, 12 червня 1655 р., Хмельницький і Виговський, уже перебуваючи в Богуславі, затвердили своїм універсалом обрання ігуменом Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві Феодосія Софоновича, видатного українського церковного і культурного діяча, ректора Києво-Могилянського колегіуму, автора «Кройніки» – центрального твору українського літописання XVII ст., богословських праць. Судячи з тексту універсалу, можна припустити, що у складі делегації ченців Золотоверхого монастиря, яка прибула до Богуслава, був і сам Софонович, добре знайомий гетьманові й генеральному писарю.

Пізніше Б. Хмельницький приїхав до Києва і звідти повів українську армію в похід проти Речі Посполитої. У ньому брав участь, звичайно, і Корсунський полк, яким керував тоді Гуляницький (Максим Нестеренко був наказним полковником). Хмельницький знову блокував Львів і Кам'янець-Подільський, виграв значну битву під Городком і вийшов зі своїми козаками на західні кордони етнічних українських земель. Тоді українські війська оволоділи Ярославом, вдарили на Ленчно, Парчев, Томашів, досягли місцями Сяну й Вісли, а наказний гетьман Данило Виговський (брат генерального писаря й зять Б. Хмельницького) взяв Люблін.

Розпочалися тяжкі для Польщі роки «потопу». Створена Богданом Хмельницьким союзна коаліція поповнилася Швецією, Трансильванією і Бранденбургом. У 1656–1657 рр. війська коаліції заволоділи майже всією Польщею, причому король Ян-Казимир втік до Сілезії, що була тоді під владою Австрійської імперії. Українські козаки брали участь в оволодінні Варшавою, Краковом та рядом інших польських міст. Захиталась унія Польщі й Литви, князі Радзівіли схилилися на бік шведського короля Карла X Густава і йшли до незалежнення Литви від Польщі. Тоді ж добився незалежності від Польщі й Бранденбург. Здавалося, ще один удар – і Україна остаточно струсне із себе польську владу. Однак сепаратне Віденське перемир'я, укладене московським урядом із Річчю По-

сполитою, звело нанівець такі блискучі успіхи. Навіть і сама Московська держава втратила після цього вихід до Балтики, а через деякий час мусила відступати і з Білорусії.

Зрада Москви була, на жаль, не єдиним лихом для України. Під час облоги Старого Бихова (тепер Старий і Новий Бихів становлять єдине місто) було поранено в ногу ніжинського полковника Івана Золотаренка. Поранення виявилось смертельним. Тіло наказного гетьмана було відправлено до Ніжина, де воно перебувало весь Пилипівський піст (28 листопада 1655 – 4 січня 1656 рр. за н. ст.). На останньому тижні посту тіло було перевезено до Корсуня – батьківщини І. Золотаренка. Напередодні Різдва Христового (4 січня) труну з тілом поставили у церкві Св. Миколи за містом, із тим, щоб після свят перенести його до храму Різдва Христового, який був збудований самим Золотаренком. У день Різдва Христового ніжинські священники на чолі з протопопом Максимом (Филимоновичем, пізніше – єпископом Мефодієм), з ігуменом та дияконами (всього 9 осіб) пішли відправляти службу до храму Св. Миколи, де стояла труна з тілом. На цю службу в церкву набилося багато людей. І коли вже закінчувалась Божественна Літургія, коли вже співали «Буде ім'я Господнє благословенне від віка і до віка», ніжинський ігумен Діонісій хотів одягти за чернечим звичаєм на голову «підкапок», котрий залишив у прибудові до вівтаря. Відчинивши двері, він побачив, що загорілася стіна. Причиною пожежі був паламар, який не загасив свічку. Побачивши вогонь, місцевий священник закричав: «Про Бог! Церква горить!» Вибухнула паніка, всі кинулися до єдиних дверей і створили таку тисняву, що довелося чи не кожного витягати ззовні. Тим часом пожежа поширилася надзвичайно швидко, і дерев'яний храм згорів протягом 15 хвилин. У тому полум'ї згоріли живцем 430 душ корсунців і два брати-священники, які там служили постійно. Цю сумну новину майже так само описав у 1658 р. і білоруський мемуарист, ректор Замойської Академії Василь Рудович, який мав контакти з родами Хмельницьких та Виговських. Переказані ним свідчення мають щоправда незначні відмінності, як-от: священнику вдалося врятуватися, пройшовши до виходу «по головах натовпу».

Автор літопису Самовидця завершив свою розповідь про цю трагедію такими словами: «так вмісто радостнаго праздника мало хто знаишолься в тім місті, жебы не плакал своїх пріятелей, так в скором часі срокогю смертію погибших: хто отца, хто матки, хто сина, брата, сестры, дочки. Кто может выповісти такій жаль, як там стался за малій час, же усе місто смерділо от того трупу паленого» (83).

Після вищенаведених подій брат покійного, очевидно Василь, взяв обгорілий труп наказного гетьмана у свій двір і поклав у нову домовину. Покійного було відспівано у храмі Різдва Христова, але й там трапилася якась пожежа. Під пером польського хроніста Веспасіяна Коховського ця трагічна подія набула зловісно-містичного забарвлення. Коховський у традиційному для багатьох тогочасних польських публіцистів дусі звинувачував Івана Золотаренка у зв'язку з нечистою силою і тому вигадав байку, ніби труп сам загорівся і кричав під час пожежі й паніки в церкві, а потім нібито загорівся і вдруге в іншій церкві. Однак український літописець, який був під час пожежі у храмі Св. Миколи-угодника, без всякої містики вказав на справжню причину пожежі: нехлюйство паламаря, котрий забув загасити свічку.

У 1656 р. відчутно погіршився стан здоров'я Б. Хмельницького. Деякі автори пишуть, що він хворів на рак, але, на наш погляд, у Хмельницького був інсульт, хоча відомі на сьогодні джерела не дають достатньо підстав для будь-якого діагнозу. Проте попри важку хворобу Хмельницький продовжував керувати Українською державою, спираючись на допомогу своїх сподвижників, особливо генерального писаря Івана Виговського. Водночас він подумував про спадкоємця і прагнув передати гетьманську булаву до рук свого ще неповнолітнього сина Юрія, народженого чи то 1640, чи то 1641 р. Інколи Хмельницький ще виїжджав на невелику відстань від Чигирини та Суботова. Так він побував у Богуславі й 11 травня 1656 р. видав тут свій універсал-привілей про закріплення за Свято-Микільським Крутицьким монастирем у Батурині млина в селі Липовому (84). Пізніше гетьман приїхав до Корсуня і 21 травня 1656 р. видав на користь вищезгаданого монастиря ще один універсал-привілей, підтверджуючи його права на землі понад річкою Сеймом (85). Це був останній приїзд Богдана Хмельницького до Корсуня.

Восени 1656 р. у Вільні було укладено сепаратне перемир'я між Московською державою та Річчю Посполитою. Це був удар ножем у спину. Річ навіть не тільки в тому, що доля України всупереч договору 1654 р. вирішувалася без її участі, а й у тому, що близька перемога над Річчю Посполитою і визволення всіх етнічних українських земель ставали в найближчій перспективі нереальними. За таких умов, про що вже йшлося вище, гетьман швидко уклав військові союзи зі Швецією і Трансільванією, і вже з новими союзниками українські війська оволоділи майже всією Польщею, взяли Варшаву, Краків та ряд інших міст етнічної Польщі.

Стривожена Москва намагалася розірвати ці союзи України зі Швецією й Трансільванією. Так, 11 червня 1657 р. з Москви до Трансільванії виїхало посольство, очолюване Іваном Желябузьким. Проїхавши через Смоленськ, Стародуб і Київ, воно 19 липня опинилося в Корсуні. Одразу ж до посла завітав корсунський наказний полковник Дементій Трутина (в інших джерелах правильніше: Дмитро Трутина). Він сказав, що князь Д'єрдь II Ракоці разом із наказним гетьманом Антоном Ждановичем їдуть з Польщі до Кам'янця-Подільського, але туди послові йти не можна через ординську небезпеку. Трутина порекомендував послу їхати на Капустину Долину, де стоїть Військо Запорозьке. Желябузький так і вчинив, і 20 липня прибув туди, відрядивши потім до козацького табору свого перекладача Дмитрія Остаф'єва. Той знайшов Корсунський полк і його полковника Івана Дубину (Гуляницького), який переадресував його до Юрія Хмельницького, котрого назвав, як і інші представники старшини, «гетьманом». Перекладач добрався й до Юрія Хмельницького і сказав, що шукає шлях до князя Ракоці, приховуючи мету переговорів з трансільванським правителем. Юрій Хмельницький тоді послав до царського представника генерального осавула Івана Ковалевського. Той стисло проінформував Желябузького про тяжкий стан Ракоці, який, довідавшись про напад на свою державу, повертався з Польщі. Він ркомендував послові повертатися до Москви, але Желябузький вперся, бо їхати до царя «без подлинныя весті» не міг. Тоді Ковалевський наголосив на тому, що іншого шляху, як через татарські загони, до Ракоці нема, а тому Ю. Хмельницький звелів відрядити посла до Корсуня, щоб

він там почекав кращої нагоди. Тим часом Юрій Хмельницький написав листа до батька, який прийняв остаточне рішення. Посол тоді відрядив Д. Остаф'єва до Чигирини разом із гетьманським гінцем, а сам у супроводі трьох козаків мав повертатися до Корсуня. 21 липня о 4-й годині ранку посол був свідком, як українська армія виступила у похід проти ляхів і татар, що переслідували Ракоці, який виступав під Меджибіж. У авангарді виступило 5 полків, а потім – основні сили, що нараховували 20 тисяч козаків. В ар'єргарді йшов обоз із 5 тисяч возів. У своєму «статейному списку» (польському звіті) Желябузький зауважив, що «на стану войска ставятца не обозом [тобто табором. – Ю. М., С. С.], и лошади ходят стадами, а у приколу лошадей не бывает».

22 липня Желябузький знов опинився у Корсуні. Того ж таки дня до міста прибув польський гонець Миколай Грибовський. Посли зустрілися, і Желябузький довідався, що до Богдана Хмельницького поспішає польський посол Станіслав Казимир Беншовський – майбутній співавтор Гадяцького договору 1658 р., а Грибовського Беншовський послав поперед себе з Дубна вісім днів тому. Посли вивідали один в одного якнайбільше важливої інформації й розійшлися. Наступні дні засвідчили, що військо князя Ракоці перебуває в облозі під Меджибожем і що козаки огульно йдуть додому через конфлікти з ним. Про це сповістили Желябузького козаки з корпусу Антона Ждановича, які поверталися додому і йшли партиями через Корсунь 24–27 липня. 27 липня з Чигирини повернувся Д. Остаф'єв і приніс звістку від Б. Хмельницького про неможливість проїзду до Ракоці. Однак посол, почувши, що Ракоці перебуває під Меджибожем, ризикнув 28 липня виїхати до Меджибожа. 30 липня він зіткнувся з українською армією, що поверталася додому. Желябузький негайно послав Д. Остаф'єва до генерального осавула І. Ковалевського, прохаючи, щоб Юрій Хмельницький дав необхідну подорожню грамату. Пізніше Юрій Хмельницький наказав послові прибути до своєї ставки, розташованої на «Наливайковому броді». Посол так і вчинив, і Юрій Хмельницький з полковниками зустрів його перед своїм наметом. Сказавши кілька люб'язних слів про царське здоров'я, Ю. Хмельницький дав слово миргородському полковникові Григорію Лісницькому, і той гостро вичитав

посла за те, що він без волі гетьмана невчасно йде шукати князя Ракоці, а трансільванський князь уже капітулював перед польсько-татарським військом.

Наступного дня після аудієнції І. Ковалевський передав Желябузькому рішення Юрія Хмельницького й полковників: через Молдавію послу йти неможливо, бо хан пішов услід за Ракоці й блокував його. Желябузький, діставши таку вість, пробув іще деякий час у таборі української армії, котра стояла західніше Корсуня. До нього прийшов тоді київський протопоп, священник церкви Пречистої Богородиці Іван і підтвердив сказане раніше осавулом, а також повідав, що Богдан Хмельницький хоче повісити в Чигирині А. Ждановича за самовільне полишення табору Ракоці, що призвело до тяжкої поразки князя.

Військо Запорозьке мало йти воювати в Польщу, однак частина козаків відмовилася це чинити, посилаючись на втому та на небажання допомагати трансільванському князеві Ракоці. Прагнучи позбутися в такий час «царського ока» при Війську, Ю. Хмельницький 1 серпня прислав до Желябузького військового канцеляриста Захарія і наказав негайно виїхати з табору на Чигирин. Посол так і вчинив, але стояв за 10 верст аж до 1 серпня і тільки потім подався до містечка Бузівки. 5 серпня, стривожений повідомленнями про напади ординців, Желябузький взяв курс на Київ, бо козацькі тутешні «городи и местечка худы и осади нигде не укреплени». Того дня він зустрівся з групою козаків Корсунського полку на чолі з Левком Ісаєнком. Ті підтвердили відомості про тяжку поразку князя Ракоці, у результаті якої в найближчому часі неможливо було організувати спільний виступ України й Трансільванії проти Речі Посполитої. Оскільки мета посольства була виконана волею обставин, Желябузький прибув до Києва, де й довідався 10 серпня від чигиринського козака Григорія про смерть гетьмана Богдана Хмельницького (86).

Справді, Богдан Хмельницький не переніс тяжких новин. Його особливо вразило те, що командувач українського корпусу Антон Жданович самовільно покинув табір князя Д'єрдя II Ракоці і тим самим прирік його на поразку. Коли гетьман довідався про це, з ним стався апоплексичний удар, а кажучи сучасною мовою, – інсульт. Іще певний час напівпаралізований Богдан Хмельницький

боровся зі смертю, але 6 серпня (27 липня за ст. ст.) 1657 р. віддав Богові душу. Далися взнаки роки бойових походів і турецької неволі, замахы на життя з боку ворогів, сімейні драми й трагедії, тяжка й виснажлива праця з відродження Української держави. Український літописець Самійло Величко так записав у своєму творі: «Гетьман скічив, так і не докрутивши військової махини війни з поляками, своє великотрудне і великопечальне життя».

Невідомий автор «Історії Русів», перед талантом якого з пошаною схиляли голови Пушкін і Гоголь, які самі перебували під його сильним впливом, яскраво описав трагічний фінал Богданового життя: «Лемент і плач челяді Гетьманської і постріл з домової гармати сповістили в місті про смерть Гетьмана. Військо й народ усякого рангу і стану виповнили враз дім Гетьманський і його оточили. Плач і ридання роздирали повітря, і журба продовжувалась повсюди і була Невимовна. Всі оплакували його, як рідного батька свого, всі кричали: “Хто тепер пожене ворогів наших і захистить нас од них? Згасло сонце Наше, і ми zostалися в темряві на поталу вовкам ненажерливим!”

Заслуги сього Гетьмана й на правду варті були оплакування всенароднього, і таких людей Провидіння Боже віками тільки породжує в людстві для особливих його намірів і призначень» (87).

Після похорону Великого Богдана постала з усією гостротою проблема його спадкоємця. За рік до смерті гетьман призначив спадкоємцем сина Юрія, котрого і старшина, і іноземні послы вже називали гетьманом. Однак Богдан Хмельницький тяжко помилився в синові. Юрій був не тільки неповнолітнім, а й позбавленим рис, належних полководцю й державному мужу. Це розуміли й представники українського уряду. Отже, спочатку було вирішено, що опікуном Юрія Хмельницького буде генеральний писар Іван Виговський, котрий мав і підписуватися як тимчасовий гетьман. Між тим, 15–18 (5–8) жовтня 1657 р. у Корсуні відбулася важлива подія – укладення військового союзу між Українською державою – Гетьманщиною та Швецією. Активну роль у його розробці відіграли Юрій Немирич, Іван Ковалевський та полковник Іван Федорович (Богун – ?). Виговський іменується тут уже гетьманом (87-а). 15(5).10.1657 р. Виговський, називаючи себе гетьманом, видав у

Корсуні універсал, яким надав Різдобогородицькому монастиреві у Ніжині містечко Салтикову Дівицю (Там само. – С. 56). Невдовзі (21.10.1657 р.) відбулася Корсунська рада, на якій Виговського обрали повноправним гетьманом, не згадуючи вже про Юрія Хмельницького. У тих умовах це було єдино правильне рішення. На цій раді були присутні представники всіх полків Гетьманщини, члени українського уряду, у т. ч. й сподвижники Виговського, як-от Юрій Немирич, представники іноземних держав, наприклад Речі Посполитої (С. Беншовський), Московської держави (Артемон Матвеев). На жаль, не було тільки представників Запорозької Січі, і це дало пізніше привід опозиції поставити під сумнів легітимність виборів нового гетьмана. Довелося тоді скликати нову раду, котра врешті поставила крапки над «і». Одразу після Корсунської ради Виговський відрядив своїх представників – осавула Корсунського полку Юрія Миневського та Юхима Коробку до Москви, щоб передати гетьманського листа цареві Олексію і запевнити його у лояльності (88). Водночас до Бахчисарая було відряджене посольство на чолі з Бутом, а це свідчило про те, що Виговський продовжив курс Богдана Хмельницького і виходив у своїй міжнародній політиці з того, що Україна є незалежною державою.

Однак становище Української держави вже на початку правління Івана Виговського було дуже складним. Розпалася антипольська коаліція (ще за життя Хмельницького Москва уклала сепаратне перемир'я з Річчю Посполитою, Трансільванія зазнала тяжкої поразки, а Швеція схилилася до миру з Польщею, який, врешті, і був підписаний у 1660 р.). Московська держава прагнула ліквідувати незалежність України і поступово перетворити її на свою колонію. Для цього одним із традиційних і перевірених засобів Москви було розміщення на території країни-жертви (у даному разі України) своїх військ. Тому-то у відповідь на посольство Миневського і Коробки Олексій I скерував у всі полкові міста своїх воєвод під приводом захисту України від Речі Посполитої (квітень 1658 р.). До Корсуня було відряджено воєводою боярина Оверкія Болтіна. До речі, коли царський воєвода Болтін прибув до міста (липень 1658 р.), то корсунці не впустили його. Гетьман мусив згодитись і на намісників у надії, що це врешті задовольнить апетити Москви і дасть

Україні сподіваний мир. Воеводам був даний дозвіл прибути в Україну, і Болтін уже зупинився в Києві.

Не дримала й Річ Посполита, котра прагнула реваншу і реставрації на всіх українських землях, що були під її владою до 1648 р., давніх порядків. Союзником Речі Посполитої у цьому було Кримське ханство, котре продовжувало свою політику провокування нових війн і переходів на бік того чи того суперника. Мухамед-Гірей IV взагалі вороже ставився до України і хотів бачити її лише як частину Речі Посполитої або принаймні як союзника Варшави. У самій Гетьманщині загострилися соціальні протиріччя, котрі й породили іскру громадянської війни, вміло роздмухану Москвою.

Першим підняв заколот кошовий отаман Яків Барабаш, який перед тим дістав негласну підтримку Москви. На його бік перейшов і полтавський полковник Мартин Пушкар, котрий став скликати до себе всіх невдоволених Виговським. Заколотники розбили під Полтавою полковників Івана Богуна та Івана Сербина, які підтримували Виговського, і оволоділи землями Полтавського та Лубенського полків. Гетьман у такій ситуації мусив вжити рішучих заходів і зброєю придушувати небезпечний заколот, що підривав Українську державу.

Як свідчив київський воевода Василь Шереметев, Виговський звелів стратити переяславського полковника Колюбаку, «а корсунського полковника Тимошу Аникиєнка велел расстрелять да сотников розних городов велел посечь и расстрелять человек с 12 за то, что они писмами ссылались с Пушкарем» (89). 1 травня 1658 р. Корсунський полк на чолі з полковником Іваном Креховецьким був виставлений проти заколотників (90). На Лівобережжя вирушили й інші полки, а загальне командування було доручено там наказному гетьманові Григорію Гуляницькому. Сам гетьман взяв в облогу Полтаву. Переконавшись, що Пушкар тягне час і нещиро прагне миру, Виговський віддав наказ штурмувати Полтаву. Місто було взято, першу хвилю антигетьманської опозиції придушено. Пушкар загинув у бою, а Барабаш був узятий у полон і страчений. Варто зазначити, що в той час значну підтримку гетьману надали правобережні полки, насамперед Корсунський, які краще усвідомлювали необхідність збереження незалежності Української держави.

Але Москва не заспокоїлась і наполегливо продовжувала розпалювати невдоволення Виговським серед частини українського суспільства. Тепер вона вже відверто втручалася в українські справи, надавала опозиції не лише моральну, а й матеріальну підтримку; московські війська виступили проти гетьмана відкрито. Саме через це Виговський був змушений піти на зближення з Річчю Посполитою та Кримським ханством. Наприкінці 1658 р. до Київського воєводства була скерована група кінноти й драгунів коронного обозного Анджея Потоцького, яка стала на квартири понад Россю, між Корсунем та Білою Церквою. Пізніше, у травні 1659 р., сюди прибув на короткий час загін Станіслава Яблоновського, майбутнього великого гетьмана коронного.

16 вересня було укладено Гадяцький договір, на основі якого розривався договір 1654 р., а Україна входила до складу Речі Посполитої вже не як колонія, а як рівноправний член федерації поруч із Короною Польською та Великим князівством Литовським, у результаті чого мало утворитися Велике князівство Руське, тобто Українське, на відміну від Великого князівства Московського (91). Варто додати, що згідно з одним із пунктів Гадяцького договору Виговський отримував у власність міста Лисянку, Любомль, Смілу (через Смілу особливо загострилися стосунки гетьмана з Юрієм Хмельницьким, бо в цьому місті раніше була резиденція його брата Тимоша). Виговський небезпідставно отримав Смілу, бо його брат Данило був одружений із сестрою Юрія й Тимоша Хмельницьких, дочкою Богдана Хмельницького – Катериною. Сам Данило Виговський дістав тоді В'язівку, а Федір Виговський – Стеблів. Але документи від 30.05. і 16.06. 1659 р. засвідчують, що король дещо скоригував цей пункт договору, надавши Смілу з селами, В'язівку і Тарасівку у Корсунському старостві, також Костянтинів, Балаклію, Орловець і Олеховець у Білоцерківському старостві навечно Данилові Виговському, а містечко Стеблів з присілками Склемінці, Сидорівка, Щербачинці, Скірибчинці, Лебединці, села Лунцево і Тонопівку навечно Федорові Виговському (91-а). Ян-Казимир дав у 1659 р. привілеї на містечко Вільшану з присілками миргородському полковникові Григорію Лісницькому, а на містечко Шендерівку – Остапу Федьковичу, однак інший документ від 8.05.1659 р.

свідчить, що Шендерівка була дана пожиттєво Єроніму Нечевичу (92). Тут слід вказати на малознаний і цікавий факт. Ще раніше, 15.04.1659 р., у Варшаві було підтверджено королівський привілей познанському воєводі Яну Лещинському на Корсунське староство з містами Корсунем, Стеблевим, Криловим, Медведівкою з присілками, містечком Воронівкою з присілками, селами Таганчею, Біркозівкою, Новоселицею, Сидорівкою, Сухинею, Шендерівкою з присілками, фільварками, всіма дворами тощо. 5.03.1667 р. Ян Лещинський, уже великий канцлер коронний, відступив у Варшаві Корсунське староство обозному коронному Самуелеві Лещинському. 19.01.1660 р. шляхтичу Станіславу Якубовському було дано пожиттєво два містечка у Брацлавському воєводстві (Гайсин та Кисляк) і одне у Корсунському воєводстві (Вільшана) (92-а).

У травні 1659 р. до Варшави на сейм прибули й посланці Української держави, які присягнули на вірність королеві Яну-Казимиру. Серед них Корсунський полк представляли корсунський сотник та Іван Половченко (92-б). Сейм 1659 р. нобілізував (дав шляхетство) генеральну старшину України, а також групу старшин кожного полку. Це вже, однак, мало що могло дати, бо у розпалі була українсько-російська війна 1658–1659 рр.

Московські війська виступили на Сіверщину і на Лівобережну Україну. Ніжинський полковник Григорій Гуляницький (колишній корсунський полковник) стійко тримався з кількома полками у блокованому московськими військами Конотопі (з 11 травня по 9 липня 1659 р.). Туди ж, під Конотоп, поспішав і сам Виговський, діючи разом із Мухамед-Гіреєм IV. Відзначимо, що в лавах української армії Виговського діяв і Корсунський полк під керівництвом Івана Креховецького. Під Конотопом українська армія доценту розгромила російську, винищивши близько 30 тисяч вояків, насамперед найкращої московської кінноти. Московитам, що відступали, ударив у тил Гуляницький, котрий скористався щасливою okazjiю для вилазки і ліквідації ворожої облоги. Рештки російської армії українці переслідували аж до тодішнього кордону. Завдяки Конотопській перемозі 9 липня 1659 р. шлях на Москву був відкритий. Вражений звісткою про Конотопську битву цар Олексій I вдягнувся у траурний одяг, звелів готувати столицю до оборони, а сам із

сімейством намірився тікати за Волгу. Одночасно він дав наказ послам в Україні піти на максимальні поступки, які б не тільки відновили договір 1654 р., а й зафіксували його у трактовці української сторони. Цар боявся, що козаки знову, як колись у часи Сагайдачного, будуть штурмувати Москву.

Однак тривога царя скоро минула. Не вороги, а самі українці почали нищити себе, бо частина з них пішла за сліпими поводитрями, за демагогами та авантюристами. В тилу у Виговського з новою силою вибухнула громадянська війна. Тепер друга хвиля опозиції підняла вагоміші, ніж спочатку, постаті в Гетьманщині. Формальним лідером опозиції було проголошено Юрія Хмельницького. Багатьом здавалося, що молодший син Великого Богдана гідно замінить батька й буде кращим гетьманом, ніж Виговський. Правою рукою Юрія став його дядько по матері Яким Сомко, якому активно допомагали ніжинський полковник Василь (Васюта) Золотаренко та вінницький полковник Іван Богун, чії дії призвели до фатальної помилки. Винесла на поверхню мутна хвиля громадянської війни й Івана Сірка, котрий ударом на беззбройний Крим змусив повернути з походу всю орду на чолі з ханом; ударив у спину своїм і посередній діяч тих часів переяславський полковник Тиміш Цицюра. Не бажаючи поширення громадянської війни в Україні, Виговський склав булаву. Це сталося у вересні 1659 р. у Германівці, що на Київщині. 28 вересня 1659 р. рада на р. Росаві обрала гетьманом Юрія Хмельницького, при чому був присутній і корсунський полковник Яків Петрович (Петренко) Улізко.

27 жовтня 1659 р. Юрій Хмельницький під тиском московських військ мусив підписати новий російсько-український договір у Переяславі («14 статей»). На відміну від договору 1654 р., він мав нерівноправний характер. Українська держава втрачала свою незалежність і перетворювалась на автономну політичну одиницю у складі Російського царства. Ця автономія внаслідок тиску Москви постійно зменшуватиметься і, врешті, буде ліквідована зовсім. Коли старшина порівняла умови Переяславського договору 1659 р. з Галицьким пактом Виговського, то була вражена тим, як нахабно Москва порушила суверенітет України. Але було вже пізно. Єдине, на що тоді спромоглися деякі українські представники, що мали скріпити своїми підписами Переяславський договір, то це ухилитися

від власноручного підпису, що фактично звільняло і від присяги на вірність царю Олексію І. Чим іще можна пояснити той факт, що прекрасно освічений генеральний обозний Тиміш Носач (випускник Києво-Могилянської Академії) не поставив свій підпис під договором, а переклав цю місію на плечі свого писаря. До речі, Носач постійно тяжів до Корсуня, що наводить на думку про його пов'язання із цим містом, принаймні Корсунським полком (чоловіком його третьої дочки був корсунський полковник Григорій Гуляницький). Не підписав договір і Сірко, так само вчинив Яків Улізко, корсунський полковник. Замість цього руку приклав його писар «Василий Игнатов», тобто Гнатенко (93).

За Переяславським договором московські залоги мусили стати у Києві, Ніжині, Переяславі, Брацлаві й Умані. Вся родина Виговських мала бути видана цареві. За 7-ю статтею договору передбачалось, що артилерія Війська Запорозького мала перебувати в Корсуні, а весь цей повіт «дати на прокорм і на всю справу до гармат». У цьому арсеналі було 24 гармати типу «Октава» (калібр 9 см), 2 – типу «Колюбрина» (калібр 12 см). Це були, звичайно, не всі гармати Війська Запорозького, і арсенал у Корсуні постійно поповнювався. Він був досить потужним, про що свідчить той факт, що коли на р. Росаві відбувся бій між лівобережними полками Самойловича та поляками, то нестачу озброєнь поповнили саме з нього. При військовій артилерії в Корсуні мали перебувати постійно, або майже постійно, обозний, осавул, хорунжий, писар, 30 пушкарів і стільки ж гармашів, 4 шипошники, 12 ремісників (для ремонту гармат), один цирульник, шість стадників, 2 довбиші та 2 коновали. Додамо, що найближчі прибічники Виговського, до котрих належали такі визначні старшини, як Григорій Гуляницький (колишній корсунський полковник), Григорій Лісницький, Антон Жданович, Самійло Богданович-Зарудний, Герман Лобода, довічно не могли мати жодних урядів у Війську Запорозькому (94).

Насамкінець варто сказати кілька слів про долю колишнього гетьмана України Івана Виговського. Після відставки він мусив певний час вести бої проти прибічників Юрія Хмельницького, котрі намагались його полонити. Бої точилися аж у Барі, але Виговському вдалося укритися під опікою короля Речі Посполитої Яна-Казимира,

котрий підтвердив його сенаторство і зробив барським старостою. Його брат Данило воював під Смілою і Лисянкою, та корсунський полковник Яків Улізко розбив його під Лисянкою і полонив, а потім видав московським воєводам. За одними даними, Данило помер на шляху в сибірське заслання від ран і побоїв, а за іншими (насамперед російський історик С. М. Соловйов), він був жорстоко закатований московитами. Коли тіло Данила Виговського, понівечене катами (очі були залиті розплавленим свинцем), було привезено у Чигирин, то його дружина Катерина у страшній розпуці й горі кинулася на брата, гетьмана Юрія Хмельницького, проклинаючи і Москву, і брата, який пішов з Москвою на тяжкий союз. Тоді-то козаки, які ще недавно воювали проти Виговського, побачили лихий знак у цьому і глибоко задумалися над результатами своїх дій. Але було вже пізно.

Іван Виговський під час походу Яна-Казимира на Сіверську Україну був серед тих, хто організував антипольські повстання на Правобережжі. У березні 1664 р. його запросили на військову раду в Корсунь, де були присутні гетьман Правобережної України Павло Тетеря, польський воєначальник Себастьян Маховський та інші. Тут його звинуватили в державній зраді й заарештували. 16 березня 1664 р. без суду й слідства зі значними порушеннями законності (сенатора могли судити тільки у присутності короля) Виговського розстріляли у Корсуні на ринку. За даними Чернігівського літопису, його тіло поховали у Великому Скиті (Манявському), а за даними польського мемуариста М. Ємьоловського – у галицькій маєтності гетьмана, с. Руда під Жидачевом (95), але, можливо, що свій останній притулок сподвижник Богдана Хмельницького і гетьман України знайшов під Корсунем у Свято-Онуфрієвському монастирі.

Втрата Україною державної незалежності спричинила надалі криваву Руїну, котра принесла чимало горя всьому українському народові. Українські землі потрапили у вир кривавої війни, яка майже не припинялася, і, що найгірше, до хижих іноземних загарбників (Московська держава, Річ Посполита, Османська імперія та її васали: Кримське ханство і ногайські орди) долучилися й українські полки, які билися по різні боки воюючих коаліцій і самі роздиралися кривавими усобицями. Тяжкі випробування доби Руїни не обійшли стороною і Корсунь.

Борсунь
Козаньки

РОЗДІЛ

КОРСУНСЬКИЙ ПОЛК
У РОКИ РУЇНИ

ІСЛЯ укладення українсько-російського Переяславського договору (1659 р.) в Україні на короткий час запанував відносний спокій. Впродовж кількох місяців Гетьманщина могла видатися декому навіть досить спокійним краєм, у котрому врешті згасло полум'я війни. Юрій Хмельницький уже як повноправний гетьман видає універсали, які стосуються різних сфер життя держави. Зокрема, 3.12.(23.11) 1659 р., перебуваючи у Корсуні, він видав універсал про надання грецьким купцям права на безмитну торгівлю, права судитися за власними законами. Пізніше, 8.07.(28.06)1660 р., Юрій Хмельницький і його дядько Яким Сомко, очевидно як наказний гетьман, видали тамтаки універсал у справі заслуженого козака Чернігівського полку Данила Знойка. Корсунь був тоді доволі спокійним містом, і сюди, як і в Канів, прибували й залишались жити багато хто з київських міщан, насамперед купців (у 1659–1662 рр.) (1).

Невипадково саме в Україну тікає від охопленої війнами Молдавії її колишній господар Костянтин Щербан. Спочатку він побував у Чигирині, де просив гетьмана Юрія Хмельницького про допомогу, як у свій час Василь Лупул просив допомоги у його батька Богдана

га брата Тимоша. Юрій Хмельницький таку допомогу пообіцяв, і нібито певна кількість добровольців вирушила до Молдавії. Костянтин Щербан після Чигирини прибув до Корсуня, де й написав 26 (16).06.1660 р. свого листа до московського царя Олексія І. Він доповідав про свої переговори в Корсуні з Ю. Хмельницьким та київським воєводою Шереметевим і просив царя про надання допомоги для боротьби за визволення Молдавії від влади Османської імперії. З цим листом господар відрядив з Корсуня до Москви трьох своїх бояр: великого постільника Нагула, ключаря Калота та Дмитрія «Александрова». Про нього ж доповідав у Москву посол Юрія Хмельницького до царя корсунський сотник Григорій Подониченко (2). У таких випадках Москва схвалювала звернення по допомогу, але допомагала тоді, коли бачила вигоду для себе. Цього разу Москві було не до Молдавії, бо першочерговим питанням було прилучення до царства етнічних українських земель на захід від «лінії» – тодішнього польсько-українського кордону.

Влітку 1660 р. Московське царство розпочало нову військову кампанію в Україні. 17 серпня київський воєвода і водночас головнокомандувач російських військ В. Б. Шереметев вирушив зі своїми силами з Києва. «Шеремет», як його називали в Україні, діяв прямолінійно і самовпевнено, не звертаючи уваги на могутні сили Речі Посполитої і Кримського ханства, не дочекавшись навіть підходу української армії на чолі з гетьманом Юрієм Хмельницьким (у її складі був також і Корсунський полк). Ця самовпевненість дорого обійшлася йому. Московські війська разом із українським корпусом Т. Цицюри були взяті в кільце поляками й татарами, а також деякими українськими частинами, котрими командував Іван Виговський, і зазнали великих втрат у ході боїв під Любаром (14–25 вересня 1660 р.), потім – під Чудновим (27 вересня – 5 жовтня 1660 р.). Тримуючи московитів у блокаді, немов у мішку, військове командування Речі Посполитої раптово перекинуло свої сили під Слободище, де розташувався табір українських військ, що поспішали на допомогу Шереметеву. У ході важких боїв під Слободищами (14 жовтня 1660 р.) українська армія зазнала тяжких втрат. Підупав моральний дух війська, котрому битися за чужі інтереси зовсім не хотілося, а також давався взнаки і брак досвіду

та повна бездарність Юрія Хмельницького як полководця. 17 жовтня 1660 р. під тиском тепер уже польських військ Юрій Хмельницький підписав Слободищенську угоду, на підставі якої Україна поверталася до складу Речі Посполитої, але вже не як рівноправний член федерації, а як автономна одиниця. Це був новий тяжкий удар по українській державності. Мало що давав у такій ситуації повний розгром армії Шереметева (5 листопада 1660 р.), полонення самого командувача і навіть письмова його відмова (від імені царя) від України (3).

Після переможної для Речі Посполитої кампанії Юрій Хмельницький вирішив заручитися підтримкою всього козацтва, провівши своерідну ратифікацію Слободищенського трактату. 21 листопада 1660 р., якраз на головний ярмарок (після свята Покрови), у Корсуні на площі перед Спаською церквою (Спасо-Преображенська церква містилась у районі сучасного Будинку культури) пройшла «чорна рада». Гетьман же з полковниками зібралися «у себе у дворі». Чуднівський (Слободищенський) договір означав кардинальну зміну зовнішньополітичного курсу Гетьманщини (її розрив з Московською державою і перехід під зверхність Речі Посполитої). Там же, на площі перед церквою, козаки присягли на вірність королеві Яну-Казимиру, а потім відповідні документи повезли до Варшави корсунський полковник Гуляницький, генеральний суддя Іван Креховецький, колишній генеральний писар Семен Голуховський, Стефан Петух, Олександр Скородкевич (Скоротко), причому останній був швагром гетьмана Юрія Хмельницького (4).

Достатньо докладний опис Корсунської ради 1660 р. міститься у першій польській (і польськомовній!) газеті, яка називалась «Польський Меркурій» («Mercuriusz Polski») і виходила у 1661 р. Її видавав королівський секретар італієць Єронім Піночі, численні замітки та рукописні «новини» якого зберігаються у Державному архіві Кракова (там вони становлять окремий фонд) і були частково опубліковані різними археографами у ХІХ–ХХ ст. Примірники «Польського Меркурія» є в деяких бібліотеках України (Львів, Наукова бібліотека Львівського університету), Польщі та деяких інших країн. Зокрема, нам пощастило ознайомитися з тим, що зберігається у відділі стародруків Ягеллонської бібліотеки

(5). Справу полегшує той факт, що до 300-літнього ювілею газети вона дочекалася свого академічного видання, яке було здійснене відомим польським археографом проф. Адамом Пшибосем (6).

У першому ж номері газети, що побачив світ 3 січня 1661 р., згадувалося про Корсунь! Тут ішлося про Чуднівську битву 1660 р. і про договір, укладений Річчю Посполитою з Україною-Гетьманщиною, у першій статті якого зазначалося: «Мають козаки якнайшвидше скликати раду в Корсуні». У подальших статтях цього договору мова йшла про те, щоб козаки відреклися від московської зверхності, переобрали гетьмана і старшину, присягнули королеві. Королівський же представник (комісар) від імені Яна-Казимира мав би тоді передати їм клейноди (булаву тощо).

Отже, після замирення під Чудновим 7 листопада 1660 р. і взяття табору, артилерії і всього московського війська надійшли листи від Юрія Хмельницького великому коронному маршалку і чернігівському воєводі, в яких повідомлялось, що він скликав раду в Корсуні й чекає на королівського комісара. Після наради й ухвалення посольської інструкції воєвода поспішив до Корсуня. Спочатку він на загальній раді всіх полковників добивався скасування всіх царських урядів і передачі від імені короля булави новому гетьманові. Були тоді на площі різні особи, але з важливих причин булава не могла залишатися в руках одного тільки пана Хмельницького. Оскільки ж його (Юрія Хмельницького) молоді літа потребують досвіду, то пан воєвода запропонував йому, щоб він задля свого здоров'я і добрих рад взяв собі на поміч Павла Тетерю. Хмельницький пристав на це, сприйнявши прихильно цю пораду, отже домовилися посадити на писарство Війська Запорозького Тетерю, а скинути з нього Семена, котрий був цілковито відданий цареві і від царя поданий на писарство. Все це діялось у приватній раді, але для затвердження цих та інших пунктів і для затримання простолюду в конфіденції треба було скликати й чорну раду. Скликання цієї ради наражалось на труднощі й небезпеки, бо йшлося про велику кількість війська. Якраз тоді у Корсуні відбувався головний ярмарок, тому Хмельницький боявся, що під час такого акту може статися якесь заворушення. Оскільки ж цієї справи не можна було уникнути, він урешті погодився на раду й одразу ж наказав її скликати на

великій площі перед Спаською церквою. Туди зійшлася чернь і згідно зі звичаєм утворила коло. Найперше приїхав зі своєї квартири воєвода і послав по пана гетьмана, котрий тут-таки прибув із полковниками. Там, поклавши на шапку на землі булаву (це є у них знаком відставки), Юрій Хмельницький промовив кілька слів до черні, кажучи, що «ми з Божої і вашої волі повернулися до природного пана». Після нього слово взяв воєвода і промовляв півгодини за надзвичайної тиші всіх присутніх. Рада схвалила зміну зовнішньополітичного курсу Гетьманщини. Врешті воєвода підняв із землі булаву і від імені короля віддав її Хмельницькому. Другу ж булаву він віддав Носачу на обозного. На вимогу воєводи козаки присягли тут же, в церкві. Там вони подякували Богу, а потім поставили аналой посередині церкви, а на ньому – Євангеліє і в дуже урочистій формі присягли, голосно повторюючи за писарем Тетерею слова присяги. Після виходу з церкви Ю. Хмельницький влаштував бенкет для всіх козаків, що тривав кілька годин до ночі, при цьому потужно били з гармат.

Наступного дня (21 листопада) знову була рада, на котрій тільки читали привілеї, дані з сейму Війську Запорозькому. Була й третя рада наприкінці листопада. Там Голуховському довелося скласти печатку, яку передали Тетері. Тоді ж написали листи до Мишецького, коменданта Переяслава, повідомляючи його про рішення ради у Корсуні, щоб Мишецький вийшов з городів, не чекаючи походу проти себе. У листі містився також заклик не вірити Якимі Сомку. Написали листа й до самого Сомка, вимагаючи припинити промосковську діяльність. Також були надіслані листи до Києва, до князя Борятинського, а універсали – до всіх задніпрянських полковників, щоб вони вважали Сомченка зрадником і не слухали його універсалів.

На цій же раді обговорювалося питання про те, як вигнати московські гарнізони з міст. Ухвалили виступити під Переяслав Прилуцькому, Полтавському й Миргородському полкам, частково й Чигиринському та Канівському, порадили вигнати московські гарнізони з Ніжина та Чернігова, у зв'язку з чим туди були надіслані відповідні листи. Просили й. м. пана воєводу, щоб він поклопотався у коронного маршалка, щоб той одночасно скерував орду

за Дніпро під Переяслав і щоб послав також з 20 хоругв польської кавалерії.

Також впросили й Носача, щоб він їхав до й. м. пана маршалка для розквартирування війська, і дали йому інструкцію, щоб він добився звільнення самого корсунського шляху, бо гетьмани, артилерія і вся найголовніша старшина вже на цьому шляху; скрізь дозволили стацій і взагалі дозволили, щоб і козаки, котрі не були у таборі під Слободищами, видали хліб жовнірам. Доручили йому також, щоб він поскаржився на орду, бо ординці палять, стинають і взагалі діють вороже. Носач виконав це прохання. Так щасливо й добре закінчилася рада (7). Пізніше про цю раду згадував і Тетеря (у своєму листі до короля від 18.08.1660 р. з Чигирини). Він підкреслював, що взявся виконувати обов'язки писаря лише з необхідності, щоб привести до ладу Військо Запорозьке й зупинити повстання на лівобічній Україні. Він запевняв у своїй щирій службі короля і у тому, що веде «до щастя Україну (Ukraine), мою милу вітчизну», і повідомляв про відрядження нового посольства до Варшави, яке очолює колишній генеральний писар Семен Голуховський (8).

Було вирішено підтримати Слободищенський трактат, і всі присутні на раді присягли на вірність Яну-Казимиру (9). Присягу гетьмана повезли до Варшави корсунський полковник Гуляницький, генеральний суддя Іван Креховецький та ін. (10). Очевидно, одним із результатів цього посольства було підтвердження 28.07.1661 р. у Варшаві «фундушу» на заснування Пустинногірського Різдобогородицького монастиря, який постав у милі від Корсуня «на нерадковському острові на Смичкові» (тут під островом слід мати на увазі ділянку землі) (11).

Але варто зазначити, що присягу склали тільки ті, хто був на цей час у Корсуні. Проте не всі з тих, які залишилися, хотіли цієї присяги, вибравши для себе з двох бід меншу – не Варшаву, а Москву. Цю групу козацької старшини очолив переяславський полковник Яким Сомко, дядько Юрія Хмельницького по матері (Ганні Сомко-Хмельницькій). За Сомком потяглася частина Лівобережної України, у той час як Правобережжя тоді стояло за Слободищенський трактат. Україна розколотась на дві ворогуючі частини, і лінія фронту між ними найчастіше пролягала по Дніпру, причому центрами

протидіяння стали міста Переяслав та Канів. Пригасле було полум'я громадянської війни вибухнуло з новою силою. Україна все більше сповзала до Руїни – руїни Української держави, руїни політичного, економічного й культурного життя, яка особливо тяжко далася взнаки Правобережжю, території давніх і славних козацьких полків, у тому числі й Корсунського.

Землю України нищили насамперед її сусіди: Москва, Річ Посполита, Османська імперія з її васалами (Кримським ханством та ногайськими ордами). У самій Україні народ розколовся на різні політичні угруповання, кожне з яких мало свій погляд на зовнішньополітичну орієнтацію, і тому, воюючи разом з арміями ворогуючих держав, вони воювали між собою. Додайте до цього зміни орієнтацій, коливання в той чи той бік чільних представників старшини, і картина Руїни буде повною. До того ж союзники козацьких угруповань нерідко були «союзниками» в лапках. Так, коли Юрій Хмельницький наwerbбував собі на допомогу татар і йому не вистачило грошей, щоб з ними розплатитися, то він віддав їм борг «натурою»: орда забрала в ясир 12 тисяч душ у районі Корсуня та Канева (12). І у 1661 р. Юрій Хмельницький запрошував на поміч ординців. Як писав відомий польський політичний і культурний діяч Ян Анджей Морштин у своєму листі від 24.08.1661 р., хан Мухамед-Гірей IV намірявся стати з ордою за 10 днів «під Корсунем» і чекати там 40 днів на прихід польських союзників (13).

Незважаючи на Слободищенський трактат, польські жовніри, що стояли на Правобережжі, завдавали «незносні кривди... козакам... по містах, а саме в Сахнові [Сахнівка. – Ю. М., С. С.], Стеблеві, Богуславі, Синиці та по інших містах. Чинять виписи, щоб взяти провіант., відбирають ключі від комор і скринь. Самі ж козаки, покинувши через [ці] великі кривди жінок і дітей, і, взявши зброю, втікають по кількадесят з містечок, невідомо куди» (14). Проти пропольської політики Юрія Хмельницького виступив його дядько, переяславський полковник Яків Сомко, якого підтримали Переяславський та Канівський полки. Це призвело до нового розколу українського народу на різні політичні угруповання, які часто воювали між собою. До того ж гетьмана почали залишати козаки, які в Корсуні та інших містах «великі образи робили» (15).

Навесні 1662 р. у Козельці, місті Київського полку, лівобічні полки обрали своїм гетьманом (поки що наказним) Якіма Сомка. Це посилювало розмежування Української держави – Гетьманщини – на Правобережну й Лівобережну. Не припинялася російсько-польська війна, не припинялись і міжусобиці в Україні. Послабленням України прагнуть скористатися її вороги. Панівні кола Речі Посполитої займають все жорсткішу позицію щодо Правобережної Гетьманщини, а Юрій Хмельницький своєю безпорадністю ще більше погіршував ситуацію. Зростало невдоволення й проти цього гетьмана, і на Корсунській раді на початку 1663 р. Хмельницький мусив скласти булаву. На його місце козаки обрали Павла Тетерю, котрий був за часів Богдана Хмельницького переяславським полковником, а потім генеральним писарем, одним із провідних дипломатів Гетьманщини. Тетеря до того ж був одружений з дочкою Богдана Хмельницького, удовою Данила Виговського – Катериною, що посилювало його позиції серед старшини. Як писав Чернігівський літопис: «Хмельницький постригся в чернці в монастиру Корсунском; стригл его Діонісій Балабан, митрополит Киевский, а игуменом на тот час в Корсунском монастиру бил Феодосий Углицкий» (16). Дещо пізніше Юрій Хмельницький дістав сан архімандрита (17). Павло Тетеря чи не перший зі своїх універсалів у чині гетьмана видав саме в Корсуні 12(2).02.1663 р. Ним він підтверджував права Канівського монастиря на ряд маєтностей. 13(3).04. і 20(10).1663 р. він видав там же оборонні універсали Пустинно-Микільському у Києві та Пустинно-Микільському Медведівському монастирям (18).

Київський митрополит Діонісій Балабан увійшов в історію України як послідовний борець за православ'я, палкий патріот незалежної Української держави. Останнє викликало лютість Москви, і у 1658 р. митрополит мусив тікати з Києва й укритися в корсунському Свято-Онуфріївському монастирі (19). Тут він і помер, і був похований у склепі на території монастиря (травень 1663 р.). На його похороні були присутні чи не всі провідні діячі Православної церкви в Україні та Білорусії, зокрема майбутній київський митрополит Гедеон Четвертинський (тоді ще луцький єпископ). Пізніше тіло Діонісія Балабана хотіли поховати в Києві, але

Москва не дозволила це зробити, і тому довелося перепоховати його у Каневі, у церкві Успіння (?) Богородиці канівського монастиря.

По смерті Діонісія Балабана до Корсуня на елекційний Собор з'їхалися представники Київської митрополії (Україна й Білорусь). На митрополита було дві кандидатури: від єпископів та гетьмана Тетері з підтримкою короля Яна-Казимира – єпископа перемиського Антонія Винницького, від переважної частини рядового духовенства та вірних – єпископа білоруського Йосифа Нелюбовича-Тукальського. На жаль, учасники Собору не були одностайними, кожна група стояла на своїй кандидатурі. Тому король був змушений видати обом кандидатам стверджувальні грамоти (20).

Варто зазначити, що у 1667 р. Українську церкву було поділено таким чином: Антоній Вінницький отримав Галичину, Волинь, Поділля, а Йосиф Нелюбович-Тукальський – Правобережну Україну та Литву. Незважаючи на протидію московського уряду, який прагнув підкорити Київську митрополію московському патріарху, Йосиф Нелюбович-Тукальський дістав підтвердження й благословення від константинопольського патріарха Мефодія. Митрополит Йосиф жив то в Чигирині, то в Корсуні, переїжджаючи з місця на місце.

З Корсунем пов'язані також важливі сторінки життя св. Феодосія Углицького, про якого треба сказати детальніше. Він походив із давнього роду української православної шляхти Полоницьких-Углицьких. Його батько, Микита, був священником, а про матір (Марію) майже нічого невідомо. Святитель Феодосій народився на початку 30-х рр. XVII ст. на Поділлі. Вчився у Києво-Могилянській Академії і тоді ж прийняв чернецтво у Києво-Печерській лаврі, взявши ім'я Феодосій на честь св. Феодосія, ігумена печерського. Близько 1658 р. він був висвячений в ієродиякони й служив у Києво-Софійському соборі, потім перейшов до Крупницького монастиря в Батурині, де його було висвячено на ієромонаха. У 1662–1664 рр. він був ігуменом корсунського Свято-Онуфріївського монастиря. На території монастиря тоді було два храми: соборний на честь св. Онуфрія і на честь Різдва Пресвятої Богородиці. У Свято-Онуфріївському храмі висіла ікона Спасителя, написана, за переказами, св. Аліпієм Печерським, знаменитим іконописцем XI–

XII ст. (21). Саме у цьому монастирі під час ігуменства св. Феодосія Углицького проживав київський митрополит Діонісій Балабан, і святий брав участь у його похороні. З 1664 до 1688 р. він був ігуменом славнозвісного Свято-Михайлівського Видубицького монастиря у Києві й відігравав важливу роль у церковному, культурному й політичному житті тогочасної України.

У 1688 р. за бажанням чернігівського архієпископа Лазаря Барановича ігумен Феодосій був переведений настоятелем чернігівського Єлецького монастиря і возведений у сан архімандрита. Оскільки Лазар Баранович занедужав, то запропонував св. Феодосію допомогти йому у керуванні епархією. На Соборі 1692 р. у Чернігові, де був присутній, між іншим, і гетьман Іван Мазепа, св. Феодосія було одноголосно обрано єпископом, і він став першим єпископом-вікарієм в Україні в XVII ст. Коли 3 вересня 1693 р. Лазар Баранович помер, то св. Феодосій Углицький став повноправним чернігівським архієпископом. Це була людина надзвичайно глибокої віри, добра і щира, його любили на всій Сіверщині і далеко за її межами; його приязнь високо шанував гетьман Мазепа. Святий заклав чимало церков і монастирів, піклувався про друкарню при Свято-Іллінському монастирі у Чернігові. У розпалі праці на благо Православної церкви й України св. Феодосій Углицький упокоївся 15 лютого 1696 р. і був похований у Борисоглібському соборі Чернігова. Внаслідок численних чудес, що траплялися біля його мощів, було порушено питання про канонізацію, що відбулася у вересні 1896 р. Його пам'ять вшановується 5 лютого та 9 вересня (день відкриття мощів) за старим стилем (22).

Повернемося до політичних подій доби Руїни. У червні 1663 р. на чорній раді в Ніжині було обрано гетьманом Лівобережної України Івана Брюховецького. Його політичних суперників, насамперед Я. Сомка та В. Золотаренка (брата Івана Золотаренка), було страчено у Борзні. Брюховецький у той час займав одверто промосковські позиції, а гетьман Правобережної України Тетеря – відверто пропольські. Нове зіткнення українців у міжусобній боротьбі було неминучим.

У жовтні 1663 р. король Речі Посполитої Ян-Казимир очолив похід на Лівобічну Гетьманщину і дійшов аж до Новгород-

Сіверського, але далі не міг просунутися. Лівобережні полки чинили запеклий опір польському наступу. Захвилювалися й правобережні козаки, у польському тилу стали вибухати повстання серед козацької старшини, котра з деякими полками допомагала королеві у його поході, все виразнішим було невдоволення польською владою. Очевидно, для придушення повстань за Корсунь пішов з кількома сотнями польської кінноти полковник Себастьян Маховський, а також із певною кількістю козаків – прихильників Тетері. Але їм перекрив шлях кошовий отаман Іван Сірко, який несподівано напав на Маховського (23).

За участь в організації антипольських повстань були розстріляні колишній гетьман Іван Виговський, полковник Іван Богун та ряд інших старшин. За даними Л. І. Похилевича, це сталося у Корсуні на ринку або в Рокитні (23-а). Незважаючи на жорстокі заходи антипольські повстання тривали, і за таких умов король не міг продовжувати похід. Ян-Казимир мусив спішно відступати (лютий 1664 р.). Оскільки Тетеря тоді відверто ставив на поляків, то крах походу короля віщував і його кінець як політичного діяча.

Соціальна база гетьманату Тетері швидко міліла, він на очах втрачав рештки колишньої популярності. Поклавши обов'язки наказного гетьмана на Івана Креховецького, Тетеря покинув неспокійний Чигирин і влітку, взявши з собою деяку генеральну старшину та хоругви королівського війська, що були при ньому, укритися в Корсуні, де мав найбільше прихильників. Однак у цей час розгорнувся наступ московських військ на Правобережжі, у якому брали участь і лівобережні полки Брюховецького. Лівобічний гетьман, маючи при собі 15 тис. козаків і російські загони, переправився через Дніпро й заволодів Черкасами та Каневом. Почалися заворушення серед корсунських козаків, яким дуже вже сильно допікали польські жовніри. Тетеря спробував зупинити свавілля польської солдатні, але без особливих успіхів. Він просив про допомогу, і до нього вирушив найталановитіший польський полководець XVII ст. Стефан Чарнецький, але водночас він був і одним із найжорстокіших катів українських повстанців. За схильність до екзотичного одягу зі шкури леопарда козаки прозвали його «рябою собакою».

У ході боїв під Каневом на початку червня 1664 р. Чарнецький і Тетеря зазнали поразки і мусли відступати. З огляду на дії Брюховецького гетьман відступав до Білої Церкви, а Чарнецький – до Корсуня (12 червня), де він поставив свій табір. Під Корсунем було розташовано коронні хоругви й татарську підмогу, зміцнено одночасно частини, що пильнували береги рік Росі та Роставиці. 8 червня війська під командуванням Станіслава Яблоновського та Яна Собеського (майбутнього короля Яна III) розбили московську кавалерію і потіснили першу лінію лівобічних гетьманців, але глибше їм просунутись не вдалося. Далі бої йшли з перемінним успіхом. Врешті, в районі Свято-Онуфріївського монастиря військо Брюховецького було розбито, і лівобічний гетьман відступив у Драбівку (24). Скориставшись цією перемогою Чарнецький розпочав нову хвилю розправ. Було заарештовано корсунського полковника, героя Конопської битви Григорія Гуляницького, київського митрополита Йосифа Нелюбовича-Тукальського та архімандрита Свято-Онуфріївського монастиря – Гедеона (Юрія) Хмельницького. Їх було заслано до Пруссії й ув'язнено в колишній фортеці хрестоносців Тевтонського ордену – Марієнбурзі (Мальборку). Із в'язниці вони зуміли втекти лише у 1667 р.

Але повстання у польському тилу не припинялися. Головні королівські сили після невдалого походу Яна-Казимира проти Лівобічної Гетьманщини наприкінці 1663-го початку 1664 рр. були змушені повертатися до Польщі. В Україні лишили тільки частину кварцяного війська під командуванням Стефана Чарнецького, яка мала придушити повстання, що вибухнуло у лютому-березні 1664 р. на Брацлавщині, і надати допомогу гетьманові Павлу Тетері, який тоді притримувався пропольської орієнтації. Оскільки на допомогу повстанцям поспішив лівобічний гетьман Іван Брюховецький, а також кошовий отаман Сірко, то Чарнецький спочатку спробував розбити їх під Каневом. Потім він разом із ординцями відступив з-під Канева до Стеблева і став у ньому як мінімум 23.06.1664 р. Тетеря, очевидно, зупинився у Білій Церкві. Потім Чарнецький поставив свою піхоту в чотирьох містах: Білій Церкві, Корсуні, Павлолочі та Чигирині, а невеликі гарнізони ще у деяких містах. Між тим, повстання поширювалось, і Чарнецький не знайшов, на

жаль, нічого кращого, як спробувати придушити його у найжорстокіший спосіб. Але така недалекоглядна політика дала зворотний ефект, про що свідчить повстання у Лисянці та ряді інших міст Правобережної України. Повстанці підібрались уже до Стеблева, пильнуючи за польським військом, що стояло під містом, вели проти нього партизанську війну, нападали на роз'їзди, обози тощо. Чарнецький, польський полковник Себастьян Маховський і Тетеря мусили все частіше виходити зі Стеблева для каральних акцій, зокрема, варто вказати на бої військ Маховського з козаками Івана Сірка, що сталися близько 10 липня. Між тим, приклад Лисянки став поштовхом для Стеблева, якому наче кістка в горлі були постої в місті та його околицях польсько-татарсько-ногайських військ. Скориставшись тим, що Чарнецький вирушив у каральний похід, зі Стеблева відрядили довірених осіб до Брюховецького з проханням про допомогу, але між 1–8.07.1664 р. ті були схоплені татарами. Виявивши змову, карателі напали на Стеблів, жителів забрали у полон, а малих дітей та старих людей, не придатних до праці, вбили («немовляток потоптали кінськими копитами»), а Стеблів доценту спалили. Згідно з хронікою Веспасіяна Коховського, у штурмі Стеблева брали участь польські загони. Чарнецький начебто зупинив свої війська біля міських брам, щоб не допустити загибелі місцевих жителів, і віддав стеблівців у ясир. Вночі ногайці випередили кримських татар і забрали полонених собі. Потім Чарнецький пішов на Ставища і взяв їх у тривалу облогу, а під Корсунем лишив понад десять кінних хоругв під командуванням Ліплянського, ротмістра татарської хоругви, який діяв тут у липні-серпні 1664 р. Не вдаючись до детальної розповіді, зазначимо, що Чарнецькому, попри його криваві каральні акції, не вдалося взяти ситуацію під контроль. Він, уже як польний гетьман коронний, відступив до Польщі й на зворотному шляху помер під Буськом на початку 1665 р. Почався відступ з Корсуня польського гарнізону. 24 лютого 1665 р. Ян Дененкор (?) писав про це з Корсуня до грабовецького старости, згадуючи, що вже завернув понад 10 возів, які йшли геть з міста. Він просив про допомогу, щоб не потрапити з гарнізоном «у велику руїну». Автор листа писав щодо провіанту, посланого до Корсуня київським воєводою, бо у самому Корсуні не

можна нічого взяти, бо тут «вже суцільні пустки. Ті, хто заможніші, вже геть роз'їхалися» (24-а). Сам Тетеря мусив тікати до Польщі, й на Правобічній Гетьманщині невдовзі булава перейшла до рук Петра Дорошенка...

Анонімна Віршована хроніка (1682 р.) подає дещо іншу картину стеблівської трагедії. Спочатку її автор коротко згадує про бої між польськими військами Маховського і козаками Сірка, потім зупиняється на інших сюжетах, говорить про відступ королівського війська, в т. ч. й великого гетьмана коронного Станіслава «Ревери» Потоцького, на Західну Україну і до Польщі. Врешті він звертається до Корсуня й Стеблева, підкреслює, що Чарнецький був милостивим до цих міст, але стеблівська старшина не хотіла цим задовольнитися й послала свого гінця до татар, щоб спільно вдарити на польський гарнізон. Гінця перехопили, знайшли у його взутті таємний лист, і це послужило приводом до такого розгрому міста, що й сам Чарнецький начебто шкодував про це. Незнаний автор Віршованої хроніки оцінює людські втрати у 15 тис., що для того часу є значною демографічною катастрофою. Цікавою є також згадка про спробу викупу невільників з боку київського митрополита, але ординці не погодилися віддати ясир і за 30 тис. злотих і відігнали його до Криму. Тут є якась плутанина. Річ у тім, що митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський уже сидів у мальборській в'язниці й навряд чи міг чимось допомогти нещасним невільникам. Можливо, тут йдеться про перемиського єпископа Антонія Винницького, якого вважала київським митрополитом частина духовенства і мирян, але він тоді був досить далеко від Стеблева і навряд чи міг оперативно відреагувати. Третій варіант – це хтось із єпископів або архімандритів Лівобережної України (25). Додамо, що під час цих подій було знищено кам'яну церкву, розташовану у стеблівському замку (під час облоги міста польськими військами її було зруйновано внаслідок вибуху порохового складу) (25-а).

У всякому разі, свідчення Віршованої хроніки проливають додаткове світло на масштаби і хід трагедії, що завдала потужного удару по старовинному козацькому місту, після якої воно не відродило своє значення і до сьогодні...

Тим часом Брюховецький розпочав контрнаступ і вибив Чарнецького з Корсуня та Лисянки, відтіснив противника до Умані. Хоча польський полководець залишив у Корсуні 500 осіб піхоти, 7 хоругв кінноти й кількасот драгунів (26), однак це не змінило загальної ситуації.

Корсунський полк на чолі зі славнозвісним іще за часів правління Богдана Хмельницького полковником Семеном Височаном став у Капустиній Долині й розпочав мирні переговори. 26 липня 1664 р. Корсунський полк перейшов на бік Брюховецького і склав присягу цареві Олексію I, яку прийняв київський полковник Василь Дворецький (27), відомий своїми промосковськими поглядами. Однак перемогу було ще рано святкувати. І хоча влітку 1664 р. вистояло перед Чарнецьким блоковане Ставище (саме там його було тяжко поранено в обличчя стрілою), хоча кошовий отаман Іван Сірко й московський полковник Косагов розбили орду під Городищем, однак вже 11 серпня стався перелом. Чарнецький розбив на шляху з Драбівки до Корсуня московського воєводу Косагова і трьох лівобічних полковників. У цій битві відзначилися козаки Корсунського полку.

Козаки Брюховецького відступили на Драбівку, а звідти – на Канів, де й засіли у тривалій обороні. Поляки й ординці завершували придушення виступів правобережних козаків проти Речі Посполитої. У розпал каральних операцій помер на шляху до Варшави Чарнецький. Далася взнаки рана в обличчя. Його смерть посилила анархію на Правобережжі. Тетеря знову спробував заступитися за козаків, цього разу вже перед новим регіментарем коронних військ М. Замойським. Зберігся, зокрема, його лист, писаний 30 березня 1665 р. з Брацлава. Гетьман скаржився на незносні кривди, чинені козакам Корсунського й Чигиринського полків «від неласкавого рицарства», тобто від коронних військ (28), однак ці листи залишилися гласом вопіючого в пустелі. Польський дипломат, який побував в Україні й звітував про свою подорож у Варшаві королеві Яну-Казимиру 29 квітня 1665 р., зазначив: «нема способу, як забезпечити (Корсунь), бо і староство є чужим... нема близько нічого, звідки міг би додати своїм провіанту... Дуже скаржаться, що минулого року потоптано збіжжя, їм не допускали збирати (врожай) з поля..., інших змучено, обтяжено аукціями по 12 000 (злотих)

і т. д., через що дійшло до втеч, потім до запустіння сіл і міст, а потім і до того, що важко було дістати хліба на провіантування фортець і жовнірів. Запевняють, що боєприпасів і пороху мають достатньо всі три фортеці [Чигирин, Біла Церква, Корсунь. – Ю. М., С. С.]; однак варто цього додати з огляду на постійні потреби. Особливо скаржаться на нестачу куль і свинцю...». Далі повідомлялось, що первісний план розміщення військ Речі Посполитої у цьому регіоні був зірваний внаслідок взяття дейнеками [тут слід розуміти війська з лівобічної України. – Ю. М., С. С.] Корсуня (кінним хоругвам тоді було наказано збиратися в Синяві), але навіть після відступу дейнеків колишній наказ уже неможливо було виконати. Якби не «корсунська фортеця.., певно Корсунь був би дейнецький». Але це місто дуже важко забезпечити провіантом і його рятує нині тільки Стахурський (білоцерківський комендант), який послав 700 осьмачок (хліба) перед приходом пана воєводи за регіментарства колишнього регіментаря. «Самі корсунці по той бік (?) Дубна і Піддубна (Podubnia) закликають дейнеків з Канева» (29).

Користуючись анархією на Правобережжі, татари почали щоденно промишляти під містами Надросся. Вони «чотири волості Корсунського повіту випалили і висікли та в полон взяли» (30). Торгувати в палаючому краю стало надто небезпечно. Через це в Корсуні стало «голодно, хліб і сіль куплялися найдорожчою ціною» (31). Саме полкове місто зазнало відчутних руйнувань і спустошень. Через каральні акції та свавілля польських військ деякі правобічні полковники почали схилитися до Брюховецького. Так, корсунський полковник Семен Височан, який через руйнування Корсуня жив тоді в Лисянці, ще у січні 1665 р. вирішив перейти на бік Москви. Однак, бачачи зневажливе ставлення до нього з боку московських воєвод, передумав, і за це розлючені козаки промосковської орієнтації у 1666 р. кинули його до в'язниці (32). Після ув'язнення Височана частина корсунських козаків «зі всім своїм майном і сім'ями... пішли на житло до Шишона [Шишаків. –?– Ю. М., С. С.] під Єреск» [Яреськи. – Ю. М., С. С.], що в Переяславському полку. А тих, хто залишився в Лисянці, пограбували татари (33). Цим актом було започатковане масове переселення корсунців на Лівобережжя, що з кожним роком набирало

все більших масштабів, прискорюючи занепад Корсунського полку. Переселенню корсунців на Лівобережжя в українській історіографії приділено мало уваги, незважаючи на те, що це було важливою складовою великого переселення населення Правобережжя у 60–70-х рр. XVII ст. в Лівобережну Україну. Між тим, Річ Посполита зміцнювала свої сили в районі Білої Церкви та Корсуня. У середині березня сюди прибуває Станіслав Яблоновський, який очолив командування групою війська у 70 хоругов кінноти, замінивши малопопулярного Марціна Замойського (33-а).

Виконуючи наказ лівобережного гетьмана І. Брюховецького, лубенський полковник Григорій Гамалія вчинив рейд із Канева на Корсунь. У ніч на 14 квітня за годину до світанку Гамалія разом із московським ротмістром Жемчужниковим вдарили по сонному місту, де стояв 2-тисячний польсько-український гарнізон. Лівобережці захопили Корсунь, вбивши 700 душ, переважно місцевих козаків. Було взято у полон наказного гетьмана Тетері Тимоша Носача, генерального суддю Івана Креховецького і колишнього корсунського полковника Якова Улізка. Їх було ув'язнено і відраджено до Брюховецького, який передав їх до Москви. З ув'язненими передали й корсунські полкові прапори та бубни. Не було захоплено лише корсунського замку, де укрилося до тисячі вояків, переважно поляків та німців.

Варто підкреслити, що корсунська фортеця була відбудована у 1664 р. Яном Сапігою (власником Корсуня тоді був Самуїл Лещинський, обозний коронний і староста луцький), і на той час вона залишалась першокласним укріпленням, що височіло на лівому боці Росі. Її оточував квадратний вал із чотирма бастіонами і глибокий рів; на валу стояв дубовий частокіл. У центрі укріплення стояв будинок командувача гарнізону з кількома будівлями (кухня, пекарня, стайні, казарми тощо) (34). Розлючені козаки Брюховецького, які не змогли взяти замок, підпалили католицький костюл, а від нього запалало все місто. Після цього корсунців насильно погнали до Канева. (35). Польські війська не могли протидіяти лівобічним гетьманцям через бунти у власному середовищі (якраз під час маршу на Корсунь). 38 коронних хоругв рушило тоді на Погребище, де створили опозиційну конфедерацію.

У квітні чи травні 1665 р. гетьман Тетеря, після того як його військо вщент розбив брацлавський полковник Дрозденко, переконався, що майже ніхто в Україні його не підтримує, забрав булаву й інші гетьманські клейноди, архів, майно, козацькі гармати й амуніцію, частину скарбу й подався до Польщі. Там він зазнав, як не дивно, поневірян, тяжко хворів, врешті емігрував до Молдавії і звернув свої погляди до Османської імперії. В Андріанополі (Едірне) він зустрівся з султаном Мухамедом IV та великим візиром Мехмедом Кепрюлю й закликав до походу проти Речі Посполитої. На знак згоди султан дав йому свій санджак. Наляканий можливістю турецько-українського союзу уряд Речі Посполитої послав до Тетері своїх агентів-убивць, котрі й отруїли гетьмана-емігранта у квітні 1671 р. (36).

Після втечі Тетері на Правобережній Гетьманщині розгорнулася боротьба за булаву між кількома претендентами. Спочатку фортуна схилалася на бік Степана Опари – сотника Медведівської сотні Чигиринського полку, який дістав підтримку деяких ногайських орд. У червні 1665 р. він уже проголосив себе гетьманом, а 19 липня того ж року побував у Корсуні. У вересні до нього у Корсунь підійшла тисяча ногайців з Білгородської орди, а пізніше – кілька мурз Кримського ханства, котрі мали, за деякими даними, аж 40 тисяч кінноти, хоч це, очевидно, явне перебільшення. Побачивши, що Опара не має підтримки українців, татари заарештували його й видали польському гетьману коронному Станіславу Яблоновському, а той звелів розстріляти Опару. Корсунь же лишився в козацьких руках, ним заволодів черкаський полковник Петро Дорошенко, якого Тарас Шевченко назве потім «останнім козаком» та «сонцем Руїни». Загибель Опари відкрила йому шлях до булави.

П. Дорошенко народився в Чигирині й був онуком того самого Михайла Дорошенка, гетьмана Війська Запорозького, котрий прославився походом на Крим 1628 р. і на Москву в роки «Смути». Батько Петра – Дорофій, був козацьким полковником. У часи Національно-визвольної війни Петро Дорошенко був уже прилуцьким полковником і належав до наймолодшої генерації сподвижників Богдана Хмельницького.

10 жовтня 1665 р. на козацькій раді в Чигирині Петра Дорошенка обрали гетьманом, що було пізніше (січень 1666 р.) підтверджено рішенням загальної козацької ради. Ставши гетьманом, Дорошенко зміцнив свою владу, розбивши брацлавського полковника Дрозденка. Брацлав було захоплено, а Дрозденка взяли в полон і розстріляли. У цей час у Корсуні вже стояв гарнізон Речі Посполитої на чолі з німецьким майором Темфіном (250 піхотинців), але будучи «голими й голодними», ці вояки тікали з міста (37). Через деякий час Дорошенко встановив свій контроль над містом.

Наприкінці лютого 1666 р. Дорошенко зібрав нову раду. На ній було вирішено «вигнати всіх ляхів з України до Польщі», вступити в союз із Кримським ханством і об'єднати всю Україну під булавою правобережного гетьмана. З цього часу почалися переговори з кримським ханом про воєнний союз та з Османською імперією – про політичний протекторат. Але Дорошенко не відразу розірвав стосунки з Польщею. 8 травня до Варшави прибули військовий писар Іван Чекаловський та полковники: корсунський Гнат Улановський, брацлавський Михайло Зеленський та чигиринський Прокіп Бережецький. Вони привезли політичні вимоги від Дорошенка. Але сейм 14 травня відкинув їх, а король Ян-Казимир відбувся лише обіцянками. Проте, незважаючи на невдачу цього посольства, правобережний гетьман, на прохання коронного хорунжого Андрія Полоцького, у липні скерував проти Брюховецького свої полки, у т. ч. й Корсунський (38).

У цей час Дорошенко довідався про мирні переговори між Польщею і Московією в с. Андрусові. На них Москва погодилася зректись претензій на Правобережну Україну з метою зміцнення свого панування на Лівобережжі. І ось правобережний гетьман вирішив примусити Польщу теж зректись своїх прав на Правобережжя. Восени він заручився підтримкою Криму. До нього на допомогу прийшло 30 тисяч татар. У відповідь польський уряд скерував в Україну 6 тисяч коронного війська на чолі з Маховським.

На початку грудня Маховський вдерся на Поділля. Але 19 грудня війська Дорошенка розбили його між Браїловим і Брацлавом. Це вже був прямий розрив з Польщею. Тому 13 січня 1667 р. Річ

Посполита й Московське царство уклали Андрусівське перемир'я на 13 років. За ним Правобережжя залишалося за Польщею, а Лівобережжя – за Москвою. Київ відходив до Москви лише на 2 роки, а Запорозжя ставало під спільну владу обох держав.

Андрусівське перемир'я юридично закріплювало визнання розділення України між Польщею й Москвою. Тому воно викликало загальне невдоволення в Україні. Це використав Дорошенко. Він уклав союзний договір з кримським ханом Аділь-Гіреєм і почав війну проти Польщі. У травні Дорошенко став зі своїм військом на р. Росаві під Корсунем.

Водночас ласий шматок вирішила урвати й Москва. З Канева під Білу Церкву було послано московський загін для приведення Поросся під владу царя. Але плани Москви не були здійснені. 25 травня під Білою Церквою наказний корсунський полковник Ковшевацький розбив московський загін (39). Цим російського ведмедя, хоча й тимчасово, але було загнано назад у свій барліг.

У вересні 1667 р. 24 тисячі козаків Дорошенка і союзні йому татарські загони на чолі з калгою Керім-Гіреєм вдерлися на Галичину. Їм протистояло 15-тисячне польське військо на чолі зі славним польським полководцем коронним гетьманом Яном Собеським, майбутнім королем Польщі (його мати, Теофіла, про що говорилося раніше, – дочка колишнього корсунського старости Яна Даниловича). Польське військо було блоковане під Підгайцями. Але після двотижневих боїв Керім-Гірей підписав із Собеським сепаратний мир. За таких обставин Дорошенко змушений був укласти угоду з Польщею. За нею Правобережжя знову переходило під владу польського короля, але коронному війську заборонялося входити до козацької України. Цю згоду скріпили взаємно присягою Дорошенко і Собеський.

Проте укладений мир не міг бути тривалим. Дорошенко хотів добитися самостійності для України, а поляки – повного відновлення в ній своєї влади. Самостійницькі прагнення Дорошенка принесли йому широку популярність в обох частинах України. В цей час у Чигирин до гетьмана приїхав київський митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський, і до кінця своїх днів був йому вірним другом і радником. По церквах усе частіше молилися «за

благочестивого, Богом даного гетьмана Петра» і не поминали царя Олексія І.

На Лівобережжі все більше посилювалося невдоволення населення промосковською політикою Брюховецького. Виявилася його соціальна демагогія. Лівобічного гетьмана покинули навіть його найближчі особи, зокрема кошовий отаман Іван Сірко. Тому, бачачи загальне невдоволення, Брюховецький сам вирішив стати на чолі антимосковського руху. На раді старшини в Гадячі (початок 1668 р.) він заявив, що Москва хоче віддати Польщі Україну, а тому потрібно вигнати російських воевод і перейти під протекторат Порту.

Тоді ж, у січні 1668 р., Дорошенко також на раді в Чигирині закликав перейти під протекторат турецького султана. Під впливом цих рішень на Лівобережжі почалось антимосковське повстання. Було знищено майже всі російські залоги. Московські воеводи залишились тільки в Києві, Ніжині й Чернігові. Брюховецький почав переговори з Дорошенком. Останній же на початку літа перейшов Дніпро й наблизився до табору лівобережного гетьмана під Опішнею. А там лівобережні козаки вчинили заколот проти Брюховецького й убили його. 8 червня 1668 р. Петра Дорошенка проголосили гетьманом уже обох боків Дніпра. Це був момент найбільшого тріумфу славного гетьмана. Уся козацька Україна була в його руках. Саме на цей час Дорошенко видав оборонний універсал колишньому генеральному обозному Тимішу Носачу. Той звільнився з московського полону, але полон дався взнаки здоров'ю старої людини. Тому Дорошенко взяв Носача під «нашу особливу войсковую ...оборону» і дав йому всі його маєтності у Корсуні й поблизу Корсуня (будинки, хутори, млини, поля, сіножаті тощо) (40).

Становище гетьмана Петра Дорошенка не було, на жаль, міцним, бо нестабільним було й становище Гетьманщини. З усіх боків її оточували вороги. Допомога татар була ненадійною. Значна частина Лівобережжя – Сіверщина – боялася поривати з Москвою. До того ж із заходу почали наступати поляки. Дорошенко поспішив на Правобережжя. Наказним гетьманом залишив чернігівського полковника Дем'яна Многогрішного, який під тиском про-

московської партії зрадив свого гетьмана. На раді старшини у Новгороді-Сіверському Дем'яна було обрано «гетьманом Сіверським». Новообраний гетьман почав переговори з московським царем.

У цей час Дорошенка зрадили татари. Вони підтримали запорозького писаря Петра Суховія, якого запорожці проголосили гетьманом. Дорошенко лютував, погрожував, що переверне увесь Крим «догори ногами». Боротьба з Суховієм затяглася більше, ніж на рік, і в результаті цього Лівобережжя для Дорошенка було втрачене, хоча деякі полки підтримували правобережного гетьмана аж до весни 1670 р.

У березні 1669 р. в Глухові відбулася рада лівобережних полків у присутності московських послів. На ній гетьманом було обрано, звісно, Дем'яна Многогрішного. 16 березня новообраний гетьман уклав з Москвою «Глухівські статті», які значно обмежували українську автономію. Московські воєводи сідали в Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині й Острі. Реєстр становив 30 тисяч козаків. Гетьман позбавлявся права зноситися з іноземними державами. А українським купцям заборонялося ввозити на продаж до Московщини горілку й тютюн. Враховуючи складне становище Лівобережжя, у лютому 1669 р. в Корсуні як «найславнішому місті» зібралася рада правобережних полковників. Вони вирішили почати війну з Москвою та укласти союз з Османською імперією (41). Підготовка до війни проводилася досить ретельно. Невипадково київський митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський перед цим виголосив проповідь у церкві в Чигирині, в якій закликав козаків до єдності, негативно поставився до можливого союзу з Річчю Посполитою, пригадавши, що «Польща з'їла Виговського, бо він їй щиро служив.., а поляки показали йому трояндову квітку, яка перетворилася в отруту. Так його винагородили за те, що він Польщу зі шведами, московою і татарами помирих» (42). Врешті рада відбулася в Корсуні 21 (чи 22-го) березня 1669 р., і на ній Дорошенко «турецькому султану присягу вчинив». На раді було 500 правобічних старшин і близько 20 лівобічних, а також турецькі послы: візир Магмут та паша Делівер. Дорошенко уклав із Туреччиною «Корсунські статті», згідно з якими султан обіцяв

допомогу Україні у війні з Річчю Посполитою та Москвою, а українське населення звільнялося від сплати податків і данини на користь Порти. Цікаво, що існує ще один опис Корсунської ради, але вже іншої, яка відбулася 22 березня 1669 р. Хоча один список цього документа нами було знайдено ще у 1979 р. (43), але руки не дійшли до його публікації. Зате його (за іншим списком) ґрунтовно проаналізував і видрукував львівський історик М. Г. Крикун. Рада розпочалася в полі під Корсунем у присутності турецького і молдавського послів. Дорошенко сів у раді, поклав на килим булаву й бунчук і запропонував обрати когось замість себе гетьманом. Але всі козаки вигукнули: «Не хочемо нікого, тільки тебе, Петра Дорошенка». Тоді Дорошенко взяв у руки клейноди й повів мову про можливого союзника, і вибір усіх схилився на бік Туреччини. Присутній турецький посол подарував гетьманові на знак приязні каптан і золотоголову фєрязь, підшиту білим хутром. Дорошенка тут-таки перевдягнули в цей одяг і відрядили до Корсуня. Після цього були розіслані гетьманом відповідні універсали по полках, виїхали послы на Січ і в Крим. У Корсуні в цей час перебували київський митрополит Йосиф Нєлюбович-Тукальський і архімандрит Гедеон (Хмельницький), але в поле вони не виїжджали (44). Тоді ж, 23.(13).03.1669 р., Дорошенко видав у Корсуні універсал щодо підтвердження прав Пустинно-Микільського монастиря в Києві на дніпровський перевіз між Пекарями та Прохорівкою (45).

Перехід під протекторат Османської імперії не викликав захоплення в народі. Вороги Дорошенка почали поширювати чутки, що він нібито «запродав Україну в турецьке ярмо». У червні п'ять правобережних полків, серед яких був і Корсунський, відпали від Дорошенка й піддалися гетьману Суховію. Вони разом із татарами взяли в облогу Дорошенка в с. Конончі (нині село Канівського району) над р. Россю. Але через втручання османського посла татари залишили Суховія й проголосили гетьманом уманського полковника Михайла Ханенка, котрому присягнув і Корсунський полк. 2 вересня 1670 р. в Острозі Ханенко підписав договір з польським урядом, за яким Правобережжя визнавало владу Польщі й лише козацький стан отримував певну автономію.

Резиденція гетьмана мала бути поперемінно то в Корсуні, то в Каневі. У цих містах мушили стояти польські гарнізони нібито для кращої оборони від татар (46).

На початку березня 1671 р. в Корсуні зібралася козацька рада (московський агент Костянтин Христофоров, що повертався зі Стамбула з грецькими купцями, чув про раду в Корсуні від грецького купця Мануїла. Отже і в цей період Корсунь залишався центром торгівлі, навіть міжнародної), котра висловила повну довіру Дорошенкові та підтвердила його гетьманство на обох берегах Дніпра. Крім іншого, з ради було послано протест проти дій М. Ханенка та запорожців у зв'язку з острозькими домовленостями. 4.03(22.02).1671 р. з ради було послано листа до низових козаків із закликом підтримувати не Ханенка, а Дорошенка, бо острозькі домовленості не поліпшили суттєво становище Гетьманщини й козаків порівняно з періодом до 1648 р.: «Ляхи над нами старшиною бували, а кого хотіли, хоча б і найліпшого товариша, за найменшим приводом, ганебною смертю зі світу зганяли і ні в чому, як треба, не давали волі, а особливо віру нашу староруську понижували і церквам Божим вольності не даючи, скрізь по українських містах розширювали свої костели і взагалі з усіх мір тяжким ярмом підданства обкладали наш український народ. А якщо до війни було добре, то ніколи не треба було Війську Запорозькому з ними воювати. Тепер же, понад двадцять років воюючи і у багатьох битвах проливаючи чимало крові і кладучи свої голови, чи не сором би було нам цими недосконалими вольностями задовольнитися?» Тут же згадувалося, що «з цього ж міста Корсуня ми всі писали до короля» про кращі умови порозуміння і якщо на це король не пристане, тоді «скільки нам вистачить розуму і сил, будемо старатися й промишляти при Божій помочі, щоб утримати в цілості наші вольності» (46-а). Присутні на раді старшини та представники рядових козаків усіх правобережних полків і Переяславського полку з Лівобережжя, а також із Запорожжя постановили не пускати в Україну польську шляхту.

11(1).03.1671 р. Дорошенко, перебуваючи у таборі на Бутені, видав універсал, яким для зміцнення нового монастиря в Мошнах (Мошногорського) дарував млин Квіт на р. Росі в Стеблеві.

Підкреслювалося, що цей універсал особливо стосується стеблівських жителів і гетьманського резидента (намісника) у Стеблеві (47).

Тим часом розгорялася нова війна з поляками. Весь 1671 р. пройшов у дрібних сутичках, і лише наприкінці року Ян Собеський захопив Поділля. У жовтні Дорошенко, якого тіснили поляки, з козаками й татарами розташувався в Корсуні й почав укріплювати місто (48). Тоді ж під місто, за дещо перебільшеними даними, прийшло 40 тисяч татар. Сам гетьман і його брат Григорій стали в Лисянці. Майже весь листопад військо Дорошенка простояло в Корсуні та Лисянці, бо мобілізація козаків йшла повільно. Тому 26 листопада гетьман дав універсал з Чигирина, закликаючи корсунського, кальницького, черкаського і чигиринського полковників прискорити збір козаків. У цей час татари почали брати ясир, тому Корсунь, Канів і Богуслав зачинились і не хотіли пускати цих ненадійних союзників. Активізувалось переселення на Лівобережжя. У грудні від татар було очищено майже всю Україну, крім Чигирина, та в українських містах і містечках, у т. ч. у Корсуні й Стеблеві, на зимовий постій стало військо коронне. Проте вже у січні 1672 р. в Корсуні знову стояли татари. 17(7).02.1672 р. Дорошенко видав універсал про надання монастиреві в Лисянці с. Смольчиці (у Лисянському ключі) й доводив це повідомлення насамперед до корсунського полковника та лисянського сотника (49).

На початку весни 1672 р. в Україну прийшов сам султан Мухамед IV з 200-тисячною армією. Але ця допомога ще більше відвернула населення від Дорошенка. Через безчинства татар, як повідомив у своєму листі від 9 березня 1672 р. комендант Білої Церкви Льобель, було вбито корсунського полковника Ганібала (?), павлоцького полковника Гамеку (?) та корсунського писаря (50). Ганібал, можливо, був наказним полковником. Це ім'я не фігурує в літописах і джерелах, за винятком названої праці.

У липні Дорошенко розгромив під Четвертинівкою шеститисячний корпус Лутецького і козаків Ханенка, а на початку серпня разом із турками взяв Кам'янець-Подільський. У результаті цього 28 жовтня 1672 р. Річ Посполита й Османська імперія уклали Буцацький мирний договір, за яким Поділля ставало турецькою про-

вінцією, а Козацька Україна, як держава, перейшла під протекторат Османської імперії. Дорошенко проголосив закінчення війни з Польщею, і всі міста Правобережжя визнали його владу. Але сили гетьмана були виснажені. Були зруйновані Київщина й Брацлавщина. Серед населення поширювались чутки про знущення турків над християнами. Вони підбурювали народ проти Дорошенка, вважаючи його головним винуватцем розрухи. Тепер популярність почав набувати Я. Собеський, який всіма силами рятував свою Батьківщину. Дорошенко й сам виявляв незадоволення турецькою протекцією. Наприкінці грудня на раді в Чигирині вирішувалось питання доцільності османського протекторату. Та вона ухвалила не відступати від султана, бо «нікуди діватися».

У березні 1672 р. на Лівобережжі замість Д. Многогрішного Москва поставила гетьманом військового суддю Івана Самойловича. Скинутий гетьман, якого звинуватили у зносінах із Дорошенком і в намірі стати під турецьку протекцію, був відряджений до Москви, де його піддали жорстоким тортурам, і засуджений до страти, котру замінили довічним засланням до Сибіру. Там він, зокрема, відзначився у боротьбі з китайськими бандитами (хунхузами), брав участь у дипломатичних переговорах, які завершилися укладенням першого в історії російсько-китайського договору (Нерчинський договір 1689 р.). Через деякий час Многогрішний пішов у ченці й помер в одному з сибірських монастирів 1702 (?) р.

Новообраний лівобічний гетьман І. Самойлович 17 червня 1672 р. уклав у Козацькій Діброві поблизу Конотопа (тепер Сумська область) з Московією «10 статей». Вони доповнювали «Глухівські статті» 1669 р. і значно обмежували права гетьманського уряду. Сподіваючись на підтримку Москви, І. Самойлович вирішив об'єднати Україну «під своїм регіментом». Назривала нова війна. Лівобережні полки й московські війська зосередились біля Дніпра, з заходу загрожували поляки. Дорошенко зайнявся укріпленням сторожі на правому боці Дніпра, враховуючи польську загрозу. 23(13) грудня 1672 (?) р. він видав універсал, наказуючи козакам Білоцерківського та Паволоцького полків разом із сім'ями перебратися до Корсуня, куди і сам обіцяв підійти з військами (51).

На заході Я. Собеський розбив турецький загін Хусейна-паші під Хотином і 12 листопада 1673 р. взяв Хотин. Але поляки не розвинули свій успіх. Весною 1674 р. вони були вибиті з Молдавії.

Проте головні події розгорталися на сході. Наприкінці січня 1674 р. Іван Самойлович послав свого сина Семена з московським князем Ромодановським на Правобережжя. Військо Дорошенка стало в районі Корсуня й Лисянки. Тоді ж Самойлович під Лисянкою розбив військо Григорія Дорошенка, брата українського гетьмана. Він переховувався у місті, але козаки збунтувалися і видали Григорія лівобережцям. Семен Самойлович взяв Канів і послав у лютому під Корсунь Михайла Кияшка «з товариством». Але корсунці зачинилися в місті, і Кияшко відступив (52). Водночас корсунці не пустили і п'ять правобережних полків на чолі з осавулом Гамалією, через що ті відійшли до Лисянки.

У цей час у Корсуні жив Іван Мазепа, який з 1669 р. перебував на службі у гетьмана П. Дорошенка і виконував його різні дипломатичні доручення. У Корсуні десь у 1668–1669 р. він повінчався з Ганною, дочкою генерального обозного Семена Половця й удовою білоцерківського полковника Самійла Фридрикевича.

1674 р. приніс новий наступ військ Г. Ромодановського та І. Самойловича проти правобережного гетьмана. На початку року в Корсуні стояли Корсунський, Брацлавський, Кальницький і Паволоцький полки. Вони вели безперервні бої з військами Самойловича і Москви. Але воєнні поневіряння викликали невдоволення козаків. Серед них почали переважати промосковські настрої. Тому в лютому Дорошенка зрадили корсунський полковник Михайло Соловей, паволоцький – Костянтин Мигалевський та військовий суддя Я. Улізко. Вони перейшли на Лівобережжя і 17 березня на раді в Переяславі присягнули на вірність московському царю (53). На цій раді Михайло Ханенко склав булаву, надану йому королем Речі Посполитої, а Самойловича було визнано гетьманом «на два боки Дніпра, аж до Дністра». Самойловичу підкорилися Корсунь, Черкаси, Канів, Умань та інші правобережні міста (54).

Проте Дорошенко не здався. Протягом весни і літа за допомогою османського війська на чолі з візиром Кара-Мустафою він за-

йняв усе Правобережжя. Семен Самойлович змушений був відступити на лівий берег. Дорошенко залишився гетьманувати на руїні. Багато тисяч людей загинуло, багато пішло в татарську неволю, а ще більше розбіглося. Тікали в основному на Лівобережжя, часом спалюючи свої хати.

23 грудня 1674 р. Дорошенко видав універсал, у якому містився наказ, щоб усі жителі з населених пунктів понад Дніпром йшли до Корсуня. Туди обіцяв підійти і сам гетьман з кримськими ордами, які очолювали калга-султан і нурадин-султан (55). Привернути Дорошенка на бік Польщі мав намір і львівський єпископ Йосип Шумлянський. З відповідними пропозиціями він їздив до Дорошенка в Чигирин, а повертаючись додому, 16 лютого 1675 р. зупинявся в Корсуні. Проте Дорошенко відмовився від пропозицій Й. Шумлянського (56).

На початку 1675 р. на допомогу Дорошенку знову прибули турки й татари. 17 лютого у всіх містечках Корсунського полку стояла кримська орда Ширім-бея. 30 травня під Корсунем у с. Комарівці стала турецька сердюцька піхота сілістрійського паші. Під містом стала також орда мурзи Гарзі Тамір-бея. У цей час козаки Дорошенка мали мізерні запаси, і кожний день 10–12 з них переходило на Лівобережжя (57). Навіть корсунський полковник Григорій Шийко перейшов на московський бік.

Але не всі тікали до Самойловича. Так, 9 лютого в Стеблеві та інших містечках Корсунського полку зібралося понад 3 тисячі людей, які пішли до нурадин-султана Аділь-Гірея просити його «заступництва». Та козаки брата П. Дорошенка – Андрія – повернули їх до Корсуня, а звідти – до Сахнівки. Деякі з них пішли на Лівобережжя, а деякі – в Крим (58). Багато біженців з Корсуня і Мошен зосередилось у Каневі. Їх очолював корсунський полковник Федір Кандиба.

28 травня до Дорошенка в Корсунь приїхав його посол до османського султана Остафій Астаматій (Остаматенко, Астаматієнко). Він доповів гетьману про ситуацію в Османській імперії і сказав, що турки вирішили усунути його. Тому в червні Дорошенко став з ханським сином під Корсунем, а потім відійшов до Чигирин, залишивши в місті 3 тисячі татар. Турки поставили в Корсуні й

Богуславі по 300 осіб сердюків і компанійців, а «городових козаків» там уже не було (59).

Влітку 1675 р. Корсунь здався війську Івана Самойловича і князя Ромодановського. Всіх корсунців «спровадили на Задніпря». А поляки, прийшовши, спалили місто з церквами.

28 вересня 1675 р. до лівобережного гетьмана І. Самойловича городовий Антон привіз грамоту від корсунського полковника Федора Кандиби, щоб прийняти «під превелику державу великого государя... і наш регімент». Гетьман своїм універсалом дозволив Корсунському полку «зі всіма добрами й святоствами церковними» йти за «Дніпро, де схоче». Універсалом від 12 січня 1676 р. Самойлович дозволив корсунцям «в полку Ніжинському займати й купляти ґрунти». Корсунці на початку вересня осіли в Конотопській і Мглинській сотнях (60).

У цей час колишня популярність Дорошенка обернулась у ненависть до нього. Турки повністю зруйнували Правобережжя. Дорошенка почали залишати навіть близькі йому люди, зневірившись в успіху його справи. Останньою краплею для Дорошенка була смерть восени 1675 р. київського митрополита Й. Нелюбовича-Тукальського. Всіма покинутий, Дорошенко на раді в Чигирині 10 жовтня склав булаву. На початку 1676 р. він вислав свої гетьманські клейноди, прапори й санджаки до Москви. Там українські прапори протягнули вулицями північної столиці й кинули до ніг царя. Потім їх на три дні виставили на показ народу.

У вересні 1676 р. московське й лівобережне війська підступили під Чигирин, і 19 вересня після короткого бою Дорошенко здався на милість Самойловича й Ромодановського. Його було заслано до Москви, а звідти в село Ярополче, де він і помер (1698 р.). Так, серед нечуваної руїни зійшов з політичної сцени славний гетьман Петро Дорошенко. Він усі свої сили віддав для об'єднання України, утворення незалежної Української держави. Його не оцінили сучасники, бачачи лише кінцевий результат дорошенкової справи...

Після усунення Дорошенка край лежав у руїнах. Людей залишилось мало. Але ще весною 1676 р. з Лівобережжя повернулось багато тих, хто раніше пішов туди. Вони поселялися поблизу Бо-

гуслава та Корсуня. Жителі Корсуня повернулись на попелище й почали відновлювати місто (61). 23(13).09.1676 р. лівобічний гетьман Іван Самойлович звернувся з листом до охочокомонного полковника Іллі Новицького та ротмістра Якова Павловського, щоб вони при okazji заїхали в Корсунь і якнайласкавіше обійшлися з тамтешніми людьми, «недавно на попелиска собраными и убогими», щоб вони не схилялися до наказного гетьмана Остапа Гоголя, прихильника орієнтації на Річ Посполиту. Самойлович закликав також у разі потреби битися з військами Гоголя і не пускати їх до міста (62).

Незважаючи на те, що після зречення гетьмана Петра Дорошенка Іван Самойлович намагався об'єднати Лівобережну й Правобережну Україну, над Україною знов нависли чорні хмари. Річ Посполита у 1676 р. підписала з Османською імперією Журавненський мир, за яким перша знову визнавала право Порти на Правобережжя. Довідавшись про зречення Дорошенка, весною 1677 р. турки звільнили Юрія Хмельницького з Єдикульського замку та проголосили його «князем Малоросійської України». Хмельниченко оселився в Немирові, звідки почав приводити під свою владу правобережні міста. У серпні він з'єднався з турецькою армією, яка безуспішно намагалась узяти стару гетьманську столицю – Чигирин. У липні 1678 р. турецький візир Капудан-паша все ж захопив Чигирин. Щоправда, московська залога, відступаючи, спалила місто.

Влітку турецька армія з Чигирини вирушила на північ. До неї входили й полки Ю. Хмельницького, серед котрих був і Корсунський полк на чолі з Іваном Яненком. За наказом «князя України» Яненко з татарами взяв Корсунь, Мошни, Медвин, Черкаси й Канів. Своєю ставкою він зробив Корсунь, де і «житло собі будуючи, як раніше, звабив до послушництва бусурманського людей корсунських». Яненку султан прислав «декілька грошей заради прелесті» (63).

Під час наступу Хмельницького лівобережний гетьман Самойлович наказав насильно переганяти правобережних людей на Лівобережжя. Але ті чинили опір. Так, у жовтні переяславський полковник Іван Лисенко, щоб перегнати людей з Корсуня й Мошен,

спалив «хліб, як і кінські корми», і ці люди zostалися «лише з душами». Але так ніхто і не пішов на лівий берег.

18 листопада Яненко з татарами в 150 осіб і козаками «того боку різних міст 150 чоловік» зробив набіг за Дніпро на Переяславський полк. Під Іркліївом він узяв «всякого люду чоловік з 30». Після цього султан дав йому право набирати «охоронників за плату у 4 левна» на місяць.

На зиму турки покинули Україну, але залишили Ю. Хмельницькому татар. Та на початку 1679 р. «орди немалие з Яненком війшли о Богоявленії под Козелец и там великую шкоду у людей учинили коло Дніпра». Самойлович сам вирушив проти нього, і Яненко відійшов за Дніпро. Після цього лівобережний гетьман знову послав на Правобережжя свого сина, який зруйнував Корсунь, Мошни, Драбівку, Черкаси і Жаботин, але Яненко «з своїми утікл» (64). Щоб позбавити засобів для утримання турецьких залог, а тим самим і підтримки Юрію Хмельницькому, гетьман Самойлович вирішив провести на Правобережжі жорстоку акцію. Людей з Правобережжя насильно було перегнано на лівий бік Дніпра. Цей «великий згін», який проводив наказний гетьман лівобережний, старший син Самойловича Семен, перетворив південну Київщину на безлюдну пустелю. У Хмельницького лишилось усього 2 полки: Корсунський (з Яненком на чолі) і Кальницький (з Коваленком на чолі), а також Поділля. Він хотів закликати людей з Молдавії, але тут з них так немилосердно стягували різні податки, що вони тікали назад. Хмельницький звелів замордувати наказного гетьмана Астаматія, а потім і ряд старшин. Врешті-решт ці вчинки обурили навіть звиклих до жорстокості турків, і вони стратили «князя України» в Кам'янці (Кам'янець-Подільський) восени 1681 р., а Яненко здався Самойловичу.

Український народ проклинав гетьмана Самойловича за розруху, котру він приніс на Правобережжя. На 1682 р. Корсунь залишався зовсім безлюдним. Як писав один польський поет: «мають міста свої цвинтарі і, як люди, вмирають; люди закінчують смертю, а міста руїною» (65). Про загальне запустіння писав і літописець Величко: «Бачив я багато городів і замків безлюдних, опустілих, валів високих, як гора, що були насипані працею

рук людських; бачив руїни стін, що притулилися до землі, покриті цвіллю, обросли бур'яном, де гніздилися гади та черви; бачив покинутими розкішні степи українські, широкі долини, прекрасні ліски і діброви, великі садки, річки, ставки, озера, що поросли мохом, очеретом та бур'яном; бачив на різних місцях багато людських кісток, для яких покривалом було одне небо, бачив, і питався розуму свого: хто були вони? ось вона – ся Україна, яку Поляки назвали раєм світу польського, ся Україна, що перед війнами Хмельницького була другою обітованою землею, прекрасна, всяким добром багата наша родина, що без вісти втратила перших своїх мешканців, предків наших, Україна малоросійська, повергнута Богом в пустиню» (66).

Ще у липні 1678 р. Москва з Польщею продовжили між собою Андрусівське перемир'я. А 23 січня 1681 р. Московське царство, з одного боку, й Османська імперія і Кримське ханство, з другого, підписали Бахчисарайське перемир'я на 20 років. За ним територія між Бугом та Дністром і південна Київщина не повинні були заселятись.

Настав апогей Руїни, коли людей на Правобережжі було не більше, ніж десь у пустелі. Український історик Дмитро Дорошенко писав, що пустеля, котра утворилася в південній Київщині, була ніби надгробним пам'ятником на могилі визвольних змагань. Народ, який був досить волелюбним, не зумів виявити політичної зрілості настільки, щоб зрозуміти змагання власних далекоглядних провідників. У результаті він залишився знаряддям у руках своїх хижих, але більш організованих сусідів і перестав бути господарем на власній землі.

Незважаючи на Бахчисарайське перемир'я, турецький уряд дав Правобережну Україну господарю Молдавії Георгію Дуці, який присвоїв титул «господаря земель молдавських і земель українських» і почав колонізувати край. Дука призначив і «наказного гетьмана», ним став Ян Драгинич. Він заходився відроджувати старовинні українські міста Подніпров'я – Корсунь, Чигирин, Черкаси, Умань та ін. На козацькій раді під Немировом корсунським полковником було обрано Івана Губар-Бершадського. Скрізь були розіслані універсали із закликом переселятися на Правобережжя.

Переселенцям обіцяли всілякі вольності. Народ справді почав сходитись, осаджувати старі міста, в т. ч. і Корсунь. У 1680 р. тут уже нараховувалося 220 будинків.

Відродження Правобережної України під турецьким протекторатом тривало недовго. Постійне збільшення вільного населення злякало султана. Тому у 1683 р. він відкликав Дуку з України, а людей, які вже встигли осісти, розігнали. Проте люди продовжували переселятися з Лівобережжя на Правобережжя, тут з'явилися поселенці із Західної України. Вони осаджували хутори й утворювали збройні загони молодців, які промишляли війною з татарами.

У цей час заселялась і Корсунщина. Заселення краю почав організовувати Захар Іскра. Він був переселенцем з Лівобережжя і родичем Івана Іскри, майбутнього полтавського полковника. Пізніше цей Іскра з генеральним писарем В. Кочубеєм своїм доносом видали Петру I незалежницькі плани І. Мазепи. Але Петро I їм не повірив, і З. Іскру прилюдно стратили (1708 р.).

У 1683 р. польський король Ян III Собеський розірвав мир з Османською імперією і, на прохання австрійського цісаря, звільнив Відень від турецької облоги. У його війську було близько 5 тисяч українських козаків, яких набирали на півдні Київщини, у тому числі й на Корсунщині. У війську короля був і майбутній корсунський полковник Захарій Іскра. Після цього, 20 червня 1684 р., король дозволив козакам заселити територію навколо Корсуня, Лисянки, Черкас і Умані, на берегах річок Тясмина й Тікича. Правобережні козацькі полки почали рости «як гриби після дощу». Козаки взялися будувати слободи в Корсуні, Богуславі, Мошнах, Драбівці та інших містечках. Сюди переселялися люди з-за Дніпра, прихідці із Запорожжя, селяни-втікачі, дрібна шляхта та ін.

16 травня 1686 р. Річ Посполита і Московське царство уклали мирний договір – «вічний мир». Договір був укладений на основі Андрусівського перемир'я 1667 р. Річ Посполита визнавала за Московським царством Лівобережну Україну, Київ, Запорожжя, Чернігово-Сіверську землю з Черніговом та Стародубом. Північна Київщина, Волинь і Галичина відходили до Польщі. Брацлавщина та південна Київщина ставали нейтральною незасе-

леною зоною між Польщею та Москвою. Поділля залишалось під владою Туреччини. Проте це було чистою формальністю. Бо вже у 1685 р. польський сейм видав конституцію, згідно з якою на Правобережжі призначались королівські комісари для заселення краю. Лівобережний гетьман Іван Мазепа (гетьманом був обраний у 1687 р., коли було скинуто І. Самойловича) пізніше скаржився, що наперекір договору агенти правобережних полковників зваблювали народ з лівого на правий берег Дніпра. Скаржився він і на те, що впливові особи Речі Посполитої, наприклад великий гетьман коронний Станіслав Яблоновський, всупереч умовам укладеного миру задумали заснувати слободу в Корсуні навесні 1691 р. (про це Мазепі писав у своєму листі київський митрополит Гедеон Четвертинський). Але Мазепа скоригував свою позицію, коли довідався, що відроджують запустілі міста козаки. Тоді найбільше переселенців ішло в полки Іскри та Самуся Ці полковники, хоч і відновили слободи в Мошнах, Драбівці, Корсуні й Богуславі, але відчували на собі все більший тиск з боку влади Речі Посполитої і магнатів. Зокрема, на поселенців Корсуня й Драбівки чинив тиск коронний гетьман Речі Посполитої Станіслав Яблоновський. Тоді козак Данило Федоренко, який займався відродженням Корсуня й заснував Драбівку, звернувся у 1690 р. по допомогу до гетьмана Мазепа, а той – до царів Петра I і Івана V, щоб це село було включене в межі Лівобічної Гетьманщини. В іншому своєму листі від 22(11).05.1690 р. Мазепа писав московським царям про лист, який написав до нього «з запустілого города Корсуня осадчый Данило Федоров, ознаймуючи, будто з своїй ку православної віри горливости и з зычливости ку нам, же відомо ему учинилося, что на сеймі полском ніякоес діло против сторони всероссийской противное усовітовано и он... хочет прийти... под мой реймент». Мазепа зрозумів і приховані наміри Федоренка, що той хотів таким чином добитися допомоги хлібом новопоселенцям, бо «на том запустілом городищи докучает им голод, а при голоді и небезпеченство житя», бо у світлу середу після Великодня ординці з Кизи-Кермена нагрянули під Корсунь, захопили майже всіх коней і поневолили багато людей. 15(4).07.1690 р. Мазепа писав про нове звернення до нього Федоренка «з запустілого города

Корсуня» через гінця-козака, щоб перейти під владу лівобічного гетьмана. Мазепа переслав листа зі своїм донесенням до Москви, щоб дістати відповідні інструкції, а поки що задля збереження миру просив Федоренка почекати, але водночас інформував його про все, що робиться на Правобережній Україні (66-а). Далі були нові контакти Мазепи з Федоренком і врешті була дана обтічна відповідь від московських царів. У ній (березень 1692 р.) від Мазепи вимагали надати карту, де вказати місцезнаходження Драбівки. Розгляд питання знову затягнувся, але Федоренко почувався досить упевнено, навіть погрожував помститися С. Яблоновському. Про цю погрозу, висловлену в Батурині королівському представникові Кіріаку Ісаровичу, той поспішив повідомити Яна III Собеського (67).

Ще у 1686 і 1687 рр. Корсунський полк на чолі з З. Іскрою у складі війська польського короля Яна III Собеського ходив у Молдавію проти турків. У цих походах Іскру було поранено, але, як нагороду, він отримав землі у м. Житомирі. Тут варто зазначити, що після свого відновлення Корсунський полк мав значно меншу кількість козаків, ніж до Руїни. Згідно з «Компутом Війська Запорозького й. к. м., складеного під Кашперовцями паном каштеляном холмським, полковником й. к. м. для й. м. ксьонза Банесани, комісара апостольського» від 1689 р., у корсунського полковника З. Іскри було 17 старшин та 280 осіб «черні». Кількість старшини та «черні» Корсунського полку майже не відрізнялася від інших полків. Так, у полковника Самуся було 14 старшин і 150 осіб «черні», у полковника Гришка – близько 50 старшин і 514 «черні» (68). Гетьман Іван Мазепа у своєму листі від 18(8).02.1690 р. цареві розглядав проблему прикордонної сторожі для припинення контактів Січі з Річчю Посполитою. Але якщо її поставити на білоцерківському шляху, то люди, котрі живуть поблизу Корсуня й Богуслава і котрі займаються пасіками та мисливством, виявлять цю сторожу і дадуть про неї знати у Білу Церкву (69). У 1691 р. люди Мазепи схопили на Правобережжі й доправили до Києва, митрополитові Варлааму Ясинському, старця Сильвестра, який втік з «монастыря Гадяцкого киселского» і почав «запустелой городок Корсунь осаживать і чернцов збирать». На запит Мазепи

царі Петро I та Іван V у березні 1692 р. наказали старцеві Сильвестру як «изменнику и пререкателю мира» винести кару на свій розсуд, найкраще вислати у якийсь великоросійський монастир (70). Але процес відродження регіону потроху набирив обертів. Незважаючи на воєнні завірюхи, яких не бракувало і в наступному столітті, зростало населення краю, будувалися церкви й монастирі. Тут варто вказати на будівництво у Стеблеві Свято-Преображенського (1719) та Свято-Микільського (1731) храмів, причому зауважимо, що Свято-Микільський було поставлено «коло старої» (церкви); у Сидорівці – Свято-Преображенського храму (1716 і 1744 рр.) (71).

Після відновлення правобережних полків перед польським урядом виникла проблема відновлення козацького самоврядування. Уряд пішов на її розв'язання: у 1690 р. гетьманом над козаками став Самійло Самусь, «від короля поставлений, і булава з клейнодами йому прислана». Тобто козацькими полками, як і раніше, почав керувати гетьман, що перебував на службі у короля.

У 1691–1696 рр. козацькі полки, у т. ч. Корсунський З. Іскри та Фастівський С. Палія, взяли турецькі міста Кизи-Кермен, Тягин, Очаків і Буджак. Проте татари також чинили набіги на Правобережжя. Так, у червні 1695 р. вони напали на Київщину. Біля греблі за Корсунем їх зустріло кількасот козаків на чолі з Палієм та Іскрою, але татари загнали їх у місто. Під час бою загинуло багато українців, а сам Палій ледве не потрапив у полон. Татари спалили всю округу до Богуслава і взяли велику здобич. Коли вони дізнались, що з Лівобережжя на допомогу вирушило кількасот полків, то повернули назад (72). На початку 1696 р. у Корсуні сидів ротмістр Речі Посполитої Синиця, який інформував своїх зверхників про боротьбу Мазепи з Петриком, причому Палій пішов на допомогу гетьманові (73).

Антитурецьку воєнну кампанію очолював коронний гетьман Станіслав Яблоновський. Він вів «Щоденник військових видатків за 1693–1696 рр.», згідно з яким 200 козаків З. Іскри отримали 1427 талерів (74). Ця інформація цінна тим, що одночасно названо цифру козаків Корсунського полку на службі у польського короля після його відновлення та суму платні. Вона була невелика. Для

порівняння використаємо ціни 1690 р.: «жито було по злотих 16, пшениця по 20, овес по 8».

Для контролю за кількістю правобережних козаків складались військові компути. Так, за компутом 1694 р. у З. Іскри було 200 піших козаків, стільки їх було в нього і за компутом 1695 р. Якщо порівняти з компутом 1689 р., то чисельність полку зменшилась на 80 козаків. Це може свідчити про певні фінансові труднощі польської влади у зв'язку з війною, яку вона вела з Османською імперією. Згідно з компутами кінця XVII ст., Корсунський полк, на відміну від реєстру 1649 р. і присяжних списків 1654 р., вже не був найбільшим в Україні. Так, за компутом 1695 р. полк Самуся налічував 600 козаків, Палія – 300, Абазина – 100.

У квітні 1695 р. сенатська комісія прийняла «Плату і барви війську Козацькому, яке прийшло з поля 1695 р.», внаслідок чого чисельність корсунських козаків З. Іскри збільшилася до 300 осіб. Це було викликано тим, що почастишали напади татар на Правобережжя. Захист південних кордонів Речі Посполитої тримався, в основному, на правобережних козаках. Тому польський уряд змушений був збільшувати кількість козаків, які отримували державну платню.

Численні війни призвели до занепаду господарства полку. Так, у 1698 р. «в Україні дорожнеча в хлібі велика була». Наступного року також «дорожнеча була великою..; таке було і в році 1700».

20 червня 1699 р. через протиріччя з козаками шляхта на пацифікаційному сеймі постановила: «скасувати всі полки [козацькі. – Ю. М., С. С.], як піші, так і кінні». Це мотивувалося тим, що «поляки не мали потреби більше в козацькій міліції внаслідок укладеного трактату з Портою». 20 серпня коронний гетьман Яблонівський дав універсал правобережним полковникам з наказом ліквідувати свої полки (75).

У відповідь на антикозацьку постанову сейму козацькі полковники вирішили укріплювати свої міста. Іскра в Корсуні, Палій у Фастові, Самусь у Богуславі, Абазин у Черкасах почали будувати оборонні споруди. Так, Іскра в Корсуні побудував нові підземні ходи (взагалі підземні ходи в місті частково збереглися до сьогодні) на випадок облоги. Майже рік пройшов у тривожному чеканні.

І ось узимку 1702 р. до Корсуня для виконання постанови сейму прибув корсунський староста Олександр Яблонівський з озброєним загоном і почав вимагати від козаків залишити міста і села Корсунського полку. У відповідь козаки перебили католиків та юдеїв. Це сталося і в Богуславі та Лисянці. Після цього наказний гетьман Самусь присягнув на вірність московському цареві й повстання охопило всю південну Київщину. Повстанці оточили Білу Церкву, фортеця котрої була головною опорою польської влади. Проте польський уряд скерував на Правобережжя 2-тисячне польське військо на чолі з гетьманом Яном Потоцьким. Воно розбило козаків під Немировом, Слободищами і Костельнею. Але 26 жовтня Корсунський полк Іскри та Богуславський полк Самуся розбили військо Потоцького під Бердичевом і оволоділи містом (76). Майже одночасно, після сімох тижнів облоги, 10 листопада Фастівський полк Палія штурмом захопив Білу Церкву. З падінням цього форпосту повстанці оволоділи Поділлям і північною Київщиною. Відповідаючи на перемогу повстанців, поляки розв'язали терор проти мирного населення.

Та влада Речі Посполитої на Правобережжі захиталася. Ситуація ускладнювалась і участю її у Північній війні проти Швеції. Воєнні дії на півночі країни відволікали значні військові сили поляків з Правобережної України. Тому в листопаді 1702 р. шляхетські сеймики Подільського й Волинського воєводств скликали посполите рушення (ополченців). Воно сформувалося під Березанями і у січні 1703 р. під командуванням польного гетьмана Адама Сенявського почало контрнаступ на козаків. Протягом січня-лютого поляки відновили свою владу в Подільському і Брацлавському воєводствах. Але наступ на головний осередок повстання – Корсунщину, Богуславщину та Фастівщину – зазнав невдачі. Тому Річ Посполита почала вимагати від Росії допомогти придушити виступ. В іншому разі вона погрожувала укласти мир зі Швецією.

Весь 1703-й і першу половину 1704 р. «Палій в Білій Церкві, Самусь у Богуславі і Іскра в Корсуні укріпляли свої міста, розширяли поселення» (77). Укріплення козацьких міст підтверджувало наміри полковників зберегти козацтво на Правобережній Україні,

повернути йому колишні права. Полковники готувалися захищати полкові міста, які були символами колишньої козацької держави. Однак українці дістали ножа в спину. У травні 1704 р. за наказом російського царя Петра I лівобережні полки на чолі з гетьманом І. Мазепою переправились на Правобережну Україну для боротьби з польським королем Станіславом Лещинським, союзником шведського короля Карла XII. Користуючись цим, козаки відновили свій устрій на Поділлі, Брацлавщині й Київщині. Серед козаків почав набувати популярності один із лідерів повстання – фастівський полковник С. Палій, боротьба якого проти польських військ короля Августа II об'єктивно робила його союзником Карла XII. Це викликало гостре невдоволення Петра I, який наказав Мазепі арештувати Палія, що гетьман мусив зробити. 31 липня у Бердичеві Палія було заарештовано і відряжено до Москви, а звідти з наказу царя заслано до Тобольська (Сибір). Польські війська розбили повстанців, тяжкопораненого Абазина посадили на палю, Самусь із рядом інших полковників та сотників утік до Молдавії. Це був останній акорд повстання 1702–1704 рр. на Правобережжі (78).

Після приходу на Правобережжя І. Мазепа почав роздавати землі, укріплюючи цим свою владу. Його владу визнали також Іскрата Самусь. Родич Мазепа – охочекомонний полковник Антон Танський на підставі універсалу від 15 грудня 1705 р. дістав с. Яхни і селище Микитинці Корсунського полку (79).

У 1707 р. І. Мазепа замінив на посаді корсунського полковника неспокійного З. Іскру на більш лояльного Андрія Павловича Кандибу (він був водночас і уманським полковником). Тоді на Правобережній Україні існувало сім полків, у т. ч. й Корсунський. Вони входили до складу війська лівобережного гетьмана й підкорялися лише йому. До речі, 12 жовтня 1707 р. ігумен корсунського Свято-Онуфріївського монастиря Гедеон Вольський отримав універсал гетьмана І. Мазепа з підтвердженням на володіння угіддями, які пожалували монастирю П. Сагайдачний, Г. Золотаренко, Г. Гуляницький і його дружини (80).

Восени 1708 р. на Лівобережну Україну вступило шведське військо короля Карла XII. До нього приєдналися гетьман Мазепа

зі своїми козаками і запорожці на чолі з кошовим Костем Гордієнком. 8 квітня вони уклали між собою шведсько-український союзний договір. За його умовами Україна визнавалась незалежною державою, а шведський король зобов'язувався надавати допомогу українському народові у боротьбі проти московських військ на території України. 9 квітня київський губернатор князь Дмитрій Голіцин сповістив корсунського полковника Кандибу про перехід Мазепи на бік шведів, а 13 квітня наказав йому долучитися до війська генерал-майора Г. Волконського й виступити до Чигирина (81). Кандиба виконав наказ губернатора і вже з-під Чигирина разом зі своїми козаками виступив на Кодак. По дорозі він розбив загін запорожців, які підтримували Мазепу. У березні 1709 р. він пильнував шляхи, зокрема в Кальниболоті на Вінниччині, щоб не проходили прихильники Мазепи (82). 14–15 (4–5) травня 1709 р. у Корсуні перебував князь Дмитрій Голіцин. Того ж місяця Корсунський полк брав участь у ганебній акції – зруйнуванні Запорозької Січі, приєднавшись до каральних російських військ. Після цього Скоропадський скерував його в район Чуднова на з'єднання з Богуславським та Білоцерківським полками, де вони мали діяти проти військ магната Сапіги – прихильника Карла XII (83). У липні 1709 р. за наказом О. Меншикова Корсунський полк приєднався до військ генерал-майора Волконського і мав нести сторожу понад Південним Бугом, а за наказом гетьмана Скоропадського полк мав спочатку перепочити під Уманню. Цю сторожу він ніс у вересні–грудні 1709 р., а на початку 1710 р. Кандиба був змушений розпустити полк на відпочинок і його козаки мусили пройти через Уманщину і Немирівщину, де мали конфлікти з московськими військами. Тим часом краєм пройшлася пошесть, яка забрала у Корсуні чимало людських життів. Тоді зросло невдоволення з боку простолюду Корсунщини проти польського панування, почали гуртуватися повстанські загони коло Чорного Ташлику у Бежбайраках, які готувалися до нападу на містечка Корсунського полку. У зв'язку з цим Іван Скоропадський наказував своїм листом від 20(10).03.1710 р. А. Кандибі бути особливо пильним. Дещо пізніше Кандиба вступив у контакт із Петриком з метою прискорити його перехід на царський бік, у травні-червні 1710 р. посилав

агентів до Бендер і Ягорлика та ін. (84). Повернувшись на Правобережжя, Корсунський полк привів до покори Білоцерківський полк, козаки якого підтримали шведів.

8 липня 1709 р. шведські й союзні їм українські війська були розбиті росіянами під Полтавою. Шведи в цій битві втратили понад 12 тисяч убитими й полоненими. Після цього вони почали відступ до володінь Османської імперії. Тому 11 липня Голіцин наказав А. Кандибі з полком йти в бік Переволочної, щоб перейняти Карла XII. Проте частина шведів на чолі з королем прорвалася до Туреччини й зрештою осіла в передмісті молдавського міста Бендер. З ними перебував і лівобічний гетьман І. Мазепа. Та 2 жовтня 1709 р. він помер, і тіло його поховали в Святогорському монастирі м. Галаца (нині – Румунія). Замість І. Мазепа на козацькій раді 16 квітня 1710 р. гетьманом було обрано генерального писаря Пилипа Орлика, палкого прихильника покійного гетьмана. Цікаво, що з Корсунем певною мірою були пов'язані долі рідні нового гетьмана. Орлик був одружений з Ганною – донькою полтавського полковника Павла Герцика, у якого було ще троє синів (Григорій, Іван, Опанас) і донька Марія (дружина переяславського поповича Володимира Максимовича). Під час повстання Мазепа Опанас був при боці Орлика. Григорій же та Іван Герцики з остраху перед репресіями покинули родини у Полтаві й вирішили втекти до Корсуня, «де вони мали свій двір і маєтності. Коли вони прибули до Чигирини, їх разом з іншими втікачами з Лівобережжя затримали тут корсунський полковник Кандиба і генеральний осавул Гамалія, а пізніше братів Герциків разом із дітьми прилуцького полковника Горленка та рядом інших значних козаків привезли в Ромни до Мазепа, де вже був Пилип Орлик з дружиною. Григорій Герцик торгував вином у обозі військ Мазепа, а після поразки гетьмана під Полтавою втік із ним та Орликом до Бендер, був слугою Андрія Войнаровського – племінника гетьмана. По смерті Мазепа Григорій Герцик і ще троє осіб супроводжували тіло покійного до Галаца, де й відбувся похорон (гетьмана відспівав галацький митрополит). Потім Григорій Герцик виконував дипломатичні доручення Орлика, зокрема їздив на Кубань до некрасовців – сподвижників Кіндрата Булавина, на Січ (1711) та ін. Його брат Опанас був відряджений

новим гетьманом до Швеції, а Іван служив при боці Григорія, займався ремеслом (шорництво). У 1721 р. Григорія Герцика було схоплено в Польщі й привезено до Петербурга, де він на допиті дав свідчення про себе й родину (85).

Виконуючи наказ російського командування, полк Кандиби певний час перебував на Низу. Але 17 жовтня Голіцин наказав полковнику частину полку скерувати «для охорони міст і слобод своїх», а самому Кандибі залишитись. Ті корсунці, що залишилися, були приєднані до московського війська, яке готувалося до походу на Бендери.

У цей час у Корсуні наказним полковником був Костянтин Ковбаса. За його наказом корсунці повбивали багатьох запорожців, які прийшли до міста «з мирними цілями». Тому князь Голіцин наказав відрядити в Білу Церкву Ковбасу і його осавула до гетьмана І. Скоропадського «для волі» (86).

Після свого обрання П. Орлик уклав союзний договір зі Швецією та Кримським ханством. 8 листопада 1710 р. Туреччина, підтримуючи позицію Орлика, оголосила війну Московській державі. У березні 1711 р. гетьман П. Орлик з 16-тисячним військом козаків і татар вирушив в Україну. Він розбив під Лисянкою генерального осавула Бутовича й оволодів Корсунем, Богуславом і Уманню (87). Українське населення радо вітало Орлика і здавало без бою міста, до яких підходили його війська. Але під час облоги Білої Церкви татари почали грабувати місцеве населення в межиріччі Росі, Тетерева і Дніпра, а козаки П. Орлика кинулися рятувати людей і майно. Це розвалило військо, і його залишки відступили до Бендер. Влітку 1711 р. величезна турецька армія оточила російську армію фельдмаршала Бориса Шереметева на березі р. Прут. Перед неминучою поразкою росіяни залишили туркам союзні їм козацькі війська, а самі відступили до Росії. Серед полонених козаків, вірогідно, були і корсунські.

12 липня 1711 р. Московське царство й Османська імперія підписали Прутську мирну угоду, за якою Росія віддавала Азов і пообіцяла залишити Правобережну Україну. 4 жовтня російський цар Петро I наказав «полковникам з полковою, сотенною і рядовою козацькою старшиною, козакам та іншим... на житло перейти в

Малу Росію, в тамошні полки» (88). З відходом російських військ Правобережжя почали окупувати польські військові підрозділи. Великий гетьман коронний А. Сенявський із сатисфакцією відзначав у листі до мазовецького воєводи від 19.04.1712 р.: «Вся Україна є тепер наша, бо аж від Сміли, Лебедина й Мотрони всі ті ріки (?) ми тримаємо». Потім він додав, що в Корсуні, Білій Церкві, Богуславі, Брацлаві та Немирові регіментар «української» партії коронних військ Галецький поставив потужні й добрі гарнізони (89). Того ж року польські власті розформували правобережні козацькі полки, у т. ч. й Корсунський. Але козаки не склали зброї, ще жива була надія на перемогу Пилипа Орлика, що виявилася марною. 10.02.1714 р. Сенявський писав до мазовецького воєводи: «Вся Україна є звільненою від нападів свавільних козаків Орлика завдяки праці частини польського війська», далі писав про перемоги під Немировом, Брацлавом і Кальниболотом (90). 29.04.1714 р. поручник Міцинський писав з Городища до регіментаря «української партії» Галецького про свій похід проти непокірних козаків. Виявляється, він зібрав у Павлоччі військо, став у Білій Церкві, з'єднався з майором Сакином та ротмістром Копицьким, з ними дійшов до Стеблева. Тут йому повідомили люди з Лисянки, що 4 дні тому полковник Матвій прибув з кількадесятьма кінними до Кальниболота і Городища. Кальниболоцькі люди хотіли повернути свою худобу, показуючи універсали коронного гетьмана, на що Матвій відповів: «Ми маємо свого гетьмана Орлика, а не єгомость пана Сенявського, що ви з ляхами держите». Потім козаки (450 кінних та піхота) пішли в Орловець, а польські війська кинулися навздогін. Бій був нещасливим для козаків... Тоді загинули чотири сотники, а двоє потрапило у полон; чотири осавули і отаман Балиський, чимало рядових козаків полягло на полі битви. Але частині повстанців із полковником Матвієм вдалося втекти. Потім карателі повернулися до Стеблева, бо в Корсуні було забагато війська. Але тут їм довелося сутужно через брак провіанту («будемо тут помирати з голоду, бо хліба довкола Корсуня і у Стеблеві нема») (91).

Після поразки справи Пилипа Орлика припиняються козацькі повстання на Правобережжі, остаточно зникає Правобережна

Гетьманщина. Так завершився козацький період в історії Корсунщини. Впродовж усього цього часу край був у самому вирі політичних подій. Вигідне розташування Корсуня сприяло тому, що він із невеличкого поселення виріс у велике місто, яке стало значним політичним і економічним центром України. Незважаючи на Руїну, це місто одне з перших постало з попелу і знову стало центром тогочасного життя. Зі скасуванням полкового устрою на Правобережній Україні почалося інше життя краю. Але пам'ять про козацьку вольницю жила серед людей. Формується гайдамацький рух, який продовжив козацьку справу і майже століття впливав на політичне життя України.

ВЪ ОРСУНЬ
КЪ АНЦЫ

РОЗДІЛ

З ГАЙДАМАЦЬКОГО
МІНУЛОГО КОРСУНЩИНИ

«Спасибі, дідусю, що ти заховав
В голові столітній ту славу козачу:
Я її онукам тепер розказав».

Т. Г. Шевченко

Шайже все XVIII ст. пройшло на Україні під знаком гайдамацького руху, який був продовженням козацької традиції. Після ліквідації козацтва на Правобережній Україні відбулася трансформація національно-визвольного руху. Слово «гайдамака» має тюркські корені й походить від слова «гайда» – «турбувати», «гнати», «переслідувати»; ним в Україні називали людей, які виступали проти польської влади. Вперше цей термін фіксується щодо українських реалій якраз тоді, коли було придушено повстання 1702–1704 рр. і зазнали поразки збройні інтенції гетьмана Пилипа Орлика. Нам пощастило виявити найранішу згадку цього терміна, яка належить до 1715 р. У листі кошового отамана Івана Малашевича до регіментаря коронних військ Уманського повіту зазначалося, що він послав до регіментаря козаків, які «мають шукати тих гайдамак, шкідників ваших [польської адміністрації. – Ю. М.]» (1). Отже, гайдамаками називали людей, які вели партизанську боротьбу проти

Речі Посполитої, піднімали повстання («Коліїщина»). Але панівні кола Речі Посполитої поширили цей термін і на звичайних грабіжників.

Річ Посполита у XVIII ст. перебувала в стані глибокої кризи. Нездатність її панівних кіл вирішити важливі соціально-економічні, а головне національні проблеми, провести реформи анахронічного державно-політичного устрою, ліквідувати шляхетську анархію прирікала її на неминучу загибель. Тим більше, що поглиблення кризи цієї держави відбувалося на тлі наростаючої потуги сусідніх імперій (Російської, Австрійської, Пруської). Корсунщина не була винятком...

Після реставрації тут влади Речі Посполитої більшість міщан та козаків було переведено до стану посполитих – залежних від шляхти селян. І якщо спочатку їм для стимулювання заселення краю надавалися різноманітні пільги та вольності, то у 20-х рр. XVIII ст. цьому було покладено край, запроваджено грошову та натуральну ренти. Надзвичайно обтяжливою для посполитих стала пропінація – монополія шляхти на виробництво та продаж спиртних напоїв. Шляхтичі часто здавали свої маєтки в оренду і посесію. Орендарі й посесори, серед яких бачимо майже без винятку дрібних польських шляхтичів та євреїв, самовільно почали встановлювати численні побори, які призводили до розорення посполитих.

До економічного чинника додався національний і релігійний гніт. Польська влада не дозволяла видавати українські книжки, закривала українські школи і православні приходи. Сейм 1717 р. ухвалив конституцію щодо закриття всіх православних церков. Уніатський собор 1720 р. у Замості проголосив уніатську церкву єдиною законною церквою грецького обряду на території Речі Посполитої. Але загнати в унію православних краю виявилось справою непростю і, як побачимо далі, просто неможливою.

Через усі ці утиски почалися масові втечі населення Корсунщини на Лівобережну Україну та на Запорожжя. Так, у протоколі допиту гайдамаки Сави Бурмистера (1761 р.) зазначалося, що він є «родом... з... Корсуня.., пішов на Січ Запорозьку.. в курінь Канівський» (2).

Більшість населення краю не хотіла корнутися польській владі. Шляхтич Микола Журахівський писав: «Піддані в цьому краї... по природі схильні до всілякого роду злочинів, вбивств і заколотів». Цьому повідомленню вторить капітан Анджей Росцеський, комендант гарнізону міста Вербича. Він писав, що «гультайство скрізь навколо нас волочиться по 15, по 30 (душ), інші по четверо, по п'ятеро. Шляхи наші позабирали у тих країв, як от з Кального Болота, з Лисянки, з Умані, на дорогах чатують, нападають щодня, велику чинять сваволю, не бояться нікого» (3). До загонів гайдамаків входили селяни, міщани, козаки, а часом навіть шляхтичі. Спираючись на підтримку місцевого населення, гайдамаки, у разі невдачі, досить швидко розчинялися серед жителів краю. Ці загони, очолювані «ватажками», в основному організовувалися в степах, що тягнулися від гирла р. Тясмин до впадання р. Синюхи в р. Південний Буг, особливо у Чорному та Кучманському лісах, що межували зі Степом. Вони формувалися в Степу й переправлялися на волость через порубіжні річки: Вись, Синюху і Тясмин. Так, згідно з допитом ватажка одного з таких загонів Івана Подоляки (1750 р.), Лесько Мотовилівський зібрав загін з 12 чоловік під «Гардом Запорізьким» і, перейшовши границю «вверх Висі», повз Канів, Богуслав, Лисянку, Корсунь, Білу Церкву, Фастів, пішов у ліс під Мотовилівку. У цьому лісі Лесько втік від гайдамаків, а вони замість нього «з помеже себе обравши мене, Івана Подоляку, за ватажку, ишли мимо Ясногородки аж ку Дніпру, Дніпром в гору плинули ку Любичу, противко Любича вишли на берег Полского панства» і почали розоряти шляхетські маєтки (4). Це повідомлення ще раз стверджує, що Корсунь лежав на шляху гайдамацьких загонів зі Степу на так звану волость – густонаселені райони України.

Свою діяльність гайдамаки активізували навесні. Саме тоді вкривалися листям ліси, що давали надійний притулок повстанцям, у цю пору року легше було вести партизанську війну. До того ж навесні кінчалися запаси продовольства бідноти, і доведена до крайнощів, вона нерідко була примушена голодом вливатися до гайдамацьких загонів. Для успішної боротьби гайдамаки заздалегідь збирали фураж і наймали провідників. Так, на допиті посполитий Супрун Кияшко свідчив у 1734 р. про те, що він згодився

провести загін гайдамаків зі свого села Борек Чигиринського староства «мимо Лебедина, перебрався через річку Рось по броду біля Корсуня» (5). Цей загін розорив село Білозір'я, але був розбитий російським полковником Дуніним. Полонених гайдамаків видали полякам.

У часи значних повстань, коли сили гайдамаків зростали, вони нападали і на великі міста та фортеці. Але зазвичай їхні нечисленні загони уникали великих міст, обмежуючись нападом на містечка й шляхетські маєтки, на купецькі каравани, на дома шляхтичів та єврейської верхівки. При цьому гайдамаки розоряли їх, нерідко вбивали представників польської адміністрації, ксьондзів та євреїв.

Польське військо у XVIII ст. стало значно меншим, ніж у попередній період. Регулярне військо (тут не беремо до уваги посполитого рушення і навіть магнатських військ) налічувало 12 тис. солдатів і поділялося на 4 дивізії («партії»): Великопольська, Мало-польська, Сандомирська й Українська, кожна приблизно по 3 тис. вояків. До Української належали і війська, розташовані на Корсунщині, якими командував окремий регіментар. «Українська партія» мала пильнувати великі терени від Дніпра до Дністра, чого було явно недостатньо. Через незначну кількість коронних військ регіментар Малинський доповідав своєму гетьманові, що немає ніякої можливості «оберігати Україну». З цієї причини на Україні початку XVIII ст. шляхта створила надвірну міліцію, яка охороняла володіння свого пана. Її очолював полковник, призначений зі шляхти, а основу становили посполиті, яких звільняли від повинностей, найманці. Так, до надвірної міліції Корсуня було зараховано Михайла Казана з с. Дацьок (6). Надвірна міліція слугувала своїм власникам в основному у збройних конфліктах із сусідами-шляхтичами, але для боротьби проти гайдамаків вона була малоприсадатною, а її рядові учасники нерідко самі приєднувалися до повстанців.

У першій половині XVIII ст. гайдамацький рух на Корсунщині поступово наростав. Якщо у 20-х – на початку 30-х рр. XVIII ст. тут діяли тільки невеликі загони гайдамаків, то в наступний період ситуація змінилася. Сплеск діяльності гайдамаків припав на 1734–1738 рр. Цьому сприяла криза в Речі Посполитій, пов'язана з виборами нового короля. Тоді, на початку 1733 р., помер король

Август II, а під час обрання нового монарха сейм розколовся на дві частини. Більшість обрала Станіслава Лещинського, який уже королював у Речі Посполитій на початку XVIII ст., спираючись на підтримку шведського короля Карла XII. Меншість воліла мати королем саксонського курфюрста Августа III, котрий, як і його батько Август II, орієнтувався на Російську імперію. Остання кинула війська на Річ Посполиту, щоб підтримати свого протеже, який врешті закріпився на престолі. Ця міжусобна боротьба призвела до більшого послаблення Речі Посполитої, створила сприятливий ґрунт для розгортання гайдамацького руху. Поширилися необґрунтовані чутки, що російське військо прийшло визволяти Правобережну Україну від польської влади і відродить тут Гетьманщину, принаймні полково-сотенний устрій. Окремі виступи селян та міщан поступово набули масового характеру. Вже 14 січня 1734 р. законам Речі Посполитої протиставлялося «панування гайдамацької влади». Упродовж січня–травня 1734 р. більшу частину Правобережжя звільнили з-під польської влади (7). Повстання очолив полковник Верлан, який уже 3 червня 1734 р. вступив до Умані, а потім рушив на захід, прагнучи визволити українські землі «аж по Збруч і Случ». Повстання охопило й Корсунщину. Як свідчив корсунський староста Юзеф Яблонівський, 13 березня 1734 р. загін гайдамаків напав «на містечко Корсунь вночі і там, заставши євреїв, які як жили у Корсуні, і які втекли сюди, 27 осіб забили, решта, що могла залишитися від цієї різанини, виїхала до Полісся Київського, і на зараз [1737 р. – Ю. М., С. С.] жоден єврей не живе в Корсуні» (8).

У червні 1734 р. гайдамацький рух набув такого розмаху, що київський каштелян Стецький зазначав у своєму універсалі: «Наші піддані у Київському воеводстві все сильніше і сильніше приєднуються до заколотників...». Навесні 1736 р. гайдамацький рух на Корсунщині поживався, через що коронний гетьман організував черговий похід проти «гайдамацької зухвалості і селянських бунтів». У серпні-вересні 1736 р. розгорнулися широкомасштабні військові операції, одночасно у визволені повстанцями райони вдарила з півдня 20-тисячна Буджацька орда на чолі з Іслам-Гіреєм, посилена кількома тисячами яничарів. Полки Пилипа Орлика

пробували перетворити регіон на плацдарм для звільнення Гетьманщини, однак дії ординців відштовхнули від гетьмана значну частину ватажків. Тим не менш, повстанці діяли ефективніше, переносили бойові дії навіть на територію Кримського ханства та Білорусі. За висновками дослідника історії повстання Володимира Омельчука, «помітно вплинув на засади боротьби військовий досвід Запорожжя. Поглибилося її (боротьби) ідейно-організаційне підґрунтя, підкреслене наявністю у загонах трофейних і переданих П. Орликом корогв. Повстання набуло широкого міжнародного резонансу. Август III доручив польським дипломатам підняти це питання на конгресі, який проходив з 16 серпня по 11 листопада 1737 р. у Немирові» (9). У 1737 р. польські війська розташувалися між Дніпром і Дністром, а вздовж Дніпра стали російські війська. Регіментар Української «партії» розіслав універсали по всіх містах, містечках і селах українських воєводств, у яких погрожував розоренням місцевим жителям, якщо вони під час появи гайдамаків не будуть намагатися їх знищити чи арештувати. Але цей наказ населення зігнорувало. Гайдамаки постійно відчували підтримку місцевого населення, яке в міру своїх можливостей постачало їх провіантом. Незважаючи на каральні акції польських і російських військ на Правобережній Україні, гайдамацькі загони на Корсунщині у 1738 р. продовжували вперту боротьбу проти польської влади. Проте на кінець року гайдамацький рух послабився, повстанці зазнали тяжких втрат. Багато хто з них переселився на Лівобережну Україну і Запорожжя. Погіршувало становище повстанців і врешті визначило їхню поразку те, що їм довелося боротися не тільки проти військ Речі Посполитої, а й Російської імперії, часом і проти ординців. Ситуація ускладнювалася й тому, що цей край не оминула пошесть 1738–1739 рр., яка вибухнула внаслідок російсько-турецької війни...

Налякана розмахом повстання Річ Посполита жорстоко придушувала всякий спротив, карала навіть невинних людей. Характерний випадок стався у 1738 р. на Корсунщині. Тоді невелика група запорожців з Ведмедівського куреня (Семен Полежай, Микита Бобошко, Павло Бандура, Павло Литвинків, Василь Чуприна, Іван Соловейко, Данило Канавенко, Григорій Заїка, Аврам Салогуб,

Давид Шипченко, Іван Івашина, Василь Омельницький, Василь Драбина, Панько Пиріг, Іван Гайдай, Григорій Григор, Іван Верщаха (Верещака?), Кирик Ротатий) поверталася з Дністровського походу, з театру російсько-турецької війни 1735–1739 рр. По дорозі козаки зайшли в Стеблів, де купували провіант та інше необхідне. Тут і напав на них польський загін і заарештував запорожців. Козаків було відряджено до Немирова, де їх і повісили з наказу польського губернатора, а все майно конфіскували (10). Такі випадки були непоодинокими і траплялися й пізніше. Так, у грудні 1746 р. запорожці Кальниболоцького куреня Олексій Лях та Грицько Бобох, набравши по чотири вози риби, поїхали з дозволу інгульського полковника торгувати нею на Правобережжі. У Корсуні їх чомусь схопили з наказу польської влади, конфіскували все майно, а їх самих наказали повісити. Така сама лиха доля спіткала запорожців Конелівського куреня Грицька Письменного та Гарасима Білого, які за офіційним дозволом гардового полковника їздили у Великий піст до своїх родичів у Корсунь. Там їх схопили й повісили поляки, а майно конфіскували. Про це йшлося у скарзі кошового отамана Василя Григоровича до уманського полковника Станіслава-Костки Артинського (11).

Однак визвольна боротьба в краї не припинялася. У 1743 р. в Корсуні мав відбутися шляхетський сеймик з питань боротьби проти гайдамацьких загонів. Але гайдамаки напали на місто і розігнали цей з'їзд. Після цього вони вирушили до містечка Медведівка Корсунського повіту, де спалили шляхетський будинок (12).

У липні 1744 р. головнокомандувач російських військ ландграф Людвіг Гессен-Гамбурзький видав маніфест, де закликав ужити найсуворіших заходів проти «регулярних і нерегулярних руських [тобто українських. – Ю. М., С. С.] ополчень, які свавільно завдають образ громадянам Речі Посполитої». Тому російські війська, покидаючи межі країни, прагнули розбити гайдамаків. Незважаючи на втрати, завдані карателями, після їхнього відходу на Корсунщині знову почав діяти невеликий гайдамацький загін на чолі з Федором Тараном. 29 липня 1746 р. комісар Корсунського староства Юзеф Броніслав Млотовський писав з Корсуня до кошового отамана Василя Григоровича про захоплення полковником Перевізької паланки у жителів староства 60 коней та худоби. Він же згадав

про напад загону на чолі з Федором Тараном і Музирою на село Ситники й розорення ними місцевих жителів (один із жителів був забитий, а другий поранений). Невдовзі кошова команда отамана Григорія Ілляшенка перехопила за р. Виссю цей загін та арештувала згаданих двох гайдамаків (13).

З часом гайдамацький рух став неодмінною складовою життя краю. Кількість посполитих, які вступали до гайдамацьких загонів, постійно збільшувалася, розгорталася підготовка до нового повстання у 1750 р.

З початком весни декілька гайдамацьких загонів увійшло в межі Речі Посполитої з боку Степу. Цьому сприяв і повний розвал Української «партії». У районі Корсуня з'явився загін, який складався з козаків Бугогардівської паланки Запорозької Січі на чолі з Олексієм Ляхом. 9 травня 1750 р. цей загін напав на Корсунь, де в той час проходив традиційний ярмарок. Гайдамаки здобули значну здобич, після чого рушили на село Таганчу, а звідти – до Ржищева і на Низ. Полякам вдалося розбити цей загін і арештувати 50 повстанців (14). Тим не менш, на середину травня 1750 р. на Київщині перебувало ще понад тисячу гайдамаків. Частина з них діяла в районі Корсуня. Так, на допиті у переяславському суді гайдамака Марченко зазначав, що він і його товариші поруйнували там чимало шляхетських маєтків (15). Шляхта не могла вести своє господарство і отримувати прибутки з маєтностей, навіть не завжди могла скаржитися в суді, бо їхати в міста було небезпечно через напади гайдамаків. Шляхтичі Київського воєводства писали тоді коронному гетьману: «Жалюгідний стан нашого воєводства, воно позбавлене всілякого захисту і допомоги, між тим як постійно посилюється свавілля гайдамаків, що вдираються в наше воєводство з-за російського кордону, вони спустошують країну, проливають невинну кров і не щадять священних храмів» (16).

Уряд Речі Посполитої докладав усіх зусиль, щоб придушити гайдамацький рух: стягував сюди війська, мобілізував місцеву шляхту. На допомогу Речі Посполитій прийшли російські війська. До кінця 1750 р. польські та російські війська спільно провели значні каральні акції. Більшість гайдамацьких загонів, зазнавши поразки, відступила на Лівобережжя та Запорожжя. Розрізненість

дій гайдамацьких загонів та відсутність будь-якої зрозумілої програми дій дали можливість польській владі попередити катастрофу тими екстреними діями, що були прийняті військовими начальниками, шляхетськими сеймиками і російською прикордонною адміністрацією. І знов-таки остаточно придушити повстання карателям не вдалося, про що свідчить, наприклад, напад гайдамаків на Корсунь у першій половині 1754 р., хоча й без особливих результатів. Про це йдеться в матеріалах допиту козака Щербинівського куреня Івана Махна, який був учасником гайдамацького загону разом із козаком Кальниболоцького куреня Остапом Кожухом та іншими запорожцями (17). Наступні півтора десятка років гайдамацький рух жеврів на Україні і врешті вилився у могутню «Коліївщину»...

Слід вказати на деякі риси соціально-економічного розвитку Корсунщини у середині XVIII ст. Поступово розвиваються міста й промисли, підвищується роль Корсуня як релігійного і культурного центру. Цікаво, що вихідці з Корсунщини навчаються у Києво-Могилянській Академії. Так, у списках спудеїв класу інфими (1736/37 навч. р.) значився 19-річний житель Корсуня (міщанський син) Федір Артисевич (17-а). У шляхетських маєтках все частіше з'являлися підприємства мануфактурного типу з виготовлення тканин, горілчаних напоїв, скла, поташу й обробки металів. Все більша кількість населення краю займалася ремеслами. Розширювалася і ярмаркова торгівля. Так, у 50-х рр. XVIII ст. в Корсуні проходив традиційний травневий ярмарок. Важливе світло на соціально-економічну ситуацію регіону проливає люстрація 1765 р. Згідно з нею у Корсунському старостві з 1364 будинків 114 було слобідських. Після закінчення строку слобід повинністю посполитих стала грошова рента (6 зл. від тягла), що поєднувалася з натуральним оброком (птицею, яйцями, медом). У 1765 р. населення Корсунського староства платило 10 556 зл. 10 гр. чиншу, величина всього прибутку сягала 57 507 злотих. У самому Корсуні нараховувалося 172 хати (дві стояли порожні). Євреї, які тут мешкали, платили чинш від 17 до 76 злотих. За відкуп гуралень та селітряних заводів виходить 15 200 зл. У Корсунському старостві було тоді 28 млинів: 15 – під Корсунем, 5 – у Квітках, по 2 – в Тарасівці та Селищі, по 1 – у Гарбузині, Виграєві, Дацьках та Петрушках. Пасіки щороку давали 176 зл. 24 гр. прибутку (18). Шляхта здавала в оренду міста і села зі

всіма своїми правами на шинки, млини, селітряні варниці, гуральні та ін. Діяльність орендарів (в основному євреїв – у 1765 р. в Корсуні їх було 17 дворів) у декілька разів збільшила визиск з посполитих і спричинила масове розорення безпосередніх виробників. Найбільше ж невдоволення у населення викликало введення відробітної ренти – панщини. Адже саме 1768 р. у більшості селян-поселенців закінчувався строк слобід. Її поява викликала непокору населення. Багато посполитих почали тікати на Лівобережжя і на землі Січі, і з цим доводилося якось рахуватися. Так, на 1765 р. у Корсунському старостві було 25 будинків, мешканці яких ще були вільними (19). Мали місце напади козаків на села Корсунщини (Сотники, Моринці, Пішки та Нехворощу), які належали старості Юзефу Яблоновському. Вони відбирали ґрунти, через що місцеві жителі не могли орати й косити. Таке діялося вже чверть року (20).

Частина посполитих, що не мала майна, наймалася на роботу в заможні селянські господарства, поташні буди та гуральні. Чимало залежних селян тікали на вільні землі Запорозької Січі. Так, у 1756 р. до м. Новий Кодак (нині – Дніпропетровськ) втекло 245 осіб, переважно з Правобережжя. Серед них бачимо втікачів із Корсуня (Іван Мірочник, Максим Слюсар). До с. Самарчик (під суч. Новомосковськом Дніпропетровської обл.) втік Федір Різник із с. Драбівки, який, щоправда, ще малолітнім опинився у с. Лутишиному під Охтиркою і через 20 років втік на січові землі. До с. Сокольський редут (під суч. Новомосковськом) втекли Матвій Вовк і Федір Єдник з Корсуня (21). До Романкова (під суч. Дніпродзержинськом) втік Демко Ведмеденко зі Стеблева (22).

Постійна загроза втрати робочої сили обмежувала шляхтичів у збільшенні чиншу. Тому важливою для них статтею доходу була пропінація (право торгувати алкогольними напоями). Вона та інші форми оренди перетворювалися на стабільне джерело надходжень коштів. Оренда і посесія ставали важливим фактором в організації шляхетських маєтків. У Корсунському старостві 1765 р. оренда становила 32 471 зл. (23).

У той час Корсунем і Корсунським воєводством володіли переважно князі Яблоновські. Зокрема, вкажемо на таких представників цього роду, як Ян Станіслав (помер у 1702 р.), гетьман польний коронний (1676–1682), гетьман великий коронний (1682–1702),

староста корсунський і т. д.; Олександр Ян (помер у 1723 р.), великий хорунжий коронний (1693–1723), корсунський староста (1687–1723); Ян Станіслав (помер 28.04.1731 р.), великий хорунжий коронний (1687–1693), чигиринський староста (з 1702 р.), корсунський староста; Каетан, брацлавський воєвода у 1736–1764 рр.; Антоній Барнаба, познанський воєвода у 1791 р. (24). Через деякий час це місто з воєводством було куплено інфляндським воєводою Каспаром Рогалинським, з рук якого воно дісталось племіннику короля Станіслава-Августа Станіславу Понятовському (12.05.1780).

У середині – другій половині XVIII ст. в усій Україні посилювався економічний гніт українського населення. На Корсунщині, як і на більшій частині Правобережжя, продовжували існувати шляхетські маєтки з кріпосницькими порядками. До економічних утисків додався національно-релігійний гніт. Панівні кола інтенсивно насаджують унію на Правобережжі, не зупиняються перед репресіями і поплушенням релігійних почуттів віруючих. Типову картину подає лист російського представника у Речі Посполитій Голембйовського, адресований примасу, тобто першому єпископу, Польщі. Тут говориться: «Для зневаги православних церков на конях до церков в'їжджають, до образів у вітварі стріляють, образи деруть, ламають хрести, священників і людей у церквах на смерть вбивають, монахів і монахинь з монастирів виганяють, поздиравши з монахинь усю одіж, голими пускають, усе майно забирають, церкви нищать, вікна вибивають, крокви скидають, кажуть, що будуть церкви палити, образи, де намальований Христос на хресті, ногами топчуть, волочать їх вулицями, ножами ріжуть і колють та приказують, сміючись: “Чому ж ти не мстишся за свою кривду, схизматицький Боже?”» (25).

Певні надії на зміни з'явилися 1764 р. з обранням польським королем Станіслава-Августа Понятовського, але вони швидко розвіялися. До цього короля звернувся зі скаргою на утиски від уніатів ігумен Мотронинського монастиря Мелхиседек Значко-Яворський – визначний борець за православну віру. У відповідь уніатський митрополит Володимир Володкович 1766 р. скерував свого урядовця з озброєним загоном, який карав посполитих і священників, що відмовилися від уніатства. Про це повідомлялося у скарзі

канівського міщанина Сидора Івановича, поданій ним у 1768 р. від імені громадян Київського і Брацлавського воєводств: «[Піддані] мешкаючи як в маєтках його милості короля.., так і в... Корсунському... та інших старостах.., боячись їх милостей громадян, що мешкають у згаданих старостах.., не зважаючи на видані проти гнобителів публічні постанови і на те, що багато світських і духовних осіб у старостах... з числа їх милостей громадян через збереження греко-уніатської релігії перенесли в різний час побої, ув'язнення, захоплення маєтків, смертельні муки з боку греко-уніатського духовенства, різних жовнірів та інших властей, що перебували в українських краях. У 1766 р. це громадяни особливо відчули. Одних обдерли, пограбували, знищили дощенту, внаслідок безжалісних побоїв різними знаряддями замордували, інших, невинних, покарали смертно, ще інших нестерпно кривдили і утискали» (26). Все це викликало гостре невдоволення українського населення.

З початку 60-х рр. XVIII ст. гайдамацький рух знову поступово зростає, знову зағони гайдамаків поблизу Корсуня палять і розоряють шляхетські будинки. Про поширення гайдамацького руху говорить і указ російської імператриці Катерини II до православних Речі Посполитої: «Селяни не підкорялись своїм панам як владі, розпочали в різних місцях убивства та інші противні богу насилля. Відомо нам, що, піднявши повстання у більшості випадків.., вони грішать проти законної влади» (27). Про поширення діяльності гайдамаків у краї писав 1766 р. й ігумен Христинопільського монастиря Корнелій Сорочинський: «Народ грецького вірсповідання... був ворожий польському народові і тим, що об'єдналися зі святою римською церквою... задумали спосіб оборони на випадок нападу та змушування до унії. З цією метою обрали собі ватажками кількох козаків».

У відповідь на виступи гайдамаків Варшавський сейм 1766 р. ухвалив постанову, яка оголошувала ворогом кожного шляхтича, схильного захищати інтереси православного населення. Але через спротив Росії сейм у лютому 1768 р. зрівняв у правах православних з католиками. Було також прийнято постанову, яка забороняла шляхтичам карати посполитих смертю. Ці сеймові постанови викликали протест частини магнатів і шляхти. 29 лютого 1768 р.

у м. Бар на Поділлі вони створили конфедерацію – військове і політичне об'єднання, метою якого було збереження старих прав і привілеїв. Конфедерати вимагали скасувати ці постанови. Барська конфедерація звернулася до шляхти всіх воєводств із закликом об'єднатися й почати розправу над православними. Вона вимагала: скинути короля, ліквідувати православні приходи, запровадити унію для всього населення Правобережної України. Дії конфедератів супроводжувалися тяжкими репресіями над українським населенням. За відмову прийняти уніатство посполитих і міщан жорстоко карали, а то й убивали. Ці дії і стали безпосередньою причиною вибуху народного повстання, відомого в історії під назвою «Коліївщина». Назва повстання походить від слова «колоти».

Навесні 1768 р. в урочищі Холодний Яр розташувався козацький загін на чолі з запорозьким козаком Максимом Залізнякам. До цього загону швидко почали приєднуватися селяни, міщани, «польські», тобто правобережні, й запорозькі козаки. У Холодному Яру повстанці почали збирати «охочих людей в козаки для захищення від поляків благочестя і недопущення до умертвлення, що не хочуть прийняти унію християнського народу» й готових боротися проти конфедератів і євреїв. На козацькій раді М. Залізняк був обраний полковником гайдамацького війська. 18 травня 1768 р. повстанці виступили на «волесть».

Загони Залізняка рушили через Смілу й Черкаси на Корсунь, а далі – на Богуслав, Канів, Мошни і Лисянку. Як зазначалося в протоколі допиту запорозького козака Дем'яна Чернявценка, гайдамаки «Корсунь.., Стеблів... і навколишні багато сіл розорjali, з деяких з цих міст, де могли знайти гармати і гаковиці, забрали з собою» (28). Місцеве населення радо приєднувалося до повстанців.

Про діяльність М. Залізняка на Корсунщині ми дізнаємося зі справи про вбивство уніатського священника с. Завадівки Миколи Фалінковського, що була вписана до Коденської судової книги. У ній зазначалося, що коли М. Залізняк став з військом у Корсуні, то до нього різні громади мали прислати своїх представників із запевненнями вірності. Завадівці через незнання цього не зробили. Тому Залізняк послав у Завадівку загін з 8 козаків. Вони напали там на будинок уніатського священника Фалінковського і пограбували

його. Жінку його висікли, а сина Василя забрали до Корсуня. Завадівці Грицько Василенко і Лазар Яременко піймали і Фалінковського. Православний священник Іван Старшевський, отаман Савка Війт та ін. поїхали до Корсуня із затриманим Фалінковським. У Корсуні його з сином розстріляли за те, що вони, будучи православними, перейшли в уніатство. Представникам завадівців пообіцяли, що їхнє село вбережуть від пограбувань. Але в цей час невідомі розбійники напали «на Завадівський двір та оренду і пограбували те і інше» (29).

Після Корсуня гайдамаки рушили на Богуслав, а звідти – на Лисянку. Справа про вбивство Фалінковського дає нам змогу розширити свої знання про Корсунську фортецю. Докладно її було описано в люстрації 1765 р. За нею корсунський замок «мав квадратну форму з чотирма бастіонами, які здавна були насипані; навколо замку глибокий рів і дубовий палісад. До нього можна в'їхати по розвідному мосту, в кінці нього – ворота з бійницями над ними; в брамі будка для козаків, за брамою будівля, де був альков і гардероб. На другому поверсі знаходилося літнє помешкання. Посередині замку стояв будинок губернатора з двома хатами і двома альтанками. Збоку була кухня з пекарнею, а біля неї казарми для козаків, стайня й возівня. Стіна замку новозбудована, а на ній башти великі, помешкання для козаків внизу і на горі, з бійницями для оборони; стайня біля стіни давно завалена» (30). Донині чітко простежуються фрагменти бастіонів і валів.

У справі Фалінковського зазначається, що завадівці, під'їхавши до Корсуня, зупинилися «перед баштою, перед самим замком, де жив Залізник». Це говорить про те, що резиденція ватажка повстанців була саме у Корсунському замку. Згадується тут також і корсунська в'язниця: «Попа уніатського Фалінковського кинули з відкосу до ями, влаштованої при дітинці» (31). Утримували арештованих також і у вартівнях. Про це вказував на допиті гайдамака Михайло Казан. Він зазначав, що поляки його піймали і засадили «до корсунської кордегардії [вартівні. – Ю. М., С. С.]» (32).

Під час Коліївщини на околицях Корсуня було організовано загони гайдамаків. А на півдні Київщини, куди входила і Корсунщина, їх було 8-9. Через поширення повстання поляки небезпідставно

почали побоюватися «нової Хмельниччини» (33). Незабаром Коліївщина охопила майже всю Київщину й Брацлавщину, почала поширюватися на Поділля і Волинь. Шляхта масово стала тікати на захід. Ті, хто залишився, а також ксьондзи та євреї були вбиті.

У районі Корсуня діяв загін Івана Романченка, про що йдеться у справі Івана Мельника, вміщеній до Коденської судової книги. Цей І. Мельник був вихідцем з Лівобережжя, який оселився в с. Квітках, оскільки «жителі недавньої руїни все ще відчували залишки старої пустелі і для нормального людського життя, у селах, що знову ожили, їм потрібні були люди і люди». З початком Коліївщини Мельник із запорожцем Лапою приєднався до Романченка в Ольшані. Цей загін вирушив проти татар у Степ, але на березі Гірського Тікича він був розпущений. Перед цим гайдамаки Романченка напали на Квітки, пограбувавши і спаливши село. Через це, повернувшись, Мельник вимушений був забрати свою сім'ю і виїхати. Але у с. Красносілля його затримали квітчанські люди і видали у Корсунь на суд (34).

У червні 1768 р. повстанці підійшли до Умані, однієї з найпотужніших фортець на Правобережжі. В опротестуванні С. Потоцьким позову колишнього полковника уманських надвірних козаків Обуха-Воцатинського від 1773 р. зазначалося: повстання «через Корсунь та Лисянку наближалось до Уманщини» (35). 9 червня гайдамаки оточили місто. На їхній бік перейшов сотник надвірного полку Іван Гонта. 10 червня Умань було взято.

Зі взяттям міста Умані гайдамаки почали налагоджувати нормальне життя на визволеній території, стали відновлювати Гетьманщину й полково-сотенний устрій. М. Залізняка було обрано гетьманом. Гайдамацьке військо було поділене на 16 сотень, які очолювали сотники. Було видано «Універсал до польських селян». У ньому проголошувалася ліквідація всіх шляхетських привілеїв, знищувалися унія і панщина: «Панщину відбувати ніколи більше не будете, жито і всякий хліб будете збирати на свою користь, сіно будете косити тільки для себе». У містах і селах було створено самоврядування за козацьким зразком. М. Залізник призначав отаманів, яким доручав управляти на тій чи тій території, давав подорожні листи купцям та іншим особам. Він вершив і суд.

Після взяття Умані М. Залізник почав посилати загони на Брацлавщину і Волинь. У червні-липні 1768 р. на Правобережній Укра-

їні діяло близько 30 повстанських загонів, які контролювали значну територію.

Річ Посполита не могла впоратися з повстанням своїми силами і змушена була просити допомоги у Російській імперії. Боячись, що визвольний рух перекинеться на Лівобережжя, Росія у другій половині червня 1768 р. направила до Корсунського та інших повсталих староств свої війська. Гайдамаки, думаючи, що ті прийшли їм на допомогу, довіряли росіянам, і тим вдалося без особливих зусиль розпорошити їхні загани, а ватажків повстання – М. Залізняка та І. Гонту – полонити. Протягом липня-серпня 1768 р. більшість гайдамацьких загонів було розгромлено. Але повстання остаточно придушити не вдалося.

Наприкінці 1768 р. відбувалися тяжкі бої польських військ із залишками гайдамаків. Так, у листі шляхтича Суходольського до графа Браницького зазначалося: «Недавно через Усятин, проїжджаючи Корсунь..., і прибувши благополучно в означене місто, застав я вторинні заколоти, через які я вимушений був їхати у Білу Церкву». Біля Корсуня ж «гайдамаки, великими купами нападаючи, і невинних людей нелюдськи катуючи, тобто дворян, хазяїв і жидів, б'ють і грабують» (36).

Гайдамацькі виступи не припинялися і з початком 1769 р. Так, невідомий польський шляхтич у своєму листі до невідомого писав: «Гультяї мають знаходитися у Драбівці, за Корсунем на острові. Одразу ж... він [російський секунд-майор П. Войнич. – Ю. М., С. С.] вирушив з артилерією і з людьми. Він наказав по селах, щоб гультяїв забивали, щоб не вірили їхнім фальшивим указам, щоб своїх панів приводили і поважали, декларуючи своє підданство. Селяни дуже неприхильні до злого, і пристрашені гайдамаки ховаються у богуславських, коповацьких і таращанських лісах» (37).

Поступово польській владі вдалося звести діяльність гайдамацьких загонів нанівець. І протягом кількох років гайдамацький рух на Корсунщині згас, але не припинився. Швейцарський художник Жан-Анрі Мюнц, який побував у цьому регіоні у 1781–1783 рр., бачив і змалював біля Умані 200 (!) паль, на яких стирчали відрубані карателями голови гайдамаків.

Справа Гонти й Залізняка не пропала. Досить сказати, що Річ Посполита припинила політику нав'язування унії на Правобережній

Україні, а через деякий час сама стала об'єктом агресії і була розділена між трьома імперіями (Російською, Прусською та Австрійською). Головне ж полягало у тому, що вони продовжили традиції національно-визвольної боротьби українського народу козацької доби і надихали на боротьбу за волю й незалежність України нові покоління. Варто згадати поему «Гайдамаки» Тараса Шевченка, який на все життя запам'ятав розповіді свого діда, Григорія Грушевського, про «Коліївщину»:

Бувало, в неділю, закривши мінею,
По чарці з сусідом випивши тієї,
Батько діда просить, щоб той розказав
Про Коліївщину, як колись бувало,
Як Залізник, Гонта ляхів покарав.
Столітнії очі, як зорі, сяли,
А слово за словом сміялось, лилось:
Як ляхи конали, як Сміла горіла.
Сусіди од страху, од жалю німіли.
І мені, малому, не раз довелось
За титаря плакати. І ніхто не бачив,
Що мала дитина у куточку плаче.
Спасибі, дідусю, що ти заховав
В голові столітній ту славу козачу:
Я її онукам тепер розказав.

Сам Великий Кобзар бував у Корсуні ще в дитинстві, а також у 1845 році. Приїжджав він сюди і влітку 1859 року до свого троюрідного брата Варфоломія Шевченка. Він прибув сюди з Межиріч, проїхавши через села Лука, Сахнівка, Нетеребка, Гарбузин, а з Корсуня вирушив потім на Кирилівку. У Корсуні поет познайомився з Харитиною Довгополенко, кріпачкою князя Лопухіна, з якою навіть хотів одружитися, але цей намір лишився нездійсненим. У Корсуні поет записував народні пісні, багато малював (зберігся його малюнок «У Корсуні»), є у місті каштан, під яким Кобзар любив відпочивати, є й будинок, де він зупинявся. У Корсуні було поховано і друга Т. Г. Шевченка – художника Івана Максимовича Сошенка

(1807–1876), який був уродженцем Богуслава. На його могилі Варфоломій Шевченко встановив гранітний надгробок (у 1986 р. тут було поставлено пам'ятник роботи скульптора Е. Кунцевича).

Чимало інших славних імен було пов'язано з Корсунем і після смерті Великого Кобзаря. Досить назвати ім'я класика української літератури Івана Нечуя-Левицького (1838–1918), який народився у Стеблеві і провів тут свої молоді літа. Тут міститься меморіальний музей цього письменника, який часто звертався до опису рідного краю у своїх творах, насамперед таких, як «Микола Джеря», «Бурлачка», «Кайдашева сім'я» (38). Брат письменника – Амвросій – чимало писав про Стеблів і друкував статті про нього на сторінках «Киевских епархиальных ведомостей». У Стеблеві народився і Василь Авраменко (1895–1981) – видатний український танцюрист і педагог, активний учасник українських визвольних змагань 1917–1921 рр. У селі Квітки народився видатний український композитор і диригент Кирило Стеценко (1882–1922). У Корсуні часто бував український письменник і громадсько-культурний діяч Трохим Зіньківський (1861–1891). Його дружина, Ганна Тимофіївна (уроджена Сервичківська), походила з с. Зеленьки Корсунського повіту, а її мати проживала в самому Корсуні. Цей перелік славетних імен можна продовжувати і продовжувати, особливо якщо згадати діячів культури інших народів, насамперед польського художника Наполеона Орду або геніального польського поета Адама Міцкевича, які гостювали у Стеблеві. Міцкевич написав тут деякі свої вірші, згадавши в них і про старовинну липу, у затінку якої могло вміститися кількадесят пар танцюристів.

Невипадково Корсунь і Корсунщина і в ХІХ, і на початку ХХ ст. були важливими осередками українського національно-визвольного та культурного руху, і тому невипадково з відродженням незалежної Української Народної Республіки жителі краю взяли активну участь у боротьбі за самостійну Україну, сформувавши частини Українського вільного козацтва. І хоча УНР зазнала поразки, але український народ вистояв, пережив війни, революції і голодомори, врешті у 1991 р. здобув омріяну державну незалежність України. І хоча сучасна Українська держава зіткнулася з багатьма труднощами, але поза сумнівом і вони з часом будуть подолані.

ПРИМІТКИ

Розділ I

1. *Залізняк Л.* Нариси стародавньої історії України. – К., 1994. – С. 87–89.
2. Там само. – С. 91.
3. Літопис руський. – К., 1989. – С. 87; Полное собрание русских летописей. – СПб., 1863. – Т. 15. – С. 146.
4. *Овсієнко Л. Г.* Залишки давньоруських оборонних споруд XI–XII ст. на території Корсунь-Шевченківського району Черкаської області // Корсунський часопис (далі – КЧ). – 1994. – № 1. – С. 13–19.
5. Літопис руський... – С. 349, 351.
6. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб., 1901. – Т. 31. – С. 547.
7. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. – К., 1972. – С. 383.
8. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów. – Warszawa, 1884. – Т. 5. – С. 35.
9. *Бойко А. В.* Південна Україна останньої чверті XVII століття. – Запоріжжя, 1997. – Ч. 1. – С. 131.
10. *Степенькіна П. Я.* Історія Корсунщини в літописах // КЧ. – 1994. – № 1. – С. 3–4.
11. Літопис руський... – С. 300.
12. Там само. – С. 343.
13. Там само. – С. 301–302.
14. Słownik geograficzny... – С. 35.
15. *Овсієнко Л. Г.* Сахнівські скарби // КЧ. – 1996. – № 3. – С. 11–17.
16. Літопис руський... – С. 343, 350.
17. Там само. – С. 350.
18. Там само. – С. 350. Ростислав Рюрикович, син великого князя київського Рюрика, був і сам певний час (1204–1205 рр.) великим князем київським, а також і князем лучинським, і князем галицьким.
19. Там само. – С. 354.
20. Там само. – С. 356.
21. Там само. – С. 368.
22. Там само. – С. 357.

23. *Похилевич Л. И.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – Біла Церква, 2009. – С. 475.
24. *Шабульдо Ф. М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С. 67.

Розділ II

1. Детальніше про це див.: *Мицик Ю. А.* Козацький край. – Дніпропетровськ, 1997; *Історія українського козацтва.* – К., 2006–2007. – Т. 1–2.
2. *Кулиш П. А.* Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654). – М., 1888. – Т. 1. – С. 45.
3. *Лубко М.* Знаменитий і многолюдний град. – Полтава, 1996. – С. 23.
4. *Гваньїні О.* Хроніка. – К., 2007. – С. 419.
5. Руська (Волинська) Метрика. – К., 2002. – С. 314.
- 5-а. *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – К., 2008. – С. 88.
6. *Szamańska I.* Wiśniowieccy. Monografia rodu. – Poznań, 2007. – С. 107.
7. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона.* – Т. 31. – С. 547.
8. Руська (Волинська) Метрика. – С. 382.
9. *Szamańska I.* Wiśniowessy. – С. 106–111; *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – К., 2008. – С. 337.
10. Руська (Волинська) Метрика. – С. 529.
11. Архив Юго-Западной Руси (далі – АЮЗР). – К., 1907. – Ч. VIII. – Т. 5. – С. 243.
12. *Bardach J., Lesnodorski B., Pietrzak M.* Historia państwa i prawa polskiego. – Warszawa, 1977. – S. 92, 101, 247.
13. *Похилевич Л. И.* Сказания... – С. 453.
14. Див.: *Українська література XIV–XVI ст.* – К., 1988. – С. 63–74.
- 15–16. ЦДАІ України у Києві. – Ф. 221. – Оп. 1. – № 20.
17. *Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років.* – Львів, 2008. – С. 481.
18. *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С. 56.
19. АЮЗР. – К., 1907. – Ч. VIII. – Т. 5. – С. 261–262.
20. *Леп'явко С.* Козацькі війни... – С. 78.
21. *Грабовецький В. В., Гавриленко В. О.* Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка Григорія Лободи з 1595 р. // *Середні віки на Україні.* – К., 1971. – Вип. I. – С. 205. Див. також: *Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років.* – С. 603–604.
22. *Селянський рух на Україні 1569–1647 рр.* – К., 1993. – С. 110.
23. *Охріменко П. П.* Перекази та легенди про місце останньої битви Наливайка // *Народна творчість та етнографія.* – 1988. – № 5. – С. 35–39; *Леп'явко С.* Козацькі війни... – С. 238.

24. *Мицих Ю., Кравець М.* Московський посол у Корсуні 1657 року // КЧ. – 1998. – № 7-8. – С. 8.
25. *Степенькіна П. Я.* Даниловичі // КЧ. – 1996. – № 3. – С. 32–35.
26. *Яковенко Н. М.* Українська шляхта... – С. 230. Тут подаються інші дати перебування Даниловича на посаді корсунського старости: 1594–1622 рр.
27. *Палков Т.* Львівська область. Найцікавіші місця. Путівник. – Львів, 2008. – С. 37.
28. Руська (Волинська) Метрика. – С. 657.
29. Селянський рух ... – С. 417, 127–128, 428–430, 438, 442.
30. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 2. – С. 136.
31. Руська (Волинська) Метрика. – С. 523.
32. *Кулаковський П. М.* Канцелярія Руської (Волинської) Метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. – Острог; Львів, 2002. – С. 40, 131.
33. Руська (Волинська) Метрика. – С. 530, 532, 533.
34. Там само. – С. 532; АЮЗР. – К., 1907. – Ч. VII. – Т. 5. – С. 356.
35. *Volumina constitutionum.* – Warszawa, 2008. – Т. II. – V. 2. – С. 353; див. також: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VII. – С. 329; *Volumina Legum.* – Warszawa, 1785. – Т. 2. – С. 465.
36. Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. – К., 1981. – С. 64–65.
37. *Źródła dziejowe.* – Warszawa, 1877. – Т. V. – С. 114–115.
38. Там само. – С. 114–115.
39. Там само. – С. 134–137.
40. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы (далі – ВУР). – К., 1953. – Т. 1. – С. 37–38.
41. Там само. – С. 37–38.
42. Селянський рух... – С. 441, 448.
43. *Мірза-Авак'янц Н. Н.* Виїмки з джерел до історії господарства і класової боротьби на Україні. Частина перша. Доба розкладу натурального господарства та зародження торгівельного капіталізму. – Харків, 1930. – С. 100.
44. Держархів у Кракові. – Ф. «Архів Сангушків». – № 92. – 139–145.
45. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1995. – С. 133.
46. *Źródła dziejowe.* – Т. V. – С. 185, 226.
47. *Крикун М. Г.* Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. – К., 2006. – С. 240.
48. Ведомость о Корсунском Онуфриевском заштатном монастыре // КЧ. – 1995. – № 2. – С. 7.
49. НБ. – Інститут рукописів. – № 537/1743 С. – Арк. 18 зв.–28, 40 зв., 49 зв.–51, 71, 98 зв., 65 зв., 93–93 зв., 106 зв., 125, 128; 538/1744 С. – Арк. 14 зв., 65 зв., 93–101, 106 зв., 125–125 зв., 128; *Мицих Ю.* Кілька документів з історії Корсунщини XVII–XVIII ст. // КЧ. – Корсунь-Шевченківський, 2004. – № 11. – С. 31–32; АГАД. – Ф. «Архів Замойських». – № 353. – С. 1–3; *Мицих Ю.* Документи XVII ст. про Корсунь // КЧ. – Корсунь-Шевченківський, 1997. – № 5. – С. 14–15.

50. Цей лист надрукований у статті: *Мицик Ю.* Сагайдачний на Корсунщині // КЧ. – 1994. – № 1. – С. 20. Передрукований текст листа наводиться в додатку № 3.
51. *Похилевич Л. И.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – Біла Церква, 2009. – С. 476 («Стеблев – родина... гетмана, наслідовавшего в 1622 году Конашевку, Олифера Голуба, именовавшегося Стеблевцем»); *Степенькін С. Ю.* Корсунські полковники // КЧ. – 1994. – № 1. – С. 21; *Кулиш П. А.* Материалы для истории воссоединения Руси // IP – Ф. II, № 13402. – Л. 3.
52. Національна бібліотека у Варшаві. Відділ мікрофільмів. – № 3629. – С. 57. Оригінал документа міститься у рукописі № 339 Курницької бібліотеки.
- *) Цікаво, що дочка Шахін-Гірея була дружиною іранського шаха Аббаса I Великого.
53. Архів Головний Актів Давніх у Варшаві. – Ф. «Архів Радзівілів». – Відділ V. – № 1025. – Арк. 1–4. Див. публікацію цього документа: *Ю. Мицик.* До історії повстання 1630 р. // Пам'ять століть. – 1997. – № 4. – С. 29. У публікації замість «старинних» подано помилково «старшинних».
54. *Мицик Ю.* До історії повстання 1630 р. – С. 30.
55. ВУР. – М., 1953. – Т. 1. – № 50. – С. 87–88.
56. Селянський рух... – С. 222.
57. *Бевзо О. А.* Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1970. – С. 110.
58. Селянський рух... – С. 272, 273.
59. *Ковальський Н. П.* Источники по социально-экономической истории Украины (XVI – первая пол. XVII века). – Днепропетровск, 1982. – С. 79–80. Зазначимо, що тільки М. П. Ковальський виправив помилку, що з часів М. Костомарова фігурує в літературі про повстання 1637 р. Прізвище Скидан невідомий переписувач передав як «Гудзан», а Костомаров цього неіснуючого «Гудзана» спробував ототожнити з Павлюком. (*Ковальський Н. П.* Источники... – С. 79.)
60. Селянський рух... – С. 273.
61. *Щербак В. О.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. – К., 1989. – С. 165.
62. Дневник Симеона Окольского (1637–1638) // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси (1-я пол. XVII ст.). – К., 1896. – Вып. 2. – С. 192–193.
63. Селянський рух... – С. 274.
64. Там само.
65. *Ковальський Н. П.* Источники... – С. 80.
66. Там само. – С. 90. Інший список цього універсалу, датований 9.XII.1637 р., див.: ВУР. – Т. 1. – № 111.
67. ВУР. – Т. 1. – № 112. – С. 183–184.
68. *Щербак В. О.* Антифеодальні рухи на Україні... – С. 169.
69. Селянський рух... – С. 284.
70. Дневник Симеона Окольского... – С. 286–288.
71. Там само.

72. ВУР. – Т. 1. – № 118. – С. 189.
73. ВУР. – Т. 1. – № 122. – С. 205–206. Зазначимо, що про події в Корсуні цього періоду майже не знаходимо відомостей. Але дещо є. Так, у жовтні 1643 р. до Корсуня прибув коронний гетьман Станіслав Конєцпольський, який приїжджав до свого сина, корсунського старости Олександра Конєцпольського. Він зустрічався також із корсунським полковником Жабоклицьким, який проживав тоді чомусь у Деренківці.
74. *Wielka legacja Wojciecha Miaskowskiego do Turcji w 1640 r.* – Warszawa; Kraków, 1985. – С. 48.
75. *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego, hetmana wielkiego koronnego 1632–1646.* – Kraków, 2005. – № 553. – С. 704.

Розділ III

1. *Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maśkiewiczów (wiek XVII).* – Wrocław, 1961. – С. 237.
2. Документи об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1965. – № 3.
3. ВУР. – М., 1953. – Т. 2. – С. 128.
- *) У Корсуні Іслам-Гірей III відпочивав разом зі своїм військом 31 травня 1648 р. і там остаточно переконався, що Корсунська битва була виграна українськими повстанцями.
4. *Мицих Ю. А., Стороженко І. С.* Засвіт встали козаченьки. – Дніпропетровськ, 1990; *Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996.
5. *Nadzy Mechmed Senai z Krymu. Historia chana Islam Gereja III.* – Warszawa, 1971. – S. 105–106.
6. Див., наприклад: *Jemiotowski M.* Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648–1679). – Warszawa, 2000. – С. 50; Жовтоводська і Корсунська битва 1648 року в описі мемуариста XVII століття А. С. Радзивила // КЧ. – Корсунь-Шевченківський, 2004. – № 12. – С. 18–22; *Мицих Ю.* Вірш польського поета XVII століття про Корсунську битву 1648 року // КЧ. – Корсунь-Шевченківський, 2004. – № 12. – С. 17.
7. Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657 рр. (далі – ДБХ). – К., 1961. – № 3.
8. Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 52.
9. *Степенькін С. Ю.* Історія Корсунського полку... – С. 7.
10. ДБХ. – № 10.
11. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов (далі – ПКК). – К., 1845. – Т. 1. – С. 71.
12. ПКК. – К., 1845. – Т. 1. – С. 71.
13. *Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький... – Кн. 1. – С. 190.
14. ВУР. – Т. 2. – № 35, 38.

15. ДБХ. – № 10–11.
16. Держархів у Кракові. – Ф. «Зібрання Русецьких». – № 41. – Арк. 75.
17. ЦДІА України в Києві. – Ф. № 2218.
18. Див.: *Риневич В.* Купчі листи правобережних полкових міст Гетьманщини третьої чверті XVII ст. З колекції О. Лазаревського // *Київська старовина.* – 2000. – № 6.
19. Документи... – С. 75; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. 3. – С. 141.
20. Літопис Самовидця. – С. 56–57.
21. Детальніше про хід Збаразької облоги див. у статті: *Мищик Ю.* Облога Збаража (1649 р.): відоме й невідоме // *УДЖ.* – 2008. – № 5. – С. 15–38.
22. Див.: Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1995. – С. 131–165.
23. АЮЗР. – СПб., 1861. – Т. 3. – С. 295–296.
24. ВУР. – Т. 2. – С. 161.
25. Бібліотека Чарторийських у Кракові. – ВР. – № 1657. – С. 464.
26. ВУР. – Т. 3. – С. 135.
27. Там само. – С. 112.
28. Там само. – С. 127.
29. ДБХ. – № 158.
30. Там само. – № 13.
31. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К.; Л., 2004. – С. 30–31.
32. АЮЗР. – К., 1864. – Ч. I. – Т. 3. – С. 533.
- 32-а. Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России (далі – Акты ЮЗР). – СПб., 1875. – Т. 8; ВУР. – М., 1953. – Т. 2; *Дневник Симеона Окольского...*; *Кулиш П. А.* Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654). – М., 1888. – Т. 2; Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1995.
33. *Дневник Симеона Окольского...* – С. 279.
34. Там само. – С. 278.
35. *Собрание сочинений М. А. Максимовича.* – К., 1876. – Т. 1. – С. 691.
36. АЮЗР. – Т. 15. – С. 272.
37. *Риневич В.* Купчі листи... – С. 166.
38. *Дневник Симеона Окольского...* – С. 279.
39. Там само. – С. 279.
40. Там само.
41. Там само.
42. *Отрывки из дневника Станислава Освецима, относящиеся к истории Южной Руси.* – К., 1883. – С. 79.
43. *Дневник Симеона Окольского...* – С. 279.
44. АЮЗР. – Т. 6. – С. 185.
45. ВУР. – Т. 2. – С. 462.
46. *Sysyn F. E.* Documents of Bohdan Hmelnyckyj // *Harvard Ukrainian Studies.* – 1978. – December. – V. II. – № 4. – P. 508.

47. ДБХ. – № 134.
48. ВУР. – Т. 3. – С. 80, 115.
49. Документн... – С. 452.
50. Там само. – № 165.
51. ДБХ. – № 142.
52. ВУР. – Т. 3. – С. 115–116.
53. Там само. – С. 114.
54. Там само. – С. 120–123.
55. Держархів у Кракові. – Ф. «Зібрання Піночі». – № 363. – С. 627–629; *Starozytnosci historyczne polskie*. – Kraków. – Т. 1. – S. 340.
56. *Syryn F. E. Documents...* – P. 517.
57. Ibid.
58. Документы... – № 242. – С. 629–630.
59. *Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes (1550–1850)*. – Romae, 1963. – V. 8. – P. 32. Лист з Варшави від 8.VI.1652 р.
60. ДБХ. – № 182.
61. ВУР. – Т. 3. – С. 235.
62. Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 64–65.
63. Там само. – С. 325, 328, 338, 358.
64. Там само. – С. 357.
64. Там само. – С. 388–389.
65. ДБХ. – № 222. Хмельницький же мав бути в Корсуні на Різдво Христове (1654 р.), де був і його представник Ілля Богаченко.
66. ДБХ. – № 223. Як свідчили ці послы, на початку листопада 1653 р. до Корсуня прибув гетьманський представник Лаврін Капуста і арештував тут суботівського козака Федоровича (І. Богуна) за те, що той забрав собі майно вбитого у Сучаві Тимоша Хмельницького. Капуста мав привезти «Федоровича» у Чигирин для страти. Якщо справді Федорович (Федоренко) тотожний Богуни, то тут якась плутанина у джерелах (*Акты ЮЗР. – СПб., 1878. – Т. 10. – С. 77*).
- 66-а. Переяслав: 1654 р. – К., 2012. – С. 33–34, 44.
67. ВУР. – Т. 3. – С. 478, 517.
68. ДБХ. – № 230.
69. ВУР. – Т. 3. – С. 484.
70. Там само. – С. 536.
71. Держархів у Кракові. – Ф. «Зібрання Піночі». – № 363. – С. 1171; днв.: *Мицик Ю.* Визвольна війна очима полонених повстанців // *Кнівська старовина*. – 1995. – № 4. – С. 15–35.
72. ДБХ. – № 279. Про це гетьмана повідомилн невільннки, які, пробувшн у Криму по 9-10 років, нарешті змогли втекти на Батьківщину.
73. ДБХ. – № 287.
74. Там само. – № 228. Аналогічний лист було надіслано великому візнуру ханства Сефер Кази-азі (Наукова бібліотека у Курніку (Польща). – Відділ руко-

- писів, № 991. – Арк. 455 зв. – 456; Jakuba Michalowskiego księga pamiętnicza. – Kraków, 1864. – С. 735).
75. Акты ЮЗР. – СПб., 1889. – Т. 14. – С. 75, 111.
76. ДБХ. – № 290.
77. Там само. – № 291.
78. Там само. – № 292–296.
79. Там само. – № 299–300. Як повідомляв у травні 1655 р. слуцький архімандрит Феодосій Василевич-Баєвський, татари вчинили тоді наскоки на Корсунь, Білу Церкву, Умань та деякі інші українські міста (Акты ЮЗР. – Т. 14. – С. 580).
80. ДБХ. – № 301.
81. Там само. – № 316.
82. Там само. – № 317.
83. Літопис Самовидця. – С. 72.
84. ДБХ. – № 370.
85. Там само. – № 301.
86. РДАДА. – Ф. 40. – Оп. 1. – 1657 р. – № 2. – Арк. 1–27. Повний текст цього «статейного списку» надрукований Мариною Кравець у журналі «Корсунський часопис» № 7-8 за 1998 р.
87. Історія Русів. – К., 1991. – С. 190.
- 87-а. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Федоровича (1657–1687). – К.; Львів, 2004. – С. 29–32, 54.
88. Акты ЮЗР. – СПб., 1863. – Т. 4. – С. 32; СПб., 1872. – Т. 7. – С. 199–200.
89. Там само. – Т. 5. – С. 315.
90. Там само. – Т. 4. – С. 126.
91. Детальніше про це див.: *Мицих Ю. А.* Гетьман Іван Виговський. – К., 2004.
- 91-а. Руська (Волинська) Метрика. – С. 768, 767.
92. Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 258; Руська (Волинська) Метрика. – С. 767, 769.
- 92-а. Руська (Волинська) Метрика. – С. 781, 771.
- 92-б. Там само. – С. 213, 218; *Кулаковський П.* Козацьке посольство на сейм 1659 року // Гадяцька унія 1658 року. – К., 2008. – С. 125.
93. Летописное повествование о Малой России. – М., 1847. – Ч. 2. – С. 31.
94. *Величко С.* Літопис. – К., 1991. – Т. 1. – С. 268.
95. *Лазаревский О.* Черниговская летопись по новому списку // Киевская старина. – 1890. – Т. 29. – № 4–6. – С. 83.

Розділ IV

1. Універсали українських гетьманів... – С. 135, 160, 198, 208.
2. Исторические связи народов СССР и Румынии. – М., 1968. – Т. 2. – С. 319; Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. – К., 2009. – С. 119–122. Зберігся й лист Юрія Хмельницького, писаний ним до царя з Корсуня 25 (15) липня 1660 р. У цьому листі гетьман повідомляє про раду козаків (Акты ЮЗР. – Т. 5. – № 16).

3. *Romanski R. Cudnow 1660.* – Warszawa, 1996.
4. Там само. – С. 70. Див.: Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1848. – Т. 4. – С. 39.
5. Ягеллонська бібліотека у Кракові. – Відділ стародруків. – № 311299/II. Частина «Польського Меркурія» була переписана, і ця копія зберігається у тому ж архівосховищі, але вже у відділі рукописів, під № 5.
6. *Merkuriusz Polski.* – Kraków, 1960.
7. Там само. – С. 51–55.
8. Там само. – С. 128–129.
9. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1848. – Т. 4. – С. 39.
10. Там само. – С. 178.
11. Руська (Волинська) Метрика. – С. 776.
12. Про це пише відомий польський дослідник Антоній Ролле у ненадрукованому творі «Князь Сарматії» // Центральна наукова бібліотека НАН України у Києві (далі – ЦНБ).
13. *Ochmann-Staniszevska S. Listy Jana Andrzeja Morsztyna.* – Wrocław, 2002. – С. 222.
14. АГАД. – Ф. «Архів Коронний у Варшаві» (далі – АКВ), козацький відділ. – № 42/76.
15. Летописное повествование о Малой России. – М., 1847. – Ч. 2. – С. 76.
16. *Лазаревский О. Черниговская летопись...* – С. 83.
17. *Степенькіна П. Я. До питання становлення Української Церкви* // КЧ. – 1996. – № 4. – С. 41.
18. Універсали українських гетьманів... – С. 220–221, 224, 238.
19. *Похилевич Л. И. Сказания...* – С. 577 (?).
20. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. – Інститут рукописів. – Ф. 1. – № 1221. – Арк. 2, 9 зв. (*Викун П. Йосиф Нелюбович-Тукальский, митрополит киевский*).
21. *Похилевич Л. И. Сказания...* – С. 579.
22. Див.: *Дублянський А. Українські святі.* – Мюнхен, 1962; Житіє і подвиг святиителя Феодосія // *Київська старовина.* – 1992. – № 3. – С. 121.
23. Бібліотека Польської Академії наук у Кракові (далі – БПАН). – Відділ рукописів. – № 1275. – Арк. 138 зв.
- 23-а. *Похилевич Л. И. Сказания...* – С. 451.
24. Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 158; *Majewski W. Powstanie kozackie 1664 г. (czerwiec-grudzień)* // *Studia i materiały do historii wojskowości* // Warszawa, 1972. – Т. XVIII. – Cz. II. – S. 148.
- 24-а. *Мицих Ю. А. Документи XVII ст. про Корсунь* // КЧ. – Корсунь-Шевченківський, 1997. – № 5. – С. 15.
25. БПАН. – ВР. – № 1275. – Арк. 140–141 зв.
- 25-а. *Похилевич Л. И. Сказания...* – С. 476.
26. Акты ЮЗР. – СПб., 1869. – Т. 3. – С. 199–200.

27. Там само. – С. 201–203.
28. АГАД. – Ф. «Архів Замоїських». – № 467.
29. Собрание государственных и частных актов, касающихся истории Литвы и соединенных с ней владений (от 1387 до 1710 года). – Вильно, 1858. – Ч. I. – С. 135, 138, 139.
30. Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 248.
31. Там само. – С. 211.
32. Там само. – Т. 5. – С. 248, 273.
33. Там само. – Т. 6. – С. 31.
- 33-а. *Wagner M.* Stanisław Jabłonowski, kasztelan krakowski, hetman wielki korony. – Warszawa, 2000. – С. 30.
34. АЮЗР. – К., 1909. – Ч. VII. – Т. 3. – С. 33–34.
35. Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 253–267.
36. *Дашкевич Я.* Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. – К., 1995. – С. 280.
37. Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 39.
38. Там само. – Т. 6. – С. 113.
39. Там само. – С. 258.
40. Універсали українських гетьманів... – С. 418–419.
41. Акты ЮЗР. – СПб., 1879. – Т. 8. – С. 127.
42. *Крикун М. Г.* Корсунська козацька рада 1669 року // *Крикун М.* Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. – К., 2006. – С. 279.
43. Бібліотека Вроцлавського університету. – Відділ рукописів. – № Акс.1949/441. – Арк. 145–146 («Memorial odprawionej w Korsuniu rady kozackiej roku 1669, d. 21 magtu»). Про цю ж раду повідомляло виявлене нами доіснення польських шпигунів від 31.03.1669 р. (АГАД. – Ф. «Архів Радзівілів». – Супплемент. – № 621. – С. 1–2; *Мицик Ю.* Кілька документів з історії Черкащини XVII–XVIII ст. – С. 32; *Мицик Ю.* Документи XVII ст. про Корсунь... – С. 15).
44. *Крикун М. Г.* Корсунська... – С. 249–280.
45. Універсали українських гетьманів... – С. 427.
46. *Мицик Ю.* Канів козацький. – Канів, 1997. – С. 28.
- 46-а. Національна бібліотека у Варшаві. – Відділ мікрофільмів. – № 2227. – С. 12. Цей список зберігається в бібліотеці Баворовських за № 255. Інший список зберігається у бібліотеці Чарторийських. – Відділ рукописів. – № 844. Див. також: *Grabowski A.* Ojczyście spominki. – Kraków, 1845. – Т. 2. – С. 303–305.
47. Універсали українських гетьманів... – С. 475–476.
48. Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 168.
49. Універсали українських гетьманів... – С. 477.
50. *Дорошенко Д.* Петро Дорошенко. – К., 1991. – С. 486.
51. Універсали українських гетьманів... – С. 434–435.

52. Акты ЮЗР. – СПб., 1879. – Т. 2. – С. 375.
53. Там само.
54. Летописное повествование о Малой России. – М., 1847. – Т. 2. – С. 142.
55. Бібліотека Чарторнйських. – ВР. – № 172. – С. 593–594.
56. Акты ЮЗР. – СПб., 1882. – Т. 12. – С. 44.
57. Там само. – С. 93, 107, 111, 116.
58. Там само. – С. 45.
59. Там само. – С. 115, 210, 241.
60. Универсалы гетьманов Самойловнча и Мазепы на права и вольности полковой и сотенной старшины Корсунского и Черниговского полков // ВР ЦНБ. – Ф. II, 1648–1654.
61. Матеріали для історико-географічного словника, зібрані В. Антоновичем // ВР ЦНБ. – Ф. I, 8163.
62. Универсалн українських гетьманів... – С. 709–710.
63. Акты ЮЗР. – СПб., 1889. – Т. 13. – С. 717, 721.
64. Літопис Самовидця. – С. 131, 132.
65. *Компан О. С.* Міста України у другій половині XVII ст. – К., 1963. – С. 138.
66. Історичні монографії Миколи Костомарова. Том IX. Руїна. Гетьманованне Самійловича // Руска історична бібліотека. – Львів, 1894. – Т. 16. – С. 166.
- 66-а. Листи Івана Мазепи 1687–1691. – К., 2002. – Т. 1. – С. 372, 396, 407.
67. Доба гетьмана Івана Мазепи... – К., 2009. – Т. II. – С. 144; К., 2007. – Т. I. – С. 654.
68. *Чухліб Тарас.* Документи про фінансування козацьких полків Річчю Посполитою та Ватиканом у 80–90-х роках XVII ст. // Український археографічний щорічник. – 2002. – Вип. 7. – Т. 10. – С. 353.
69. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – К., 2007. – Т. I. – С. 277.
70. Військові кампанії... – Т. II. – С. 147.
71. *Похилевич Л. И.* Сказания... – С. 476–477.
72. Сборник летописей, относящихся к истории Юго-Западной Руси. – К., 1888. – С. 269–270.
73. Доба гетьмана Івана Мазепи. – К., 2007. – С. 565.
74. *Чухліб Т. В.* Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). – К., 1996. – С. 63.
75. АЮЗР. – К., 1868. – Ч. III. – Т. 2. – С. 389.
76. *Антонович В. Б.* Последние времена козачества на правой стороне Днепра, 1679–1716 // *Моя сповідь.* – К., 1995. – С. 326, 328.
77. АЮЗР. – К., 1868. – Ч. III. – Т. 2. – С. 154.
78. Там само. – С. 177.
79. Там само. – С. 698.
80. *Мариновський Ю.* Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 року. – Черкаси, 1997. – Кн. 1. – С. 30–31.

81. Універсали гетманов н письма князя Д. Голицина корсунському полковнику Андрею Кандыбе // ВР ЦНБ. – Ф. II, № 21449 – С. 479. 24(13).03.1708 р. Голицин писав Андрію Кандибі про перебування у нього одного з сотників Корсунського полку. (Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. – К., 2009. – Т. II. – С. 396–397, 451.)
82. Військові кампанії... – Т. II. – С. 456–457.
83. Там само. – С. 476, 482–485, 502.
84. Там само. – С. 509, 513, 532, 732–738.
85. Доба гетьмана Івана Мазепи. – К., 2007. – Т. I. – С. 735.
86. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків: У 3 томах. – К., 1993. – Т. 3. – С. 358.
87. *Антонович В. Б.* Последние времена козачества... – С. 366.
88. АЮЗР. – Ч. III. – Т. 2. – С. 757.
89. АГАД. – Ф. «АКВ». – Турецький відділ. – Т. 79/629. – №№ 1145–1195. – С. 43–50.
90. Там само. – С. 10.
91. Там само. – С. 53–55.

Розділ V

1. *Мицик Ю. А.* Перша згадка про гайдамаків // УІЖ. – 1981. – № 10. – С. 127.
2. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. – К., 1970. – С. 309.
3. *Мицик Ю. А.* Перша згадка... – С. 128.
4. АЮЗР. – Ч. III. – Т. 3. – С. 529.
5. Там само. – С. 161.
6. *Шульгин Я.* Очерк Колиивщины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов. – К., 1890. – С. 108.
7. *Омельчук В. В.* Народне повстання 1734–1738 рр. на Правобережній Україні та його місце у суспільно-політичному житті і міжнародних відносинах. Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня кандидата істор. наук. – К., 2003. – С. 9.
8. АЮЗР. – Ч. III. – Т. 3. – С. 251.
9. *Омельчук В. В.* Народне повстання... – С. 12.
10. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. – К., 1998. – Т. 1. – С. 276, 347.
11. Там само. – С. 296–297, 340, 352.
12. *Лола Ю. А.* Гайдамацький рух на Україні в 20–30-ті рр. XVIII ст. – К., 1965. – С. 65.
13. Архів Коша... – Т. 1. – С. 281–282, 339, 352.
14. Про напади гайдамацького загону Олексія Ляха на шляхту та орендарів. 1750 р. // ЦДІА України у Києві. – Ф. 56. – Оп. 3. – № 878.
15. *Лола Ю. А.* Гайдамацький рух... – С. 72.

16. Антонович В. Б. Исследование о гайдамачестве // Моя сповідь. – К., 1996. – С. 456.
17. Архів Коша... – Т. 3. – К., 2003. – С. 666.
- 17-а. НБ. – Інститут рукописів. – № 930. – Арк. 18; Мицих Ю. Кілька документів з історії Черкащини XVII–XVIII ст. // КЧ. – Корсунь-Шевченківський, 2004. – № 11. – С. 33.
18. АЮЗР. – Ч. VII. – Т. 3. – С. 34–39; Похилевич Л. И. Сказания... – С. 452.
19. АЮЗР. – Ч. VII. – Т. 3. – С. 34–39.
20. Там само. – С. 42.
21. Архів Коша... – Т. 3. – С. 290–291.
22. Там само. – С. 223, 232, 239.
23. АЮЗР. – Ч. VII. – Т. 3. – С. 34–39.
24. Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy. – Kórnik, 1992. – С. 170–171. Один із князів Яблоновських – Миколай (помер у 1795 р.), власник стеблівських маєтностей, був дуже колоритною постаттю. Він розмовляв тільки українською мовою, вдягався як український селянин, чумакував, їздячи у Крим по сіль та рибу, торгував цим товаром на ярмарках, сам косив та жав, за що його дуже поважали українські селяни. По його смерті Стеблів успадкували князі Вороиєцькі, а у 1812 р. він перейшов до Головиських (Похилевич Л. И. Сказания... – С. 476).
25. Кудрик В. Мелхиседек Значко-Яворський. Додаток до «Маловідомого». – Віиніпег, 1957. – С. 120–121.
26. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. – К., 1970. – С. 481.
27. Смолій В. А. Деякі дискусійні питання історії Коліївщини // УІЖ. – 1993. – № 10. – С. 25.
28. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. – С. 367.
29. Шульгин Я. Очерк Колиивщини по неізданным и изданным документам 1768 и ближайших годов. – К., 1890. – С. 24–28.
30. АЮЗР. – К., 1867. – Ч. IV. – Т. 1. – С. 33–34.
31. Шульгин Я. Очерк Колиивщины... – С. 28.
32. Там само. – С. 109.
33. Лола Ю. А. Гайдамацький рух... – С. 112.
34. Шульгин Я. Очерк Колиивщини... – С. 90–91.
35. Храбан Г. Ю. Два документи про Коліївщину // УІЖ. – 1966. – № 2. – С. 112.
36. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. – С. 473.
37. Мицих Ю. А. Листи шляхтича Завадського про Коліївщину // Корсунський часопис. – 1996. – № 3. – С. 20.
38. Хаврус С. Короткий історико-географічний огляд Стеблева // С. 15–22.

ДОДАТКИ

о. Юрій Мицик, д. і. н., проф., Інна Тарасенко, к. і. н.

З документації Свято-Михайлівського Видубицького монастиря у Києві XVII – початку XVIII ст. (маєтності на Корсунщині)

У 2011 р. вийшов том документації Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві XVI–XVII ст., який містив у собі цінні універсали й листи гетьманів, полковників, сотників Війська Запорозького, королів Речі Посполитої, грамоти й листи церковних ієрархів, різноманітні купчі (1). Вони стосувалися насамперед господарської діяльності монастиря, розширення його маєтностей і є цінним джерелом не тільки економічної, а й політичної, церковної і культурної історії України. Нині готується до друку другий том запланованої Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України фундаментальної археографічної серії, в якому буде представлено документацію Свято-Михайлівського Видубицького і Спаського Максаківського (під Меною) монастирів. Якщо видання документації Золотоверхого монастиря полегшувалося тим, що майже все було зібрано у дбайливо переписаній в середині XVIII ст. копійній книзі (це ж стосується і Максаківського монастиря), то документи Видубицького монастиря збереглися у вигляді розрізнених зв'язок, котрі архівісти зібрали до купи у дореволюційний час, основу яких становила зв'язка, яка є незавершеною копійною книгою.

Між тим, ця документація ні своїм обсягом, ні джерельною цінністю не поступається документації Золотоверхого монастиря. До того ж вона стосується не лише монастирських маєтностей Київщини, а й інших регіонів (Корсунщина), навіть за межами сучасної України (Мозирщина). Тут публікуємо тексти документів, які стосуються Корсуня й Корсунщини, що подані в рукописі у вигляді двох блоків,

переписаних в основному двома різними почерками середини XVIII ст. Копіями виступали ієромонахи Іларіон і Гавриїл.

Видубицький монастир, як і всі інші, зберігав насамперед універсали, привілеї, купчі тощо, які підтверджували його права на те чи те рухоме й нерухоме майно, щоб у разі потреби відстоювати ці права в судах. З тієї самої причини зберігалися і документи з історії маєтностей, які часто переходили з рук у руки перш ніж стали власністю монастиря.

Цінність цієї монастирської документації тим більша, що документація полкових і сотенних козацьких канцелярій Правобережної Гетьманщини зазнала особливо значних втрат іще в часи сумнозвісної Руїни, та й подальші часи аж ніяк не сприяли їх збереженню. Достатньо зазирнути в каталог ЦДІА України у Києві. Тут описані зібрання документів сотень і полків Лівобережної і Слобідської України, аналогічні ж документи Правобережної України представлені окремими одиницями (2). Так, Корсунська полкова канцелярія представлена всього чотирма документами другої половини XVII – початку XVIII ст., які ми надрукували у «Корсунському часописі», в т. ч. лист І. Мазепи до богуславського і корсунського полковника Самійла Івановича (Самуся) щодо кривд, завданих Ківшуватицькому монастиреві (3). До речі, такого полковника не згадано у жодному покажчику корсунської старшини.

Отже, нижче подаємо переважну більшість монастирських документів, які стосуються Корсунського полку (всього 15). Один із документів (угода між братами Шупиченками) був виданий нами за іншим списком у згаданій публікації в «Корсунському часописі».

Насамперед відзначимо один універсал гетьмана Івана Скоропадського, два листи корсунського полковника Андрія Кандиби, які досі не друкувалися. Таким чином, хоч трохи, але поповнюється «Український дипломатарій XVI–XVIII ст.», у якому заплановано видати всю документацію козацької старшини. Ці та інші документи, що наводяться далі, проливають світло на історію Корсунського полку, особливо початку XVIII ст. Виявляється, в часи Мазепи тривало життя на цих теренах, незважаючи на роки Руїни. Помітно, що гетьмани Мазепа і Скоропадський розглядали Корсунський полк як невід'ємну частину Гетьманщини. Хоча ім'я Андрія Кандиби, корсунського полковника у 1708–1710 рр., відзначається в одному з найавторитетніших покажчиків (2), але навіть там не зазначено ім'я корсунського наказно-

го полковника у 1710 р. Михайла Романовича (був одночасно полковим суддею), а каденція іншого корсунського наказного полковника Семена Нестеренка показана у 1709 р., хоча, як виявляється, він був на цій посаді й у 1708 р., а до того ж обіймав посаду полкового судді. Полковник Яків Петрович (був на цій посаді у 1660 р., за Ю. Гаєцьким) (4) це – Яків Петрович Улезько, який, за точнішими у даному разі даними В. В. Кривошеї, обіймав цю посаду у 1656, 1659–1662, 1663–1664 рр. (5). Чи не його родичами (братом і сином?) були корсунський священик Олексій Петрович, який згадується в документі під 1665 р., і Сила Петрович, полковий хорунжий у 1710 р.? Документи проливають певне світло на біографії інших керівників Корсунського полку доби Руїни. Так, названо ім'я корсунського полкового судді у 1660 р. – Чиртан (явно тюркське ім'я) Павлович, полкового осавула Данила Сомтанського (?), у 1708 р. – корсунського сотника Павла Михайловича, у 1710 р. – наказного корсунського полковника Михайла Романовича. Влітку 1710 р. у Корсуні з волі гетьмана І. Скоропадського перебував генеральний осавул Війська Запорозького Степан Іванович Бутович (обіймав цю посаду у 1709–1717 рр.).

Серед старшини 1660 р. бачимо Самійла Сухопару, Івана Дубину, (Григорія) Гуляницького, які були корсунськими полковниками у 1657 р. (Дубина), 1662, 1672 рр. (Гуляницький), 1660 р. (Сухопара, як наказний), у 1710 р. наказним корсунським полковником був Михайло Романович (досі незнане ім'я); у 1707 р. наказним корсунським сотником й водночас наказним корсунським суддею був Василиця (теж вперше з'являється у джерелах). З тих документів рукопису, які не увійшли до даної публікації, видно, що каденція полковника Семена Нестеренка припадає не тільки на 1709 р., а й на осінь 1708 р., що тоді ж наказним корсунським сотником був Грицько Швачка, а повноправним сотником – Павло Михайлович. Можна встановити й імена декотро з міської верхівки на початку XVIII ст.: старости (Василь Жданович), вїта (Михайло Григорович, Павло Немирович, який одночасно був і городовим отаманом у 1710 р., Данило, Мойсей), городового отамана (Прокіп Херетченко, Стефан Єсифович (Єсипович)), бурмистра (Данило), міського писаря (Стефан Стоцький, Тиміш Мовчан), навіть деяких козаків. Так, у Реєстрі Війська Запорозького 1649 р. бачимо й Павла Тучу (у Горкушиній сотні), й братів Антона та Якіма Гаврюшенків (у Демковій сотні) та ще деяких осіб. Так, універсали короля Речі Посполитої Михайла Вишневецького (панував у 1669–1673 рр.)

шляхтичу Стефанові Кобилецькому (Кобилинському) засвідчують його участь у венеціансько-османській війні 1645–1669 рр., яка точилася на о. Крит, його тяжкі поранення, кількарічний турецький полон (гребцем-невільником на галерах). Досі було дещо відомо про Григорія Кобилецького, ніжинського сотника у 1649 р., ніжинського наказного полковника у 1655–1656, 1658 рр., і Семена Кобилинського, київського хорунжого у 1670 або 1682 рр. Стефан очевидно доводився їм ріднею. Незрозуміло лише, коли він воював на боці Венеції й опинився на турецьких галерах, бо ця війна тривала з 1645-го по 1669 р. До 1703 р. він уже не жив (померли на той час його дружина і син), і він заповів наданий королем Михайлом х. Дацьки своєму рідному братові Андрію, який раніше проживав у Олишевці, мріяв про чернецтво і врешті постригся в ченці у Видубицькому монастирі під іменем Антоній, а через якийсь час, відчуваючи наближення смерті, заповів цей хутір монастиреві. Цікава історія й черниці Вознесенського Києво-Печерського жіночого монастиря Феодосії Мартишенко-Хмельницької, яка разом із синами Стефаном і Михайлом за участю ігумені Марії-Магдалини Мазепи (матері гетьмана) до квітня 1710 р. продала свій х. Педани Видубицькому монастиреві. Цікаво, що Феодосія була удовою по Кіндрату Мартишенку, прозаному Хмельницьким. Це не міг бути нащадок Богдана Хмельницького, але, можливо, його родич, можливо – нащадок його двоюрідного брата Захара. Був серед дацьківських козаків і Омелько Небаба. Враховуючи, що це прізвище досить рідкісне, можна припустити, що цей козак доводився якоюсь ріднею славнозвісному чернігівському полковникові Мартину Небабі. Цікаві навіть деталі. Так, козак Сава Шульженко мав дідівську землю під Корсунем, а сам жив у Манжелії у пониззі Псла (тоді село Омельницької сотні Миргородського полку). Можна довідатися з наведених нижче документів і про представників духовенства, насамперед про ігумена Видубицького монастиря Варлаама Страховського, завдяки енергійній діяльності якого значно збільшилися монастирські володіння на Корсунщині. У заповіті ченця Антонія Кобилянського підписався також і о. Іван Углицький. Це рідний брат св. Феодосія Углицького, котрий був київським протопопом, як і підписався у 1687 р. під актом обрання Івана Мазепи гетьманом на Коломацькій раді. Як свідчить документ, що наводиться нижче, о. Іван Углицький був живий і в 1703 р. і так само був київським протопопом. Є дані й щодо корсунського духовенства: о. Олексій Петрович, священник

Свято-Троїцького храму, був у 1660 р. митрополичим намісником у Корсуні (ймовірно, родич корсунського полковника Якова Петровича Улезька); о. Гудицький – корсунський протопоп; о. Григорій Андрієвич, вікарний у 1707 р. священник Воскресенської церкви у Корсуні, видубицький чернець о. Гавриїл – «дозорця» монастирських добр у Корсуні, Феодор, священник у Дацьках. Під 1711 р. з не наведених тут документів видно, що священник Гнат Шванка вже помер. Померла в Києві і його донька Федора (була похована у Видубицькому монастирі), після чого попадя-удова подарувала, за клопотанням славнозвісного Лаврентія Горки, свій хутір під с. Сотники і двір у Корсуні біля Спаської церкви.

Певний матеріал наведені документи дають і для історичної географії, топоніміки Корсунщини, дозволяють пояснити походження деяких топонімів від прізвищ колишніх власників: хутір Педани, Бобилів ліс, Білошапчин ліс (можливо, слід пов'язати його з відомим старшиною часів Дорошенка), Шупиковщина. До речі, Шупики (Шупиченки) були досить знаним козацьким родом у Корсуні і, як свідчить один документ (його ми тут не наводимо, бо він поданий до друку в «Корсунський часопис»), навіть дали одного корсунського полковника: Ілля Шупик обіймав цю посаду в часи гетьмана Петра Дорошенка. Особливо цікавим є документ, написаний почерком XVII ст., у котрому міститься список монастирської власності у Корсуні та Корсунському полку. Тут бачимо вказівки на Свято-Микільський і Свято-Іллінський храми, Ситанську вулицю.

Під час публікації використовувалися правила передачі тексту, розроблені Я. І. Дзирою (6), однак титла не розкриваємо, оскільки вони стосуються загальновідомих слів, наприклад: Бг – Бог, Дх – Дух, Хт – Христос, мнст – монастир, п. – пан, мл. – милість тощо. Слова, які не вдалося прочитати, позначені знаком (...)*; місця, написані особисто авторами документів, підкреслено. Деякі назви установ скорочені: Центральний державний історичний архів України у Києві – ЦДІАУК, Національна бібліотека України ім. В. В. Вернадського у Києві – НБУ, Інститут рукописів – ІР.

Примітки

- *) Цю статтю подано тут у скороченому варіанті. Зокрема, зняті тексти двох універсалів і двох листів гетьмана Івана Мазепи, які були видані нами: *о. Юрій Мицик*. З нововиявлених документів Івана Мазепи та міста Батурина // Сіверянський літопис. – 2015. – № 2. – С. 143–148.

- 1) Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві XVI–XVIII ст. (упорядники: Ю. А. Мицик, С. В. Сохань, Т. В. Міцан, І. Л. Синяк, Я. В. Затилюк). – К., 2011.
- 2) Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве. Путеводитель. – К., 1958.
- 3) *Мицик Ю. А.* Унікальні документи Корсунської полкової канцелярії XVII–XVIII століть // Корсунський часопис. – Корсунь-Шевченківський, 1996. – № 4. – С. 3–6.
- 4) *Gajesky G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. – V. 2. – С. 619.
- 5) *Кривошея В. В.* Українська козацька старшина. – К., 2005. – С. 28.
- 6) Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 39–41.

* * *

№ 1

Список повноправних полковників Корсунського полку

Мисько Пивоваренко (1625 (?)), Роман Попович (1630 (?))
Тарас Федорович (Трясило) 1630 (?)
Мисько Пивоваренко (1632 (?))
Тиміш Филоненко (1632–1634)
Михайло Мануйлович (?–1637)
Максим Нестеренко Бут (1637–1638)
Кирик Чиж (1638–?)
Жабокрицький (?–1643)
Марцін (Войцех?) Гурський (?–1646?)
Олексій Тучко (?–1648)
Іван Шангірей (липень-серпень 1648)
Станіслав Морозовицький (Морозенко) (серпень 1648 – травень 1649)
Лук'ян Мозиря (травень 1649 – червень 1651)
Антон Кілдій (червень-липень 1651)
Лук'ян Мозиря (липень 1651–8.01.1652)
Антон Кілдій (після 8.01.1652 – травень 1652 (?))
Іван Золотаренко (травень 1652 – липень 1652)
Максим Нестеренко Бут (липень 1652 – липень 1653)
Іван Гуляницький (листопад 1653 – березень 1656, 1657)
Яків Улізко (1656)
Іван Дубина (? – липень 1657–?)
Іван Креховецький (листопад 1657–?)
Тиміш Золотаренко (Оникієнко) (1657 – квітень 1658)

№ 2

1660, марта 14 (4). – Корсунь. – Купча на продаж ставу Антона і Якіма Гавришенків, Нестеренка з дружиною Мелашкою Ганні Мартишенко

«Року Божого 1660 мсця марта 4 дня.

Передо мною Яковом Петровичем, полковником Войска его царского величества Запорозского корсунским, при бытности Прокопа Херетченка, атамана городского, на тот час будучого над товариством корсунским, яко теж товариства на тот час будучих, меновите Чиртан Павлович, судия полку нашего Корсунского, Павло Туча, Самойло Сухопара, Иван Дубина, Гуляницкий, Яцко Маменко и иных людей зацних и віри годних було немало козаков и обивателей корсунских, ставши перед нами Антон и Яким Гавришенки, братия рожоная, яко теж Нестеренко из малжонкою своею Мелашкою Нестерихою, признали устне, явне и доброволне без вшелякого примушеня в тие слова мовячи, иж есмо продали всі в едностайне став свой власний из сіножатию, до того ставу належачая, нікому ні в чим не пенний, ани теж от кого заведенний; тилко дідовщину и отчизну свою власную, а то ест продали оний помененний став и сіножать, грунтом лежачий на ріці Сакавиці, славетной паней Анні Якимовой Мартишенковой за суму певную готових грошей за золотих пятьсот полской личби оной самой и дітям еї часи вічними; од которого то ставу и сіножати отдаем ми самих себе и діти свої покровние и повинние, близкие и далекие, и ніхто не повинен жадной трудности и турбації пані Якимовой Мартишенковой задават вишпомененной, яко теж и дітем оной, даем в моц и спокойное уживане, которим волно будет дати, продати, даровати и заміняти и яко хотіти ку найліпшому пожитку своего привлащати. А ще би хто міл якую найменшую кривду чинит, в оной нашой продажі вишменованной п. Яхимовой любо дітем еї, теди ми всі едностайне повинни будем заступовати и отказовати у каждого права и суду и где б належало грошом, а ми там повинни наложит двома. Що для ліпшой віри и певности далисмо тот запис наш, урадовне при бытности особ вишменованних яко теж упросилисмо его мл. пана полковника нашего корсунского, яко теж пана атамана о подпис рук и притиснене печатей.

Діялося в Корсуні року и дня вишменованого».

(НБУ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 307. – Копія середини XVIII ст. Внизу документа намальовано два кола, всередині яких написано «місто печати»,

також записи копіїста: «В подлинном тако: "Устне прошоний от вишменованных особ о подпис руки и притиснене печати Яков Петрович, полковник Войска его царского вел. Запорожск. корсунский; Прокоп Черетченко, атаман городовий корсунский; Роман Сенявский, писар полку Корсунского"», «С подлинного сводил иеромонах Иларион». Запис зверху документа: «Облік на Сакавицу на стави и сіножати».)

№ 3

1665, листопада 21 (11). – Корсунь. – Купча Андрія Педаненка на продаж хутора Михайлу Шархавському

«Roku 1665 dnia 11 nowembra.

Przedo mną Pawłem Smardowskim, na ten czas podstarościem korsuńskim, przy bytności hospodyna ojca Ołexieja, namiestnika mitropolitańskiego korsuńskiego, pana Alexandra Leszkowskiego, Michała Mazniczenka, kozaków, Chweska Zbarazkiego, Mikity Bogomoła, kozaków i mieszczan, obywatelów korsuńskich.

Stawszy oczewiście Andrej Pedanenko w tę słowa zeznał dobrowolnie, że prawy przedał futor swój własny nikomu ni w czym nie zawiedzony, leżący nad rzeczką Sakawicą poblizu Korsunia, przezwiskiem Pedany, ze wszystkimi przeynależnościami, polem, gajem, ługiem, sianożęciami z stawami, nie zostawując nic na siebie; owo zgoła całe ze wszystkimi pożytkami do tego futoru należnymi jeo mści panu Michałowi Szarchawskiemu jemu samemu, małżonce i potomkom jego wiecznymi czasy za pewną summe za złotych polskich sto liczby i monety polskiej oddawający siebie samego, żonę, bliskich i dalekich pokrewnych swoich od tego futoru i zagradzając drogę prawną do dochodzenia tego futoru siebie samemu, żonie, blizkim i dalekim przyjaciełom swoim, a to pod zakładom talarów stu na urząd, jaki na ten będzie, ktoby pana Szarchawskiego samego, małżonkę i potomstwo jego, o ten futor miał turbować, ale całe ma pan Szarchowski sam, małżonka i potomstwo ich tego futora spokojnie zażywać swoim własnym, szafować, dać, przedać, darować nie zażywać jako chcąc mieniac lepszemu pożytkowi swemu obrócić, nie mający ni od kogo przeszkody wiecznymi czasy.

Działo się w Korsuniu roku i dnia swysz mianowanego.

Paweł Szmardowski, podstarości korsuński. Ałexej Petrowicz, swiaszczenik trojecki, namiestnik korsuński

Alexander Lieczkowski

Именем Хвеска Бораков Никита Богомол подписую рукою своею

Imieniem Michała Mazniczenka Stefan Stocki, pisarz korsuński, ręką swą podpisują się

Именем Андрушка Педаненка, котори тую продажу отдаляючи близких и далеких крвних своих и загаражает дорогу правную през вышменоване на подписі особы.

Петро Олещенко, рукою своєю подписую».

(НБУ. – IP. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 320–320 зв. – Копія середини XVIII ст. Внизу документа запис копіїста: «С подлинного сводил иеромонах Гавриїл».)

№ 4

1665, листопада 21 (11). – Корсунь. – Купча на продаж землі в урочищу Педани під Корсунем Марії Хведоренко Михайлу Шархавському

«Tegoż dnia i roku zwysz mianowanego przy tych że osobach zwysz mienowanych.

Przede mną Pawłom Smardowskim, podstarościem korsuńskim, przyszedszy dobrowolnie nie zwana Maria Wasilicha Chwedorenkowa, mając wydzieloną część mąża swego, który mąż bez wiadomości odszedł, zostawiwszy z nią dwoje dzieci, to jest dziewcząt, w roku 1661, nie dawszy jej opatrzenia żadnego, acz ich matka dzieciom nie życząc zguby, prosiła z pokorą, żeby i ta częstka mąża jej gruntu, nazwanego uroczykiem Pedany, nad rzeczka cękającej wody Sakowicy pod Korsuniem, która część nikomu nie zawiedziona, co s komizeracij ludzki i pobożności chrześcijańskiej i z uwagi ludzkemu bywszy na tym futorze i nie wiedząc położenia, dali ad rationem, uczyniwszy targ za pewną summa połowice pieniędzy. Ostatek summy, obaczywszy grunt i położenie, oddać powinien. Która przodaż i kupna stwierdza się podpiserm rąk na podpisie mianowanych:

Kupił pan Michał Szarchawski u mianowanej Wasilichi za złotych polskich czterdzieści i półosma, ktorí imieniem podpisują się, Stefan Stocki, pisarz miejski korsuński.

Paweł Szwardowski, podstarości korsuński.

Ałexey Petrowicz, sweszczzenik trojecki, namiestnik korsuński

Alexander Liczkowski

От всіх вышименованных особ подписуюся Петро Олешко, рукою власною».

(НБУ. – IP. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 321. – Копія середини XVIII ст. Внизу документа запис копіїста: «С подлинного сводил иеромонах Гавриїл».)

№ 5

1670, вересня 13. – Варшава. – Універсал короля Речі Посполитої Міхала Вишневецького Стефану Кобилецькому (Кобилянському) на млин на р. Рось під Корсунем

«Михаїл з Божой ласки король полский, великий князь литовский, руский, пруский, мазовецкий, жмудский, инфляндский, смоленский, киевский, волинский, подолский, подляшский, литовский, черниговский.

Ознаймуем тим листом нашим всім обще и кождому зособна кому відати належит, ежели на кого слушній яко на людей рицерских, которие зашит достоїнства найясніших антецессоров наших и цілою отчизни, з одвагою здоровья, стратою субстанції кров свою гойне вилевали и теперича усилиют вилевати, наш кролевский повинности міти респект, про то, ми, маючи од вельмож гетманов наших коронних заліценную собі шляхетне урожоного Стефана Кобилецкого, знаменитий в ділі рицерском одваги его, которий в многих окказиях и потребах военных яко одважний жовнір тяжкие постріли, потом чрез літ килка вязене турецке, яко тестамония з Кандії сведчит вираженній и там мужне и отважне перебуваючися для віри стой католицкой римской ставил, чего еще в отчизні своей повернувшись, остаток здоровья своего хочет и усилиет доказовати, умислилисмо то теж помененному Стефану Кобилецкому и малжонкі его добра наше кролевские, то есть млин на реці Росі нижей міста Корсуна по Васку мелнику, Чалим названим, в добрах наших кролевских в воеводстві Киевском старостві Корсунском лежачий, до владіния нашого належачий, дати и конфірмовати як нинішнім листом даем и конфірмуем взглядом, которих листов пререченній даровизни нами помененний млин вцале и зупелне держит, мает осісти и одержати со всіми до него приналежностями, доходами и прилеглостями, полями, ролями, луками, лісами, хашчами, гаями, пашами, будинками, огородами, волним ловенем на риці риб и вшелякими здавна до того млина належачими пожитками и доходами держати и заживати вічними часи повинни будут, обіцуючи тое нашим и найяснішим наслідников наших именем, иж помененного урожоного шляхетне Стефана Кобилянского и жени его от тое ласки и диспозиції нашей не оддалимо и никому инному тих добр владіти не дати, леч цале их при волі нашой и тим правіл заховует, которие ему позволяем для попартя упадку свого, волно будет даровати

и продати, що и найяснійших наслідников наших именем из помененной урожоного Стефана Кобилянского и малжонку его од спокойной помененних добр посессии не отдалимо, леч в цілости заховати миєм, тоеж и найяснійшиі наслідники учинят, права притом наши кролевские и костела стога кафолического римского, также при той цале заховуючи, на то для ліпшой віри рукою нашею подписуемся и печат коронную притиснути розказалисмо.

Дан в Варшаві дня 13 мсця сентебра року 1670 кролеваня нашего полского року першого».

(НБУ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 305–305 зв. – Копія середини XVIII ст., зроблена з перекладу універсалу з польської на українську мову. Внизу документа намальоване коло, в якому написано: «місто печати королевской», а ще нижче запис копіїста: «В подлинном подписано: “Михаїл король”» та «С подлинной сводил иеромонах Иларион». Запис перед документом копіїста: «Оригинал королевский на млин на ріці Роси нижей Корсуня».)

№ 6

1670, вересня 13. – Варшава. – Універсал короля Речі Посполитої Міхала Вишневецького Стефану Кобилецькому на село Дацьки під Корсунем

«Михаїл з Божой ласки король полский, великий князь литовский, руский, пруский, мазовецкий, жмудский, инфляндский, смоленский, киевский, волинский, подолский, подляшский, литовский, черниговский.

Ознаймуем тим листом нашим всім вобец и кождому зособна кому відати належит, ежели на кого слушні яко на людей рицерских, котриъ за захищене достоїнства найясніших антецессоров и цілой отчизни, з одвагою здоровья, стратою субстанції крев свою гойне виливали, наш кролевский повинносмо міти респект, прето, ми, мыючи од вельмож гетманов коронних заліцоніі ему шляхетне урожоного Стефана Кобиляцкого [виправлено на «Кобилецкого». – Ю. М.], знаменитие в ділі рицерском одваги его, которіі в многих потребах военных яко одважний жовнір тяжкіі постріли, потом неволю турецкую през килка літ на галерах [написано поверх закресленого: «катергах». – Ю. М.] поносил, яко свідоцтво с Кандіі свідчит, которий и там одваги свої цнотливе для віри стой кафолицкой римской ставил, яко теж цілости отчизні своїй, до которой повернувшис и утиратися еще хочет [слово «хочет»

закреслено. – Ю. М.] поносив, умислилисмо то теж помененному Стефану Кобилянському и малжонце его добра наше кролевскій, которіи за одвагу свою от яснійших антецессоров наших отримал был, и през два роки в посессіи его зоставали, то ест село зпущошалоє от неприятеля коронного, названое Дацки, над рікою Сакавицею положенна в воеводстві Киевском старостві Корсунском, дати и записати и для згуби перших прав ствердити, яко ж сим нашим листом ствержаем и записуем. Которих взглядом листов наших помененний ударованний наш з малжонкою своєю, помененній добра зпущіли цілем зупелне, яко перед тим міл, міет осісти и одержати со всіми там же приналежитостями, доходами и обрадками, тое ест полями, сіножатми, лісами, гаями, пашами, огородами, сажавками, ставами, волним риб ловенем в той же реці и ставах, млинами, корчмами и всякими здавна належитими до тих добр пожитками и доходами держати и заживати вічними часи повинни будут, обіцуючи тое нашим и найяснійших наслідников наших именем, иж помененного урожоного шляхетне Стефана Кобилянского, жони и потомка их, од той ласки и диспозиції той ласки и диспозиції албо ударованя нашего не отдалими и никому инному тими добрами владіти не дамо, леч ціле их при волі нашой и при том праві заховати міем, которие ему позволяем для подпартя упадку своего, волно кому даром дати и продати, що и найяснійших наслідников наших именем из помененной шляхетне урожоного Стефана Кобилянского, жони и потомков их од спокойной помененних добр посессіи отдалити не міем, леч их в цілости заховати міем, тоеж и найяснійшіи наслідники наши чинити будут, права притом наши кролевские и костела стога кафолического римского и Речи Посполитой ціле заховуючи, на що для ліпшой віри рукою нашею подписуем и печат коронную притиснути розказалисми.

Дан в Варшаві мсця сентебра 13 року 1670, кролевства нашего полского того ж року».

(НБУ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 305–305 зв. – Копія середини XVIII ст., зроблена з перекладу універсалу з польської на українську мову. Внизу документа намальоване коло, в якому написано «місто кролевской печати», а ще нижче запис копіїста: «Еще приписано тако: “Консенс на отобрание Дацки, пустоого села от неприятеля Корони Полской, в воеводстві Киевском в старостві Корсунском шляхетне урожоному Стефанови Кобилянскому, жолнерови нашему, малжонці и потомку его наданий”», а також «С подлинной сводил иеромонах Иларион». Запис перед документом копіїста: «Оригинал кролевский на село Дацки над рікою Сакавицею. Копія с полского».)

№ 7

1703, березня 25(14). – Київ. – Заповіт ченця
Антонія Кобилецького (Кобилянського)

«Во имя Отца и Сна и Стго Дха, Стыя Живоначалныя Тро[і]ци.
Аминь.

Я, на имя монах Антоний Кобилянский, бывий житель олишевский, мівши здавна намірение мое в том мнстру ст. архагла Михаїла видубицком киевском чернцем быти и вік свій дочасный в мнструю том же поконати, где приехавши з Олишевки я, на имя вишмененный именем мирским названый Андрей Кобилянский, мівши значние наданые в Бгу зешлого брата моего родного на имя Стефана Кобилянского, од короля полског[о] Михаїла Вишневецкого по заслугі брата моего вірной Короні Полской значной, на село Дацки и на грунта всякие при селі том же будучие, и на млин на містцу, прозиваеом Буки, при печатех Корони Полской ориінальные писма, от него ж вишреченного родного брата моего Стефана Кобилянского, мні руками его власними при часі смерти его дание в посесію вічную мні на заживане тих добр, которие ориінгалы 1703 року в мнструю сто Михайловском киево-Выдубицком од его мласти в Бгу превелебного отца Варлаама Страховского, на тот час игумена выдубицкого (Божіім изволением по вседушном желаніі моем) габит стый принявши, и яко сын истинный тоей стой обители ставшися, оные привілеї в укладу (?) місто ему, превелебному гспдну отцу игумену и братіі тоей же стой обители Видубицкой, на вічное тых добр заживане и по них будучим гспдном отцем игуменом и братіі оддалем. Которые ориінальные писма волною волею моею отдавши гспдну отцу игуменови и братіі, свіднтелствую сей моеї духовници записом, же ни хто з крєвних моїх, близких и далеких, до тих добр отнюд ни малой не міет волі утручатися, на що для доброй віри, не умівши стого писма крстом стым рукою моею власною подписуюся.

Діялося в мнструю с. архистратига Михаїла киево-Выдубицким при особах значных духовних нижеї рук своїх подписанных року Бжого 1703 мар[та] 14».

(НБУ. – IP. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 322–323 зв. – Копія середини XVIII ст. Внизу документа запис копійста: «В подлинном тако: “Варлаам Страховский, м[о]н[а]ст[и]ря Выдубицкого киевского игумен; Варлаам, намісник м[о]н[а]ст[и]ря Выдубицког[о]; Силвестр, уставник м[о]н[а]ст[и]ря Выд[убицкого]; Михаїл, економ м[о]н[а]ст[и]ря Выд[убицкого]; Иоанн Углицкий, протопоп киевский; Михаїл Хомінский, с[вя]щенник Глібо-вориский [очевидно, помилка. Слід читати: Глібо-борисовский. – Ю. М.]; Онуфрий Лісницький, с[вя]щенник”». Після цього намальовані три кола, в кожному з яких написано «місто печати».)

№ 8

Друга половина XVII ст. Київ (?). – Список земель і володінь Видубицького монастиря в Корсуні

«Список околнкости кгрунтов мнастирских в самом місті Корсуну и того ж уезду, впрод

В самом місті двор, хат дві против стого Николи на ринку и комора.

Місце на двор на Ситанской улиці отказаное мнастиру попадею старою илінскою и на Ситниках ставок, сад из ліском, до того в Прутилцах ставок и ліс.

За містом против стого прорка Илиі двор куплений коп за сім, в том двору хата, сіни з коморою рублениі, шопа, загорода з повітками то город (?).

Нижей Корсуна по лівой стороні Роси млинов два на містцу Чаловском як права опівають, наданое мнастиру з місцем там же двором, где двор.

Келийка, пекарня, комора и повіт, до того двора и млина випуст позад двором окоп до шляху и кут от шляху озером скелею каменною и Росу огорнений в них до перещепини.

На правой стороні Роси місце на млині, прозвиском Шупиковщина, до того містца млинового лука, взявши з гори Роси, от потючка вниз поза криницею, окопом до шляху, за що дано коп сто.

Еще понижей млинов Кандибиних по правой стороні Роси, лука, куплена за десят талярей, от яких и чиїх граничит лук, ест в записі купчом.

В том же уезду Корсунском село Дацки, наданое мнстру зо всіми приналежитими ему кгрунтами, где в самом селі двор, парканом обнесений, келия з двома коморами, третимя в сінях комора холодная, пекарня, комора з лиодовнею, виниця з світелкою, стайня з шофою, загорода з шофами, лазня и садок насажений щепами, сливами, вишнями и деревом; церков древеная всім коштом мнстрским поставлена.

В том селі став прежде голдовал чотиром господаром, измерлие отказали дві части небожчику протопопі корсунскому Гудицкому, а протопопа надал тие части ставу мнстру; третью част заплатили Андрею Кириченку, за которую дали вола, до четвертой еще упоминается Васил Тищенко, жител дацковский.

Нижей другий став, куплений за сто золотих и талярій двадцят, на той же Сакавиці, в племиници Хмелницкой. На том ставу млин новопостроений, кол три.

Еще ниже на той же ріці ставище з греблею, купленое в черниці Хмелницкой за чотириста золотих. До того ставища ліс, гай березовий, луки и п(о) обої сторони той річки поле от Стеблева по долку, которая ви [...] и по окоп первый; от корсунской сторони по Бобилиов ліс поле, належи кгрунту Педановского прозвиском.

И еще ниже на той же ріці ставище, купленое в в стеблювского чавка, прозиваемого Татаринця, за сто золотих, при том ставищу хутор з хатою рубленою и з огородами понад хутор дуброва и луки по обоім сторонам той же річки.

И еще ниже по ріці поза шлях стеблювский лука над самою рікою Росю и устю річки Сакавиці по лівой сторони от шляху окоп коло луки, а по правой сторони тоеиж річки вгору от шляху, як окопи показуют, до поля Педановского дуброва, купленая у Оникия, жителя корсунского, за два золотих и осмачку жита.

Долина прозвиском Мисниця (?) з лукою, ставком, лісом, полем, по обох сторонам долини, в кгрунті Дацковском куплена в старой Ани Присихи за вусімнадцять золотих.

Поле до Дацков здавна приналежное з правой сторони по ріці от Корсуня сяг[ает] до Білошапчиного ліса до Вовчой долини от Петрушок села.

З лівой сторони по той же ріці от Стеблева до верху ліса Радчинця до Саскибиевого и по долину старую от Роси по шлях Стеблювский».

(НБУ. – IP. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 329–329 зв. – Оригінал(?).)

№ 9

1707, травня 22(11). – Корсунь. –

Купча Дениса Олещенка на продаж землі жителю Стеблева Федору Татарченку

«Року 1707 мая 11 дня.

Передо мною, Василием Ждановичем, старостою ясне велможного пана корсунским, и при мні, на уряді засівшим Михайлу Григориевичу, войту корсунскому, Данилу, бурмистру, и инних на тот час віри годных людех не мало було.

Денис Олесченко, мешанин корсунский, ставши персональне, будучи здоровий на тілі и умислу своем, зознал ясне, явне, доброволне в тот цел мовячи: “Мсці, мсці пане врядо. Міючи я от Данила, корсунского жителя, купленое греблю на ріці Сакавиці и сіножати, сим и тим боком річки од греблі лежачие, из байраком понад хатою стоячим, аж до балки, а сіножати кончаються, не допускаючи поля (?) од Стефанового Хмелниченкового ґрунту. Зачим я тот ґрунт з доброй своїй волі Хведору Татарченку, жителю стеблювскому, без жадних там належачих поль пахатних за коп десять доброй монети продадем и оние гроши до рук своих от отобравши ретелне от нинішняго часу чинячи сам себе отдаляя, жону и діти и кривние свої, близкие и далекие, их ему, Хведору Татарченку, в вічне владіне продавши, волно ему яко свой власний ґрунт будет дати, даровати, или кому продати и як хотяй на свой пожиток оборочати”.

Ми прето, вишпомененний урад, видячи предреченного Дениса доброволную продажу и Хведора Татарченка куплю про кріпост при звиклой печати ратушной и старостинской велможного пана корсунского с подписом руки писарской велілисмо виписавши право, требуючої стороні отдати.

Діялося в ратушу корсунском вишпрописанного року и дня».

(НБУ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 309–309 зв. – Копія середини XVIII ст. Внизу документа намальовано два кола, в яких написано «місто печати», а ще нижче запис копіїста: «В подлинном тако: “Микита Паенко Иванович, писар міський, рукою власною”» і «С подлинного сводил иеромонах Иларион». Запис перед документом копіїста: «Купля на ґрунт Дениса Алексенка, мешанина корсунского, над Сакавицею нижей Педанов».)

№ 10

1707, липня 14 (липня 3). – Корсунь. – Купча Сави Шульженка на продаж Свято-Михайлівському Видубицькому монастирю землі в Буках

«Року тисяча сімсот семого мсця июля 3 дня.

Перед нами, урадом корсунским, Василием Ждановичом, на тот час старостою корсунским, Стефаном Есифовичом, атаманом городовим корсунским и наказним сотником корсунским, Михайлом Григориевичем, войтом, с притомністю иерея отца Григория Андреевича, на тот час вікарого воскресенского корсунского, Ивана Белогери, зна-

чного жителя, и Павла Нестеровского, и много на тот час людей, віри годних, было, ставши учтивий человек, именем Сава Шулженко, житель манджаліевский полку Миргородского а сотні Омелницкой, прекладал тое: “Мої мсці пне вряде. Иж міючи я дідичний и отчистий грунт под містом Корсуном на реці Росі, прозиваемий Шупиковское, то есть Кирилово, вишше Калгачинки лежачий, на млин способний, который тепер грунт доброй моей воли и без жадного примусу продаю и вічне легую превелебному гспдну его млости отцу Варлааму Страховскому, игумену мнстра Видубицкого, и всей еже о Хті братії за певную суму личби литовской талярей сто, од которого кгрунту так я сам, Сава Шулженко, кривніі мої, близкие и далекие, отрекаюся и у вічную же посессию попускаю превелебному гспдну отцу Варлааму Страховскому, которому волно будет, яко своїм власним вічне владіти, дати, продавати, даровати и як хотіти на пожиток обывтели стой оний обертати”.

Ми, прето, вишшеспеціфикованний уряд, видячи обоїх сторон добровольную продажу и куплю, веліли для ліпшой кріпости сие писмо потребующей сторони при печати міскої корсунской с подписом руки писарской з ратуши видати.

Діялос року и дня вишеписанного».

(НБУ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 309 зв. – 310. Копія середини XVIII ст. Внизу документа запис копійста: «В подлинной підпис таков: “Тимош Мовчан, писар, рукою т[ани] р[ropriя].”», «С подлинной сводил иеромонах Иларион», намальоване коло, всередині котрого написано: «місто печати». Запис перед документом копійста: «Грунт на Буках от Сави Шупиковщина, купленое Вар[саамом] Стр[аховским], игуменом видубицким».)

№ 11

1707, жовтня 3 (вересня 22) і 1710, червня 23 (12). – Корсунь. – Купча Палажки Мазничихи на продаж сіножати Свято-Михайлівському Видубицькому монастирю

«Року Божого тысяча сімсот сегого мсця септеврия 22 дня.

Перед нами, Василем Ждановичом, на тот час старостою ясневелмож(ного) добр(одія?) в полку Корсунском, Стефаном Есиповичом, атаманом городовим и наказним сотником корсунским Василицею, тож наказним судею, Михаїлом Григориевичом, войтом, и много на тот час людей, віри годних, было, постановившиися очевисто персоналитер учтивая невіста Палажка Романиха, Кононова невістка,

прозиваема Мазничиха, жителка корсунская, презентовала тое: “Пане вряде. Юж я власную свою отчизну, сіножать против Каменки на том боку Росі лежачую, поміж панской луки узокоп (?) продадем доброволне, нікому ні в чом не заведенную у вічніе віки без жадного примусу тую сіножать под містом Корсуном лежачую, честному во иеромонасах превелебному в Бгу его млости гспдну отцу Варлааму Страховскому, игуменови киевскому видубицкому, за готовую и певную суму личби литовской талярей двадцят, от которой сіножати там сама Пелагея Романиха, отрікаюся з кривними моїми, близкими и далеки-ми, вічними часи и попускаю у вічную посессию вишей помянутому превелебному гспдну отцу игумену видубицкому и всему мнастиру тамошнему”. Зачим ми, урад вишеспеціфікований, видячи такову доброволную продажу, велілисмо на ратушу корсунском записати и потребующей сторони, то ест его мл. гспдну отцу игуменови видубицкому и всему мнастиреви сие писмо при печати міскої корсунской с подписом руки писарской видати каазалисмо.

Діялос в Корсуні року и дня вишеписанного.

Тимош Мовчан, писар корсунский рукою.

Признаючи свідітелству ведлуг луки, що на герці (?) спадає, куплена в Романихи Мазниченковой, напрод признал перед судом доброволне нашом корсунским Демян Роговский, житель деренковский, на що и посилалисмо козаки з ураду Василя Горбаченка для достовірия, аби тот усмотрив як на то слушне ведле Бга боячися, що в заводі турбовалисмося с Хомою корсунским, которий заводив мене за тую луку, тот же Василь Горбатенко, усмотривши, що належит чернцам видубицким с поміжниками, Петро Біленкий, згори поміжник, знизу разно, а чернецкая у посередку над Росю, на що велілисмо сие врадвное и писмо на вічніе віки видати, ствержаючи печатю міскою нашею ратушною и городовою року 1710 июня 12.

Діялося в ратушу корсунском на врадї року и дня вишеписанного при пану Михайлу Романовичу, наказному полковникови корсунскому, Силі Вюбленку, старості городовому, пану війту корсунскому Данилу, бурмистру, и многих людей на тот час будучих немало».

(НБУ. – IP. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 311 зв. – 312. Копія середини XVIII ст. Другий список документа знаходиться у тому ж рукописі на арк. 313. Внизу документа намальовані три кола, всередині кожного з яких написано: «місто печати». Запис копійста: «С подлинног(о) сводил иеромонах Иларион». Запис перед документом копійста: «Купчая на сіножать Пелагеї Мазничихи в уезді Корсунском з ратушу корсунского виданая».)

№ 12

1708, липня 3 (червня 22). – Корсунь. – Лист (?) корсунського мельника Юрка Мелусенка з гарантіями щодо млинів на Росі Свято-Михайлівському Видубицькому монастирю

«Року 1708 мсця июня 22 дня.

Я, Юрко Мелусенко, житель села Гноенок, даю сию мою карту гспдину отцу Гавриїлови, законникови мнастиря видубицького, а дозорци их же добр мнастирских, в Корсуни лежачих, на том, если свой млин и на своей гребли низше мнастирских, совершенно построит и тілби мнастирские видубицькие млины на Буках стоячие, своею греблею подтопити и в том подтопленю шкоду им вчинити, то винним в тим себе чиню, опроч валної води весняной и осінній, яц (?) тая вода валная подтопит, том в тим не маш его, Юрковой, вини. Діялося при уряду корсунском Семеном Нестеренком, судею и наказним полковником, Василем Ждановичем, дозорцею добр панских, Данилом Сомтанским (?), асаулом полковим. На що для ліпшой кріпости и печатми урадовими ствердити веліли с підписом руки писарской.

Діялося в ратушу корсунском року и дня вишписаного.

Мні, Гавриїлу, послушникові мнастискому, дал писмо сие Юрко мелник в Корсуни з ратуша с печатми двома: судейской и пана старости».

(НБУ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 315. – Копія середини XVIII ст. Внизу документа намальовані два кола, в яких написано «місто печати», а ще нижче запис копійста: «В подлинном подписано: “Тимош Мовчан, писар корсунский, рукою”» та «С подлинног(о) сводил иеромонах Иларион». Запис перед документом копійста: «Лист Юрка мелника в Корсуни з ратуша о млин».)

№ 13

1708, листопада 16 (5). – Корсунь. – Купча Тетяни Стефанихи на продаж ставка на р. Сакавиці Свято-Михайлівському Видубицькому монастирю

«Року 1708 мсця ноеврия 5 дня.

Перед нами, урядом корсунским в ратушу корсунском, пред Семионом Нестеренком, полковником наказним корсунским, Василием Ждановичем, дозорцею добр ясне велможного пана в Корсуні, Павлом Михайловичем, сотником корсунским, Стефаном Есифовичем,

атаманом городовим, Мойсеєм, войтом, ставши пред урядом нашим Тетияна Стефаниха из сином своїм Иваном, жителка корсунская, из доброго свого позволения, продала став свой в Бгу превелебному гспдну отцу Варлааму Страховскому, игумену мнастира видубицкого, през отца городничого дацковского Гавриїла за суму певную готових грошей, за золотих пятсот, которий тот став, лежачий на ріці Сакавці, из сіножатю и зо всім грунтом, теди варую, иж у вічност продаю, даби нікто з покровних моїх близких и далеких, не мог втрутитися и діти мої, таковий да проклят будет ктоб міл од обители сто од архистраити-га Михаїла отдаляти и упиратися, на що для ліпшого свідітелства и віри даємо я, Тетина Степаниха, из сином своїм Иваном сей запис из ратушу корсунского з надписом имен урадових и притисненем печати ратушной.

Діялося в ратушу корсунском року и дня вишей описаного.

(...)* теди праві и старое право даю оцу Варлааму Страховскому, игумену видубицкому, со всею еже о Хті братиею.

Семен Нестеренко, судия и полковник наказний корсунский.

Василий Жданович, дозорца добр ясне велможного пана в Корсуні, рукою своєю подписую».

(НБУ. – IP. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 314. – Копія середини XVIII ст. Внизу документа запис копійста: «С подлинного сводил иеромонах Иларион», а нижче намальовано три кола, всередині яких написано «місто печати». Перед документом запис копійста: «Купчая на став от Тетияни Степанихи».)

№ 14

1709, лютого 15 (5). – Ніжин. – Стверджувальний універсал гетьмана Івана Скоропадського Свято-Михайлівському Видубицькому монастирю на млини на р. Рось в Корсунському полку

«Пресвітлого и державнійшого великого гсдра его црского пресвітлоого величества Войска Запорожского гетман Иоан Скоропадский.

Ознаймуем сим нашим універсалом всей его црского пресвітлого величества Войска Запорожского старшині и черні и кожному кому колвек о том відати належатимет, иж суппліковаал до нас превелебний в Бгу гспдин оц Варлаам, игумен мнастира видубицкого киевского,

з братиею и презентовал антецессорра нашего бывшего гетмана по-твердителние універсали на млини, надание под містом Корсуном на реці Росі на містцу, прозиваеом Дацки, Таращичи и Прутилци и просил нас, абысти нашим тие всі добра ствердили універсалом. Ми теде, гетман, давши у себя прошению превелебного гспдна отца игумена видубицкого и всей братії містце, а сподіваючисе до універсалу антецессора нашего ствердилисми сим нашим універсалом тые всі вижей вираженние добра и кгрунти позволивши по-прежнему так млинами, яко и селами и иншими вишменованными кгрунтами, ему, превелебному гспдну отцу игуменови видубицкому, владіти и всякие пожитки з оних отбирати.

Прето міти хочем и рейментарско сим нашим універсалом варуем аби ніхто з старшини рейменту нашего и черні в владінію тих добр и в отбираню з оних всяких пожитков ему, отцу игумену видубицкому, не важилсѧ чинити кривди и перешкоди. Войти зась тих селец з посполитими людьми повинни до святой обители видубицкой (кромі козаков) всякое належите отдавши послушенство и повинности грозно приказуем.

Дан в Ніжині февраля 5 року 1709».

(НБУ. – IP. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 328. – Копія середини XVIII ст. Внизу документа намальоване коло, в якому написано «місто печати», а ще нижче запис копійста: «В подлинном подписано: “Звиш менованный гетман рукою власною”» та «С подлинным сводил иеродиякон Гавриіл». Запис перед документом копійста: «?».)

№ 15

1710, квітня 11 (березня 31). – Корсунь. – Ствердження купчої черниці Феодосії Хмельницької на продаж Свято-Михайлівському Видубицькому монастирю хутора Педани і млина на р. Росі

«Року тысяча сімсот десятого мсця марта тридцять первого дня.

Пред судом дховним консисторским метрополии Киевское ставши очевисто честная инокиня Феодосия Хмелницкая, законница мнстря сто Вознесенского дівичого печерского, з синами своїми родными Стефаном и Михаїлом ку записаню до книг судових консисторских подала лист добровольный вічистий запис с печатю и с подписом руки всечестной Магделены, игуменії мнстря дівичого

печерського киевського, такъже и с подписанием свого имени и синов своїх превелебному в Бгу его млсти отцу Варлааму Страховскому, игумену свто Михайловскому Видубицкому киевскому и наследников его всей братиї на реч в том записі нижей вираженную данный очевисто и доброволним сознанием своим ствердивши и змоцнивши, просила, аби приняти до книг вписан (?) (...)*. Мы, суд дховный, до книг оного для вписаня приймуючи, читалисмо и так ся в собі міст: “Я, на имя Феодосия, инокиня мнстря Вознесения Гспдня дівичого печерського киевського, прозиваемая Мартишенкова Хмелницкая, жителка мнстрия того ж, за доброй памяти моей и розуму зуполного, расправивши діти мої гаразд, якови (?) на дітей моїх грунт ку уконтентованю их належал (?) з грунтов лежащих в уезді Корсунском им давши и их уконтентовавши добре, осталие грунта, прозиваеміі футор Педани над річкою текучою Сакавыцею, также и млин мой власний на реці Роси на вишших (...)” на одной гаті з Левинским з всіми до футора того и млина приналежностями, полями, лісами, сіножатями, гаєм, ставом, лугом, власные мої оные грунта не пенние и ни от кого либо (?) дарование и никому иншому нимало не заведенные ни волностю займанные, але власные мої мужем моїм Кондратом Мартишенком, прозиваемым Хмелницким, и самою мною выш помянутою черницею, живши еще за мужем моїм, небощиком, в мирі, купление его млсти гспдину отцу Варлааму Страховскому, игуменові свого архангла Михаїла видубицкому киевскому и братиї вѣдячим (?) за золотих шестсот продаю, чте (?) продаем во вічност в уезді Корсунском близ села, прозиваемаго Дацков, маетности мнстря того ж видубицкого над рікою вышпомянутою Сакавыцею лежащие, которые вышпомянутие грунта их млстем отцом видубицким пущаю в посессию вічну, уже од оных грунтов себе самую и дітей моїх и крєвних моїх близких и далеких аби никто не важился препятія и ни малой турбації чинити, отдаляючи як хотят зативат и на свой пожиток оборочат, в чом теде для годности и певной віри при сем здоровом писаню моем даю на грунта оние отцом видубицким и купчие спорие (?) певного ж ради відома кому би о сем продажи и куплі відать треба будет належало свідителство нижей подписом руки моей власной, яко не уміючая писма свтого крестом свтим с притисненем печати мнстря того ж помянутого Вознесения Гспдня дівичого печерського киевського и с подписом руки єї млсти гспжи игуменіі мнстря того ж печерського.

Діялос в мнстрю Вознесения Гспдня дівичом печерском киевском року и дня вишписанного при Михаїлу, среднем сну моем, потом надспывши (?) при старшом сну моем натортой (?) при Стефану, жем волного волею моею отцом видубицким вышменованние грунта продала”.

Писан року тисяча сімсот десятого місця марта (...) * першого дня. На том записі печать мнстря дівичого печерского киевского под знаком Вознесения Гспдня, а подпись рук тими словами:

инокиня Феодосия Хмелницкая з синами моїми Стефаном и Михаїлом, не уміючи писма свтого крестом стым подписуемся + + +

инокиня Магдалена, игумения монстра паненского печерского киевского

иеромонах Григорий Кгошиевич, намісник консисторский сто Софийский.

Которий выпис за очевидним обох сторон, продающей и купующой, прошением яко дховних увес слово в слово з книг консисторских метрополии Киевской есть виписанный и потребуемой стороні поданный».

(НБУ. – IP. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 325 зв.–326. – Копія середини XVIII ст. Внизу документа намальовано коло, в якому написано «місто печати», а ще нижче запис копійста: «С подлинною сводил иеромонах Иларион». Запис перед документом копійста: «Выпись з книг консисторских духовных метрополии Киевской».)

№ 16

1710, квітня 5 (березня 2). – Корсунь. – Лист корсунського полковника Андрія Кандиби до ігумена Свято-Михайлівського Видубицького монастиря Варлаама Страховського (?)

«Превелебний в Бзі мсці отче игумен мнастира киевского видубицкого, а мой велце ласкавий благодітелю.

Товариш наш сей Хома прекладал нам, что Романиха, Кононова невістка, продала превелебности вашей свою будто сіножать, лежачую нижей Юркових млинов, которую сіножать продавши, не заводила, поки єї власная, але у сего Хомину сіножать и нашу позаводила; зачим прошу превелебности вашей тую невісту Романиху розкажите зискати, аби конечно так з сим товаришем и з нами расправленя учинила свое власное продавши и заведши, пречестность вашу поки єї кгрунт

скутком ствердивши, межи нами не чинила возмушення. Повторе жадаючи, превелебности вашей во всем зичливий и готов служит.

Его црского пресв[ітлого] вел[ячества] Вуйска Запорож[ского] полков[ник] корсун[ский] Андрей Кандиба.

З Корсуня марта 26 д[ня]».

(НБУ. – IP. – Ф. 160. – № 244. – Арх. 315 зв. – Копія середини XVIII ст. Внизу документа намальоване коло, в якому написано «місто печати», а ще нижче запис копійста: «С подлинног[о] сводил иеромонах Иларион». Запис перед документом копійста: «Писмо от Андрія Кандиби, п[олковника] к[орсунского] до игумена вид[убицкого] о розїзді между его и монастырскою сіножати купленной у Романихи Кононовой невістки нижей Юркових млынов».)

№ 17

1710. – Київ Печерський. – Лист корсунського полковника Андрія Кандиби до дацьківського городничого щодо млинів на р. Росі

«Мні велце ласкавий приятелю мости отче городничий дацковский, благодітелю мой.

Зачув я от слуг своїх, же дозорци мои млины ваши мнастирские подтопив и перешкоду великую учинили млинами моїми, зачим я нарочно пишу до господара своего, жеби дозорчому нашому за то изгнив и потоки казав роскидати, чого и сам честност ваша міеш доглядати посполу з господарем моим, жеби на старом ладу було изнову як приказуют, що міні не мило, то и людям не зич, то волю себе оскорбити нижили обител святую, а если б не міли так учинити за своєю упартостю, то зволь ваша честност бо мене писати, хто будет упартий, то я знатиму, что с їм чинити, упартим. При сем молитвам святым отдаюся назавше.

З Печерского року 1710.

Честности вашей всего добра зичливий приятель и рад служити Андрей Кандиба п[олковник] к[иевский]».

(НБУ. – IP. – Ф. 160. – № 244. – Арх. 315–315 зв. – Копія середини XVIII ст. Внизу документа намальоване коло, в якому написано «місто печати», а ще нижче запис копійста: «С подлинних сводил иеромонах Иларион». Запис перед документом копійста: «Писмо от Андрія Кандиби, пол[ковника] к[орсунского] о роскидане млинов и гребель».)

№ 18

1711, червня 30 (20) або липня 30 (20). – Київ. –

Дарча Гафії

«Року Божого 1711 мця июня 20.

Я, Агафия Савовна Игнатова, попадя и жителка корсунская, відомо чиню сим моім писанем, иж жиючої мні з дочкою моею и з иншими людьми в Забізі в Києві на Звіринці видубицком року и мця вишписанного, преставилася тамже в Забізі дочка моя Феодора Димяниха, которую на прошение мое за благословением превел[ебного] в Бгу его мл. отца Лаврентия Горки, игумена на тот час видубицкого, при мнастирі з подобающею хтиянскою честью похована, теде я за такую учинност тому ж превел[ебному] оцу игумену видубицкому, надаю на монастир футор в Корсунском повіті в селі подле Цибового грунту, также и сад, валом окопанный, и ставок, и поля лежачие, и сіножати и з иншими угодиями, до того грунту приналежние, которое все сливе Леска Опанасенка, зятя моего, еще и двор мой власний з грунтом, нікому не заведенний в місті Корсуні, недалеко церкве святого Спаса и в Притилцях ліс з ставком и з греблею и з иншими угодиями, прозиваемий Швайков, моему небощику гспдну Игнатию от Стецюка на три сорокоусти за душу Стецюкову, жони и дочки его наданий, которий Стецюк купил был ліс той у небощика Шванки. Тое все до обители стой видубицкой надаю вічними часи за преставшуюся дочку мою Феодору, при обители той похованную, аби єї в поменник видубицкий вписали и отца Игнатия, мужа моего, и отца Григория, Демяна, Леонтия, Евфимию и мене, Агафию, а тиї всі грунти и угодия волно уже будет отцу игумену видубицкому яко посессору и всей братії як хотіт заживати, дати, продати, даровати, кому изволят, бо я уже всіх тих грунтов зо всіми своїми родичами и повиноватими вічне зрікаюся и не маю уже до них ані я, ані хто инний, як з крєвних наших, так и з чужих німало (?) втручатися под утратою чести и всей кожного худоби неотпустно.

Діялося в монастиру Видубицком року и мця и дня вишписанного 1711 юля 20 при людях зацних и віри годних, з которим рукою власною подписуюся».

В подлинном подпис руки таков: «Иерей Феодор, презвитер дацковский, на тот час прилучившийся в Києві, подписую рукою власною.

Иван Бойковский, войт звіринский, з всею громадою.

Иеромонах Касиян, сповідник, при смерти небожку Феодору сию слушавий исповеди, рукою власною.

Агафия Савовна Игнатова, попада и жителка корсунская, не уміючи писат крест ст. пишу +

Мария Григориева, попада и (...) *кая невістка Агафіїна ст. крест пишу +

Остап Безражицкий, староста животовский, рукою власною.

Евдокия Стефаниха Иртиха, жителка корс[унская] ст. крест пишу +».

(НБУ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 318–318 зв. – Копія середини XVIII ст. Тексту передує запис копіїста: «Надание на монастыр вид[убицкий] фуктора в Корсунском повіті в селі Ситниках подле Цибого грунту, со всіми угодіями от Агафії Савовни, попаді корсунской».)

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I. Давнина	5
РОЗДІЛ II. Часи козацькі.....	21
РОЗДІЛ III. Корсунщина в роки Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.	61
РОЗДІЛ IV. Корсунський полк у роки Руїни	119
РОЗДІЛ V. З гайдамацького минулого Корсунщини	165
Примітки	184
Додатки	197

Науково-популярне видання

Ю. А. Мицик, С. Ю. Степенькін

КОРСУНЬ КОЗАЦЬКИЙ

Відповідальна за випуск *Соловійова В. Й.*

Оригінал-макет підготовлено *ФОП Єгоровець Н. О.*

Підписано до друку 28.04.16. Формат 60 × 90^{1/16}. Папір офсетний № 1.
Друк офсетний. Гарнітура Garamond Premier Pro. Ум. друк. арк. 14,0.
Обл.-внд. арк. 14,5. Наклад 500 прим.

ТОВ «Видавництво «Кліо»».

Свідоцтво про реєстрацію № 036149 від 28.05.2012.

ІПН 382378426558.

Адреса видавництва:

01001, м. Київ, вул. Грушевського, буд. 4, офіс 629.

Тел./факс: (044) 279-92-14.

E-mail: clio.book@gmail.com

www.clio.in.ua

Замовлення № 16-213.

Віддруковано на ПАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»,

09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.

Свідоцтво серія ДК № 4063 від 11.05.2011р.

Впроваджена система управління якістю

згідно з міжнародним стандартом DIN EN ISO 9001:2000

Мицик Ю. А., Степенькін С. Ю.

М70 Корсунь козацький / Мицик Ю. А., Степенькін С. Ю. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2016. – 224 с.

ISBN 978-617-7023-43-1

У книжці досліджується історичне минуле старовинного козацького міста Корсуня і Корсунщини в цілому від давніх часів до XIX ст., простежується роль цього регіону у складному процесі державотворення України. Праця ґрунтується на малознаних і архівних джерелах.

Видання розраховане на науковців, викладачів середньої та вищої школи, краєзнавців і всіх, хто цікавиться історією козацтва й рідного краю.

УДК 908(477.46-21Корсунь)(091)

ББК 26.89(4Укр-2Корсунь)

КОРСУНЬ
КАТАЛОГ

Bisnow
Monkova
Koyfowa
Boukova
Ponowaka
Motonwiska
Chulsko
Pocow
Rada
K

